**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta maxsus ta’lim vazirligi**

**Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti**

**«Kasbiy – xunar ta’limi» kafedrasi**

# *«AMALIY PSIXOLOGIYA» FANIDAN*

# *MA’RUZALAR MATNI*

**Tuzuvchi:** **O‘qit: A.M .Shonazarov**

Samarqand – 2009 yil

# Kirish

Ushbu ma’ruzalar matni to‘plami bakalavriat talim standartlariga kiritilgan «Amaliy psixologiya» fanini ixtisosligi «Psixologiya» va «Pedagogika» bo‘lmagan oliygohlarda o‘qitishga mo‘ljallangan. Oliy o‘quv yurtida yuqori malakali pedagogik kadrlar yetishtirishda psixologiya fanining roli va o‘rni buyukdir. Chunki psixologiya jamiyatning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lgan insonni shakllantirishda alohida o‘rinda turadi. Biz tayyorlayotgan mutaxasislar psixologiya fanini chuqur va puxta o‘zlashtirgan taqdirdagina yosh avlodni har tomonlama kamolga erishgan kishilar qilib tarbiyalay olishlari mumkin. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, psixologiya fanini o‘zlashtirish talabalar uchun ma’lum qiyinchiliklar tug‘diradi. Bunga sabab, birinchidan, talabalar, bu fanni o‘rganishga birinchi bor duch kelganlari bo‘lsa (maktabda o‘rganilmagan), ikkinchidan, insonning rang-barang ruhiy olami, kuzga ko‘rinmas ichki his-tuyg‘ulari, kechinmalari xaqidagi murakkab fanligi, uchinchidan, eng yangi, zamonaviy darsliklar, o‘quv qo‘llanmalarining yetishmasligidir.

Ushbu ma’ruza matnini tuzishdan maqsad, birinchidan, adabiyotlar yetishmasligining ma’lum darajada oldini olish bo‘lsa, ikkinchidan, eng muhimi, psixologik bilimlarni talabalarga oson, tushunarli, misollarga boy qilib yetkazishdir.

Matnni tuzishda E.G‘oziyevning «Psixologiya», «Oliy maktab psixologiyasi», «Tafakkur psixologiyasi» kitoblaridan, V. Karimova, F.Akramovaning «Psixologiya»dan ma’ruzalar matni, A.V.Petrovskiy tahriri ostidagi «Umumiy psixologiya» darsligidan foydalanildi. Shuningdek, ayrim psixik jarayonlarni yoritish, nazariy fikrlarni isbotlashda umumiy psixologiya bo‘yicha xrestomatiyadan, psixolog olimlarning eng yangi tadqiqotlaridan, vaqtli matbuot materialaridan ham foydalanildi. Har bir ma’ruza uchun reja, qisqacha uning mazmuni, mavzuga oid tayanch so‘zlar, adabiyotlar ro‘yxati hamda mustaqil ishlash, auditoriyada muhokama qilish uchun savol va topshiriqlar berilgan.

Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
«Kasbiy – xunar ta’limi» kafedrasi

Tuzuvchi: o‘qtuvchi, Shonazarov A.M.

Taqrizchilar: p.f.n.dots. E.A.Iskandarov., SamISI.
p.f.d.prof. N.Sh.Shodiyev., SamDU

# 1 - MA’RUZA.
# AMALIY PSIXOLOGIYA FANINING DOLZARB VAZIFALARI, PREDMETI. YANGICHA TAFAKKUR VA MILLIY MAFKURA SHAKLLANISHI SHAROITIDA PSIXOLOGIK BILIMLARNING TUTGAN O‘RNI

**REJA:**

1.1. Yangi davr va Amaliy psixologiya.
1.2. Amaliy psixologiya fan sifatida.
1.3. Amaliy psixologiyaning predmeti.
1.4. Psixika va uning namoyon bo‘lish shakllari.
1.5. Amaliy psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o‘rni.
    1.5.1. Amaliy psixologiya va falsafa.
    1.5.2. Amaliy psixologiya va sotsiologiya.
    1.5.3. Amaliy psixologiya va pedagogika.
    1.5.4. Amaliy psixologiya va tabiiy fanlar.
    1.5.5. Amaliy psixologiya va kibernetika.
    1.5.6. Amaliy psixologiya va texnika fanlari.
    1.5.7. Amaliy psixologiya va iqtisodiyot.
1.6. Amaliy psixologiyaning tarmoqlari.

**Yangi davr va Amaliy psixologiya**

Amaliy psixologiya sohasida mukammal darsliklar yozila boshlagan davrga deyarli 160 yil bo‘ldi. Shu davr ichida juda ko‘plab ilmiy tadqiqot natijalarini o‘z ichiga olgan monografiyalar, darsliklar, qo‘llanmalar yozildi. Lekin, bu bilan fanning jamiyat hayotida tutgan o‘rni juda oshib ketdi, deb bo‘lmaydi. Sababi, Amaliy psixologiya sohasida faoliyat ko‘rsatgan barcha olimlar ko‘prok diqqatlarini mavxum shaxs va individual Amaliy psixologiyaga qaratdilar. Vaholanki, inson, uning barkamolligi, jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta’siri masalasi hozirgi davrga kelib, o‘ta dolzarb va muhim muammolar qatoridan joy oldi.

XX asrda insoniyat texnika, elektronika va boshqa shunga o‘xshash murakkab texnologiyalarni yaratgangani bilan harakterlansa-da, vaqti kelganda, shunday xolatga duch kelamizki, murakkab elektron texnikani yaratgan o‘ta aqlli inson o‘zi va o‘zi atrofidagilarning ruhiy kechinmalarini to‘g‘ri baholay olmasligi sababli, o‘zini nochor va kuchsiz sezishi mumkinligini hayot isbotladi. XXI asrda juda ko‘plab davlatlarda bo‘lgani kabi dunyo haritasida munosib o‘rin olgan mustaqil O‘zbekistonda ham barcha sohalarda tub islohotlar boshlandi. Bu islohotlarning barchasi **inson omilini** har qachongidan ham yuqori saviyaga ko‘tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma’naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog‘ladi. Bundan inson va uning mukammalligi, o‘z ustida ishlashi, o‘z mukammalligi xususida qayg‘urishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining to‘qqizinchi sessiyasidagi “O‘zbekistondagi demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari” mavzuidagi ma’ruzasida **yettinchi ustuvor yo‘nalish** deb, barcha islohotlarning pirovard natijasini belgilab beradigan **inson omili** va mezoni ekanligi besabab ko‘rsatib berilmagandir. (Karimov I. A. O‘zbekistonda demoqratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari.- “Turkiston”, 2002 yil 31 avgust).

Inson Amaliy psixologiyasini bilish, o‘z taraqqiyotini va iqtidorini tashkil etishni bilish, har qanday yosh davrda ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o‘zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta’minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro‘y berayotgan jarayonlarni ob’ektiv va to‘g‘ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammosini ilgari surdi.

Shunday qilib, yangi davr har bir insondan o‘z ichki imkoniyatlarini adekvat bilish, shu bilimlar zahirasi bilan yaqinlari va hamkasblari psixik dunyosini bilishni talab qilmoqda. Buyuk Suqrot o‘z davrida «O‘z - o‘zingni bil!» degan shiorni o‘rtacha tashlagan bo‘lsa, yangi davr «o‘z yoningdagilarni va ularning qilayotgan ishlarini ham bil», degan shiorni har qachongidan ham dolzarb qilib qo‘ydi. Ayni shu muammoni yechishda hozirgi zamon Amaliy psixologiya ilmi va amaliyotining roli benihoya kattadir.

An’anaga aylanib qolgan hodisalardan biri shuki, Amaliy psixologiya va u o‘rganadigan hodisalarni faqatgina ushbu fan bilan bevosita shug‘ullanadigan kimsalar o‘rganib kelishgan, zero, psixologik hodisalar bilan har qanday inson ham tanish bo‘lishi va u inson hayotining asosini tashkil etishi kerak. Yangi davr va uning o‘zgarishlarga boy hayoti endi har bir kishining psixik hodisalar qonuniyatlarini bilish va shunga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab qilmoqda.

### 1.2. Amaliy psixologiya fan sifatida

Amaliy psixologiyaning Fan sifatida dunyoga kelishi va rivojlanishi ko‘plab olimlarning ilmiy adabiyot va darsliklarida bayon etilgan. Fransiyalik olim J.Godfruaning “Chto takoye Amaliy psixologiya” nomli 2-jilddan iborat kitobida antik dunyodan boshlab inson psixikasi, uning qalbi, hislari, xulqi masalalari diqqat markazda bo‘lgan ekanligi, Amaliy psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida faylasuflarning qarashlari, tabiiy fanlar rivoji, 17-asrdan boshlab falsafa fanidan turli fanlarning ajralib chiqishi, 18 va 19-asrlarda Kondilyak, Lokk, Yum yondashuvlari asoslab berilgan. Amaliy psixologiyaning Fan sifatida rivojlanishida nemis psixologi va fiziologi Vilgelm Vundt (1832-1920)ning xizmati, uning tomonidan maxsus tajribaviy sinov laboratoriyalarining tashkil etilishi va mohiyati ochib berilgandir. Amaliy psixologiyaning paydo bo‘lishi va Fan sifatida e’tirof etilishida biologik, ijtimoiy, bixevior (xulqga ko‘ra), kognitiv, psixoanalitik, gumanistik, sotsial-psixologik yo‘nalishlar va ularning asoschilari bayon etilgan. (Godfrua J. Chto takoye Amaliy psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mir, 1992. -496 s. 57-80-b.)

Rossiyalik psixolog olim R.S.Nemov uch jilddan iborat “Amaliy psixologiya” kitobida Amaliy psixologiya atamasi 16-asrda birinchi marta qo‘llanilganligini, ong va o‘zini kuzatish tufayli inson o‘zidagi psixik xolatlarni o‘rgana borganligini, keyinchalik insonning faoliyati sohasida shu psixik jarayonlarni o‘rganish zarurati yetilganligini izohlab bergan. (Nemov R.S. Amaliy psixologiya: Uchebnik dlya stud. Vuzov., Kn. 1.: 688 s. 8-12 b.)

O‘zbek psixolog olimlari E.G‘oziyev, M.Xolmuhamedov, X.Ibrohimovlarning “Amaliy psixologiya metodologiyasi” o‘quv qo‘llanmasida Amaliy psixologiya fanining falsafa va tabiatshunoslik fanlari negizida paydo bo‘lganligi yetarlicha dalillar vositasida ko‘rsatib berilgan.

Demak, Amaliy psixologiya 1879-yilda Leypsig Universitetida nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt tomonidan birinchi psixologik laboratoriya tashkil etilib, unda ilmiy asosda turli tajribalar o‘tkazish boshlangandan keyin mustaqil fan sifatida tan olingan.

**Amaliy psixologiyaning predmeti**

«Amaliy psixologiya» so‘zi ikkita grek so‘zlaridan - *«psyche»* - jon, ruh va «*logos*»- ta’limot, ilm so‘zlaridan iborat bo‘lib, an’anaviy ma’noda inson ruhiy dunyosiga aloqador barcha hodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, Amaliy psixologiyaning predmeti har birimizning tashqi olamni va o‘z-o‘zimizni bilishimizning asosida yotgan jarayonlar, hodisalar, holatlar va shakllangan hislatlar tashkil etadi. Amaliy psixologiya bo‘yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib, **psixikadir**, deb ta’rif berishadi. Psixika - bu inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya’ni bilishimiz, anglashimizni ta’minlaydi. Lekin bu qisqa ta’riflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish noto‘g‘ri bo‘ladi. Chunki inson psixikasi va uning ruhiy olamiga aloqador hodisalar va jarayonlar shu qadar murakkab va xilma - xilki, biz ba’zan o‘z-o‘zimizni ham tushunmay qolamiz. Shuning uchun ham odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda ro‘y berayotgan ob’ektiv hodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega bo‘lish bilan, balki hayotda munosib o‘rin egallash, o‘z ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan xolda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar bo‘lish, o‘ziga va o‘zgalarga ta’sir ko‘rsatishning usullarini bilish va ulardan o‘z o‘rnida unumli foydalanishni nazarda tutadi. Psixologik bilimdonlikning murakkabligi aynan shundaki, atrofimizdagi narsalar va hodisalarning mohiyatini bevosita his qilib bilishimiz mumkin, lekin psixikaga aloqador bo‘lgan jarayonlarni, o‘zimizda, miyamiz, ongimizda ro‘y berayotgan narsalarning mohiyatini bilvosita bilamiz. Masalan, o‘rtoqlarimizdan biri bizga yokadi, doimo bizda yaxshi, ijobiy taassurot qoldira oladi, lekin uning u yoki bu hatti - harakatlarini bevosita ko‘rib, baholab, tahlil qilolsak-da, unga nisbatan his qilayotgan mehrimizni, uzoq ko‘rishmay qolganimizda uni sog‘inayotganligimiz bilan bog‘liq hisni bevosita ko‘rib, idrok qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Aynan shunga o‘xshash holatlar Amaliy psixologiya o‘rganadigan hodisalar va holatlarning o‘ziga xos tabiati va murakkabligidan darak beradi va ular boshqa turli hodisalardan farq qiladi.

Shunday qilib, Amaliy psixologiya fani o‘rganadigan jarayonlar va hodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni o‘rganishning ikki jihati bor: bir tomondan, ularni o‘rganish qiyin, ikkinchi tomondan oson ham. Oxirgi jihati xususida shuni aytish mumkinki, bu hodisalar bevosita bizning o‘zimizda berilgan, ularni uzoqdan qidirish, mavhum analogiyalar qilish shart emas, boshqa tomondan, ular o‘zaro bir - birlari bilan bog‘liq bo‘lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarga bo‘ysunadi.

Demak, *Amaliy psixologiyaning predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq - atvori va turli faoliyatlarining o‘ziga xos tomonlaridir*, deb ta’riflash mumkin.

### 1.4. Psixika va uning namoyon bo‘lish shakllari

*1 - Rasm*

**PSIXIKANING NAMOYON BO‘LISH SHAKLLARI VA ULARNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI**

| PSIXIK JARAYONLAR | PSIXOLOGIK HOLATLAR | SHAXSNING XUSUSIYATLARI |
|---|---|---|
| *BILISH JARAYONI* | *HISSIY - IRODAVIY* | *INDIVIDUALLIK* |
| *Sezgilar* | *Emotsiyalar* | *Yo‘nalishlar* |
| *Idrok* | *e’tiqodlilik* | *Temperament* |
| *Xotira* | *bardamlik* | *Harakter* |
| *Tafakkur* | *tetiklik* | *Qobiliyatlar* |
| *Hayol* | *apatiya* | *Iqtidor* |
| *Nutq* | *qiziquvchanlik* | *aqliy salohiyat* |
| *Diqqat* | *hayratlanish* | *xulq motivatsiyasi* |
| | *ishonchlilik* | *ish uslubi* |
| | *ijodiy ruhlanish* | *Mas’uliyat* |

1 - rasmda psixik jarayonlarning namoyon bo‘lish shakllari, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar aks ettirilgan.

Psixikaning turli shakllarda ko‘rinishlari: psixik jarayonlar, psixologik xolatlar, xususiyatlar mavjud bo‘lib, psixik aks ettirish bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi, ya’ni shaxs individualligi orqali namoyon bo‘ladi; shaxsning faoliyati jarayonida yuzaga keladi; atrofdagi voqelikni to‘g‘ri aks ettirish imkoniyatini beradi.

Amaliy psixologiya fanining predmeti masalasida psixika va uning namoyon bo‘lish shakllari zamonaviy Amaliy psixologiyaning umumiy Amaliy psixologiya sohasiga aloqador bo‘lib, ko‘plab olimlar o‘z ilmiy adabiyotlarida bu jihatni muhim sifatida qaraydilar. Psixikaning namoyon bo‘lish shakllarini biz (mualliflar) tomonidan tasnifi 1-rasmda keltirilgan.

### 1.5. Amaliy psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o‘rni

Amaliy psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu yo‘nalishdagi muammolarni ma’lum ma’noda o‘rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini taqazo etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy-gumanitar fan sohalari bo‘lib, Amaliy psixologiyaning ular orasidagi mavqei o‘ziga xos va yetakchidir.

### *1.5.1. Amaliy psixologiya va falsafa*

***Falsafa*** va uning oxirgi paytlarda shakllanib, rivojlanib borayotgan ijtimoiy falsafa qismi bilan bo‘lgan aloqa bu ikkala fanning inson va uning hayoti mohiyatini to‘la anglash va uning rivojlanib borish tendensiyalarini belgilashdagi o‘rni va ahamiyatidan kelib chiqadi. Tabiat, jamiyat va inson tafakkurining rivojlanishiga oid bo‘lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarni Amaliy psixologiya falsafaning bazasidan oladi va shu bilan birga o‘zi ham inson ongi va tafakkuri qonuniyatlari sohasidagi yutuqlari bilan falsafani boy ma’lumotlarga ega bo‘lishiga yordam beradi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, mustaqillik mafkurasi va milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlashda ham yurtimiz sharoitida bu ikkala fan - falsafa va Amaliy psixologiyaning hamkorligi bevosita sezilmoqda. Bu bog‘liqlik avvalo yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi ko‘ndalang turgan tarixiy davrda milliy mafkura va milliy g‘oyani shakllantirish kabi dolzarb vazifani bajarishga xizmat qilmoqda.

### *1.5.2. Amaliy psixologiya va sotsiologiya*

***Sotsiologiya*** fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o‘z taraqqiyotining muhim bosqichiga o‘tgan ekan, Amaliy psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko‘lami kengayishiga baholi qudrat xizmat qiladi. Ayniqsa, Amaliy psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy Amaliy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo‘lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta’minlash ishiga xizmat qiladilar. Qolaversa, huquqiy, demokratik davlat qurish ishini sobitqadamlik bilan amalga oshirayotgan O‘zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demoqratik o‘zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta’minlash, bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr va insonlar fikr va qarashlaridagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida o‘rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fanlar metodologiyasi va metodlarini birlashtirish tadbiqiy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun joylarda tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari ayni shu vazifani bajarishga qaratilgandir. Respublikamiz miqyosida esa “Ijtimoiy fikr” markazining turli mavzular bo‘yicha olib boradigan ijtimoiy so‘rovlari aholining kayfiyati, qiziqishi, xohishi, ehtiyoji, niyatini ifodalash bilan birga, hukumat va davlat tomonidan qanday istiqbolli rejalar tuzish lozimligiga olib keladi. Ijtimoiy-psixologik so‘rovlarning oliygohlarda o‘tkazilishi ustoz-shogird, talaba-o‘qituvchi munosabatlarini, ish joylarida o‘tkazish xodim-rahbar, xodim-xodim munosabatlarini bilib olish imkonini yaratadi. Bu orqali nafaqat sotsiologik so‘rov, balki inson shaxsiga aloqador psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin bo‘ladi.

### *1.5.3. Amaliy psixologiya va pedagogika*

***Pedagogika*** bilan Amaliy psixologiyaning o‘zaro hamkorligi va aloqasi an’anaviy va azaliy bo‘lib, ularning yosh avlod tarbiyasini zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o‘ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan «Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun» hamda «Kadrlar tayyorlashning Milliy Dasturi»ni amalga oshirish ham ikki fan hamkorligi va o‘zaro aloqasini har qachongidan ham dolzarb qilib qo‘ydi. Milliy dasturda e’tirof etilgan yangicha modeldagi **shaxsni** kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo‘lib yetishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart - sharoitlar orasida yangi pedagogik texnologiyalarini ta’lim va tarbiya jarayonlariga tadbiq etishda pedagogikaning o‘z uslub va qoidalari yetarli bo‘lmaydi. Shuning uchun ham Amaliy psixologiya u bilan hamkorlikda yosh avlod ongining ta’lim olish davrlaridagi rivojlanish tendensiyalaridan tortib, toki yangicha o‘qitish texnologiyalarini bola tomonidan o‘zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga nechoglik ta’sir ko‘rsatayotganligini o‘rganish va shu asosda ishni tashkil etish Amaliy psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg‘unlashtirishni taqozo etadi. Ayniksa, ma’naviy barkamollik tamoyillarini maktabda va yangi tipdagi ta’lim muassasalarida joriy etish ham shaxs Amaliy psixologiyasini teran bilgan xolda o‘qitishning eng ilg‘or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tadbiq etishni nazarda tutadi. Shaxsga ta’lim va tarbiya berishning alohida emas, birgalikda qaralishida pedagogika va Amaliy psixologiya fanlarining o‘zaro uzviyligi muhimdir. Hozirgi kunlarda ta’lim sifati va samaradorligini oshirish uchun ta’lim oluvchining psixologik xususiyatlarini bilgan xolda, unga pedagogik ta’sir etish va uni yangi bilimlarga yo‘naltirish texnologiyasi joriy etilganligi ham bu ikki fan bir-biriga chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

### *1.5.4. Amaliy psixologiya va tabiiy fanlar*

**Tabiiy fanlar: biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika va b.k.** psixik hodisalar va jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali ularning kechishi qonuniyatlarini ob’ektiv o‘rganish uchun material beradi. Ayniksa, bosh miyaning hamda markaziy asab sistemasining psixik faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiklashtirishdagi rolini e’tirof etgan xolda Amaliy psixologiya fani tabiiy fanlar erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot uslublaridan omilkorona foydalanadi. Masalan, shaxs qobiliyatlarini diagnostika qilish uning tug‘ma layoqatlari hamda orttirilgan sifatlarini bir vaqtda bilishni taqozo etgani sababli, o‘sha tabiiy layoqatning xususiyatlarini aniqlashda psixofiziologiyaning qator usullaridan (miya assimetriyasi qonunlari, miya bioritmlarini yozib olish, neyrodinamik hodisalarni aniqlash, qon aylanish va tana haroratini o‘lchash metodlari) o‘z o‘rnida foydalanadi va biologiya, anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya kabi fanlarning shu kungacha erishgan yutuqlaridan foydalanadi. Shuning uchun tabiiy fanlar sohasida erishilgan barcha yutuqlar Amaliy psixologiyaning predmetini mukammalroq yoritishga o‘z hissasini qo‘shgan xolda uni boyitadi.

### *1.5.5. Amaliy psixologiya va kibernetika*

**Kibernetika** fani sohasidagi erishilgan yutuqlar Amaliy psixologiya uchun ham ahamiyatli va zarur bo‘lib, u inson shaxsining o‘z-o‘zini boshqarish va psixik jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi va kibernetika

tomonidan qo‘lga kiritilgan yutuqlar va tadqiqot metodlari, maxsus dasturdan o‘z o‘rnida foydalanadi. Ayniksa, ma’lumotlar asri bo‘lgan XX1 asrda informatsion texnologiyalar va modellashtirish borasida Amaliy psixologiya hamda kibernetika hamkorligining salohiyati yanada ortadi. Masalan, oddiy muloqot jarayonini yanada takomillashtirish, har bir so‘zning shaxslararo munosabatlardagi ta’sirchanligini oshirish maqsadida hamda ana shunday ijtimoiy faoliyat jarayonida shaxs tizimini takomillashtirishda turli kibernetik modellaridan o‘rinli foydalanish zamonaviy Amaliy psixologiyaning jamiyatdagi o‘rni va rolini oshiradi, maxsus kompyuter dasturlarining keng qo‘llanilishi inson miyasi va ruhiy olami sirlarini tez va aniq o‘rganishni kafolatlaydi.

### *1.5.6. Amaliy psixologiya va texnika fanlari*

**Texnika fanlari** bilan Amaliy psixologiyaning o‘zaro aloqasi va hamkorligi yaqqol sezilmoqda. Bir tomondan murakkab texnikani boshqaruvchi inson ongi muammosini yechishda, ikkinchi tomondan, psixik hayotning murakkab qirralarini ochishda maxsus texnik vositalardan foydalanish zarurati bu ikki yo‘nalishning erishgan yutuqlarini birlashtirishni nazarda tutadi. Masalaning yana bir alohida tomoni ham borki, u ham bo‘lsa, texnika taraqqiyotga intilayotgan bir vaqtda murakkab texnika va mashinalar bilan «muloqot» qilayotgan shaxs faoliyatini yanada mukammallashtirish va uning imkoniyatlariga moslash masalasi ham ana shu hamkorlikda hal qilinishi lozim bo‘lgan masaladir. Ayniksa, mustaqil O‘zbekiston uchun murakkab zamonaviy texnika sir - asrorlarini biladigan, uning jamiyat va fan ravnaqiga xizmatini ta’minlash qanchalik dolzarb bo‘lsa, ana shu texnikaga har bir oddiy fukaro ongi, tafakkuri va qobiliyatlarini moslashtirish va «odam - mashina» dialogining eng samarali yo‘llarini izlab topishi juda muhim. Texnika bilan bemalol «tillashadigan» malakali mutaxassislar tayyorlash borasida ham texnika fanlari pedagogika va Amaliy psixologiya fanlari metodlaridan foydalana olsagina, muvaffaqiyatga erishadi.

### *1.5.7. Amaliy psixologiya va iqtisodiyot*

**Iqtisodiyot** bilan Amaliy psixologiyaning o‘zaro aloqasi va hamkorligi ham yangilik bo‘lib, ayniqsa, bozor munosabatlariga bosqichma - bosqich o‘tish sharoitida iqtisodiy ong hamda iqtisodiy xulqning o‘ziga xos namoyon bo‘lish qonuniyatlarini o‘rganishda ikkala fan teng xizmat qiladi. O‘zbekiston Prezidenti I. Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridayoq fuqarolarda, birinchi navbatda, yoshlarda yangicha iqtisodiy tafakkur shakllanishining jamiyat iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatiga e’tiborni qaratgan edilar. Demak, yangi davr shaxsini tarbiyalash va uning jamiyatga moslashuvi masalasida Amaliy psixologiya iqtisodiyot fanida qo‘lga kiritgan yutuqlar, yangiliklar va iqtisodiy samaraga erishish omillarini hisobga olsa, iqtisodiyot o‘z navbatida iqtisodiy islohotlarning ob’ekti hamda sub’ekti bo‘lmish inson omilidagi barcha psixologik o‘zgarishlarni aniqlash, tahlil qilish va shu asnoda bashorat qilish vazifasini yechishi kerak.

Yuqorida ta’kidlangan fan tarmoqlari Amaliy psixologiya bevosita uzviy aloqada rivojlanadigan fanlarning asosiy qismi xolos. Bugungi kunda har bir fan rivoji uchun inson omilini hisobga olish zarur ekan, Amaliy psixologiya o‘sha barcha fanlar bilan aloqada va hamkorlikda rivojlanadi.

Shuning uchun bugungi kunda Amaliy psixologiya fanidan alohida bo‘lib ajralib chiqqan tarmoqlar to‘g‘risida ham fikr yuritish mumkin.

### 1.6. Amaliy psixologiyaning tarmoqlari

Amaliy psixologiyaning alohida **tarmoqlarini** differensiatsiya qilish eng avvalo ishlab chiqarishdagi inson faoliyati kechadigan sohalar va ularning vazifalaridan kelib chiqadi. Hozirgi davrga kelib Amaliy psixologiyani inson shaxsi haqidagi eng muhim fanlardan biri sifatidagi ahamiyatini hamma tan olmoqda. Inson shaxsining esa bevosita kirib bormagan sohasini topish qiyin. Amaliy psixologiya iqtisod, pedagogika, falsafa, mantiq, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqador fan hisoblanadi. Chunki hamma sohada inson shaxsi faoliyat ko‘rsatar ekan, har bir sohada ishni samarali tashkil etish, olib borish uchun kishilar Amaliy psixologiyasini, shaxslararo munosabatlar Amaliy psixologiyasini, odamlarning turli vaziyatlardagi xulq-atvor normalarini bilish va shunga ko‘ra ish olib borish muhimdir. Shuning uchun hozirgi davr mutaxassislari psixologik bilimlardan boxabar bo‘lishlari lozimdir.

Amaliy psixologiyaning 300dan ortik tarmoqlari fan sifatida rivojlanayotganligi hozirgi kunda Amaliy psixologiyaning fanlar tizimida yanada mustahkamlanayotganligidan dalolat beradi:

- umumiy Amaliy psixologiya - Amaliy psixologiyaning barcha masalalarining o‘ziga xos jihatlarini o‘rganadigan maxsus sohasi;
- pedagogik Amaliy psixologiya - kishiga ta’lim va tarbiya berishni psixologik qonuniyatlarini o‘rganishni o‘z predmeti deb biladi;
- yosh davr Amaliy psixologiyasi - turli yoshdagi odamlarning tug‘ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o‘zaro munosabatlari qonuniyatlarini o‘rganadi;
- ijtimoiy Amaliy psixologiya - odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda hosil bo‘ladigan tasavvurlar, fikrlar, e’tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarini o‘rganadi;
- mehnat Amaliy psixologiyasi - kishi mehnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o‘rganadi;
- injenerlik Amaliy psixologiyasi - avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorning faoliyatini, odam-texnika o‘rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o‘rganadi;
- yuridik Amaliy psixologiya - huquq sistemasining amal qilishi bilan bog‘liq masalalarning psixologik asoslarini o‘rganadi;
- harbiy Amaliy psixologiya - kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo‘ladigan xulq-atvorini, boshliqlar bilan ijro etuvchilar o‘rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o‘rganadi;
- savdo Amaliy psixologiyasi - jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, haridorga xizmat ko‘rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, modalar Amaliy psixologiyasi kabi masalalarini ko‘radi;
- tibbiyot Amaliy psixologiyasi - shifokor faoliyati Amaliy psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o‘rganadi.

Shuningdek Amaliy psixologiyada etnoAmaliy psixologiya, oilaviy hayot Amaliy psixologiyasi, boshqaruv Amaliy psixologiyasi, iqtisodiy Amaliy psixologiya, shaxs Amaliy psixologiyasi, rahbar Amaliy psixologiyasi, muloqot Amaliy psixologiyasi, pedagogik Amaliy psixologiya, intellekt Amaliy psixologiyasi, psixodiagnostika va boshqa ko‘plab sohalari mavjud.

Biz mazkur mavzuga doir ma’ruza matnini tuzishda internet tarmog‘ida keltirilgan ma’lumotlarga ham e’tiborimizni qaratdik. Bu ma’lumotlar asosan psixika va uning namoyon bo‘lish shakllari, Amaliy psixologiya fanining alohida fan sifatida ajralib chiqqan sohalari va ulardagi fenomenlarni chuqurroq ko‘rib chiqishga imkon beradi, qarang (**www.psychology.net.ru**).

***Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:***

Ushbu mavzuni o‘rganish natijasida talabalar Amaliy psixologiya fani to‘g‘risida umumiy tasavvurga ega bo‘lishadi. Shu bilan birga inson psixikasining namoyon bo‘lish shakllari batafsil bayon etib berilganligi har bir talaba shaxsining o‘zini va o‘zgalarni to‘g‘ri tushunib anglashiga yordam beradi.

***Mazu yuzasidan tayanch so‘zlar:***

Amaliy psixologiya, psixik jarayonlar, psixologik holatlar, shaxs xususiyatlari, maxsus tarmoqlar.

**Glossariy:**

*Psixika* – yuksak darajada tashkil topgan materiya, miyaning funksiyasi. Uning mohiyati tuyg‘ular, idrok, tasavvur, fikrlar, iroda va boshqalar ko‘rinishida aks ettirishdan iborat.

*Psixik jarayonlar* – u yoki bu psixik mahsult va natijalarni (psixik obrazlar, xolatlar, tushunchalar, hissiyot va x.k.) hosil qiluvchi, shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi jarayon.

*Amaliy psixologiya* – odamning ob’ektiv borliqni sezgi, idrok, tafakkur, tuyg‘u-hissiyot va boshqa psixik xolatlar orqali aks ettirish jarayonini o‘rganadigan fan.

*Psixik holatlar* – psixik hayot shakllari, diqqat, hissiyot, iroda jarayonlariga aytiladi. P.H. (xushchaqchaqlik, ruhlanish, siqilish, ziyraklik, qat’iylik, tirishoqlik v.b.) shaxslarda ma’lum darajada barqaror bo‘lib, ularning muayyan xususiyatiga ham aylanib qoladi.

**Mavzu yuzasidan topshiriqlar:**

***Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:***

Amaliy psixologiya fanining predmeti nima?
Amaliy psixologiyaga asos solingan yil?
Amaliy psixologiya so‘zining ma’nosi qanday?
Amaliy psixologiya fani o‘rganadigan jarayonlar?
5. Psixikaning namoyon bo‘lish shakllari qanday ko‘rinishga ega?
6. Amaliy psixologiya qaysi fanlar bilan o‘zaro bog‘liq?
7. Psixik jarayonlar deb nimaga aytiladi?
Psixologik holatlar qanday ko‘rinishga ega?
Shaxsning individual xususiyatlari nima?
Amaliy psixologiyaning qanday tarmoqlari mavjud?
Psixologik bilimlarning har bir inson uchun ahamiyati.
Amaliy psixologiya fan sifatida, u o‘rganadigan hodisalar va qonuniyatlar.

Amaliy psixologiyaning alohida tarmoqlari va ularning vazifalari.
Amaliy psixologiya rivojlanayotgan fanlar tizimida.

**Mustaqil ishlar mavzulari:**

Amaliy psixologiyada yoshlar tarbiyasi muammolari.
Amaliy psixologiyaning yoshlar ma'naviyatining shakllanishidagi roli.
Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturda qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishda Amaliy psixologiya fanining o'rni va ahamiyati.
* Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

**Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yhati:**


1. Karimov I.A. «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori».T., 1997, 64 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi Qonuni", T., 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekistonda demoqratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.- "Turkiston", 2002 yil 31 avgust
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demoqratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: "O'zbekiston", 2005.-96 b.
5. Godfrua J. Chto takoye Amaliy psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mir, 1992. -496 s.
6. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
7. G'oziyev E.G. Toshimov R. Menejment Amaliy psixologiyasi. T-2001
8. G'oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
9. Nemov R.S. «Amaliy psixologiya». Kn.1. - M., 2003
10. "Amaliy psixologiya" Uch. T-2. "Prospekt". Moskva - 2004.
11. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. "Sentr" 2003
12. Gamilton. Ya.S. "Chto takoye Amaliy psixologiya". "Piter", 2002.
13. Ananev B.G. "Chelovek kak predmet poznaniya". "Piter", 2001.
14. Drujinina V. "Amaliy psixologiya ". Uchebnik. "Piter", 2003.
15. Burlachuk F. Psixodiagnostika. "Piter", 2002.
16. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. "Piter", 2000.
17. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
18. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS "MarT", 2004-512 s.
19. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom "Vilyams", 2002.- 416 s.
20. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax "chelovek texnika": Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
21. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.

22. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**
4. **www.psy.piter.com**

**Guruhda mustaqil ravishda bajarish va muhokama qilish uchun:**

Shaxsiy tajriba tizimida psixologik tasavvurlar: men ularni qay darajada tasavvur qilardim?

Amaliy psixologiya xususidagi ilmiy va hayotiy kuzatuvlarning farqi?

Modellashtirish va psixologik hodisalar.

Bir alloma: «Mening kitob javonimda fizikaga oid kitoblar bisyor va ular mendagi fizikaga oid bilimlardan ancha ortiq. Lekin, ular menga o‘xshash fizik emas» deganda nimalarni nazarda tutgan. Ushbu iboraning mag‘zini chaqing. Iloji bo‘lsa, shu so‘zning muallifi - buyuk fizik olimning nomini toping.

## *2-MAVZU:* AMALIY PSIXOLOGIYANING BOZOR MUNOSABATLARI SHAROITIDAGI IMKONIYATLARI HAMDA ZAMONAVIY METODLARI VA ULARNI AMALIYOTGA TADBIQ ETISH YO‘LLARI.

**REJA:**

2.1. Amaliy psixologiyaning asosiy metodlari.
- 2.1.1. Kuzatish metodi.
- 2.1.2. So‘rov metodi.
- 2.1.3. Test metodi.
- 2.1.4. Psixologik tajriba metodi.
- 2.1.5. Modellashtirish metodi.

2. 2. Amaliy psixologiyaning tadbiqiy va amaliy sohalari.

2.3. Amaliy Amaliy psixologiyaning yo‘nalishlari.
- 2.3.1. Sanoat va ishlab chiqarish sohasi.
- 2.3.2. Siyosat sohasidagi Amaliy psixologiya.
- 2.3.3. Oila va nikoh borasidagi tadbiqiy ishlar.
- 2.3.4. Maorif sohasidagi amaliy ishlar.
- 2.3.5. Xuquqbuzarlikni oldini olish.

### 2.1. Amaliy psixologiyaning asosiy metodlari

Aniq izlanish predmetiga ega bo‘lgan har qanday fan o‘sha predmetining mohiyatini yoritish va materiallar to‘plash uchun maxsus usullar va vositalardan foydalanadi va ular fanning **metodlari** deb yuritiladi. Fanning salohiyati va obro‘si ham birinchi navbatda o‘sha metodlar yordamida to‘plangan ma’lumotlarning **ishonchliligi va validliligiga** bog‘liq bo‘ladi. Bu fikrlar bevosita Amaliy psixologiyaga ham aloqador bo‘lib, metodlar masalasi bu fanda juda katta ahamiyatga molik masala sifatida qaraladi. Chunki yuqorida ta’kidlaganimizdek, psixik hodisalarni bevosita qo‘l bilan ushlab, ko‘z bilan ilg‘ab, quloq bilan sezish

qiyin. Lekin juda ko‘plab fanlar bilan faol hamkorlik shunga olib kelganki, Amaliy psixologiyaning har bir tarmog‘i o‘z vazifalarini yechish va ma’lumotlarga ega bo‘lish uchun ko‘plab metodlarni sinovlardan o‘tkazib, eng ishonchli va mukammallarini saqlab qolgan.

Matematik statistika va ehtimollar nazariyasining Amaliy psixologiya sohasida qo‘llanilishi va unda erishilgan muvaffaqiyatlar avvalo har bir metodning ishonchlilik darajasini aniqlash, qolaversa, to‘plangan ma’lumotlarning qay darajada asosli va valid ekanligini isbotlashga yordam beradi.

Amaliy psixologiya fanida inson psixikasini tadqiqot qilish metodlarining turlicha tasnifi mavjud. B.G.Ananev psixikani o‘rganish metodlarini to‘rtta guruhga ajratib bergan. Bu to‘rtta guruh metodlar M.Ulug‘bek nomli O‘zbekiston Milliy Universiteti, Nizomiy nomli Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Farg‘ona Davlat Universiteti kabi psixolog mutaxassis tayyorlaydigan oliygohlarda mufassal o‘rganiladi. Biz mazkur mavzuimizda har bir insonning o‘zini va atrofidagilarni bilib olishiga imkon beradigan, murakkab bo‘lmagan, qo‘llash shartlari sharoitga mos bo‘lgan va umum qabul qilingan metodlarni keltirdik. 2 - jadvalda asosiy psixologik metodlar va ularning turlari keltirilgan.

*Jadval - 2.*

***Amaliy psixologiyaning asosiy metodlari***

| ASOSIY METODLAR | Asosiy metodlarning variantlari |
|---|---|
| KUZATISH METODI | Tashqi (ob’ektiv kuzatish)<br>Ichki (sub’ektiv, o‘z-o‘zini kuzatish)<br>Erkin kuzatuv<br>Standartlashtirilgan<br>Guruh ichida kuzatish<br>Guruh tashqarisida kuzatish |
| SO‘ROQ METODLARI | Og‘zaki so‘roq<br>Yozma so‘roq<br>Erkin so‘roq (suhbat)<br>Standartlashtirilgan so‘roq |
| TESTLAR METODI | Test – so‘rov<br>Test - topshiriq<br>Proyektiv test Sotsiometrik test |
| EKSPERIMENT | Tabiiy eksperiment<br>Laboratoriya eksperimenti |
| MODELLASHTIRISH | Matematik modellashtirish<br>Mantiqiy modellashtirish<br>Texnik modellashtirish<br>Kibernetik modellashtirish |

2-Jadvalda keltirilgan metodlar yordamida tadqiqotchi yoki qiziqkan shaxs u yoki bu psixik jarayon, holat yoki shaxs xususiyatlari to‘g‘risida birlamchi

ma’lumotlar to‘playdi, to‘plangan ma’lumot yana tahlil qilinadi va maxsus tarzda ishlatilishi mumkin.

### *2.1.1. Kuzatish metodi*

**Kuzatish metodi** tabiiy metodlar jumlasiga kiradi. Tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq - atvorini bevosita tashqaridan turib, kuzatish orqali ma’lumotlar to‘plash usulidir. O‘z - o‘zini kuzatish esa odam o‘zida kechayotgan biror o‘zgarish yoki hodisani o‘zi o‘rganish maqsadida ma’lumotlar to‘plash va qayd etish usulidir.

Erkin kuzatuv ko‘pincha biror ijtimoiy hodisa yoki jarayonni o‘rganish maqsad qilib qo‘yilganda qo‘llaniladi. Masalan, bayram arafasida aholining qayfiyatini bilish maqsadida kuzatuv tashkil qilinsa, oldindan maxsus reja yoki dastur bo‘lmaydi, kuzatuv ob’ekti ham qat’iy bo‘lishi shart emas. Yoki dars jarayonida bolalarning u yoki bu mavzu yuzasidan umumiy munosabatlarini bilish uchun ham ba’zan erkin kuzatish tashkil etilishi mumkin. Standartlashtirilgan kuzatuv esa, buning aksi bo‘lib, nimani, qachon, kim va kimni kuzatish qat’iy belgilab olinadi va maxsus dastur doirasidan chiqmasdan, kuzatuv olib boriladi.

Ijtimoiy hamda pedagogik Amaliy psixologiyada guruhiy jarayonlarning shaxs xulq - atvoriga ta’sirini o‘rganish maqsadida bevosita ichkaridan kuzatuv tashkil qilinadi, bunda kuzatuvchi shaxs o‘sha guruh yoki oila hayotiga tabiiy ravishda qo‘shiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi. Bu bir qarashda kontrrazvedkachilarning faoliyatini ham eslatadi. Shu yo‘l bilan olingan ma’lumotlar bir tomondan tabiiyligi va mufassalligi bilan qimmatli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, agar kuzatuvchida konformizm hislati kuchli bo‘lsa, o‘zi ham guruh hayotiga juda kirishib ketib, undagi ayrim hodisalarni sub’ektiv ravishda qayd etadigan bo‘lib qolishi ham mumkin. Guruhiy fenomenlarni tashqaridan kuzatish buning aksi - ya’ni kuzatuvchi guruhga yoki kuzatilayotgan jarayonga nisbatan chetda bo‘ladi va faqat bevosita ko‘zi bilan ko‘rgan va eshitganlari asosida xulosalar chiqaradi.

Umuman, kuzatish metodining ijtimoiy hayot, professional ko‘rsatkichlarni qayd qilishda so‘zsiz afzalliklari bor, lekin shu bilan birga kuzatuvchining professional mahorati, kuzatuvchanligi, sabr - qanoatiga bog‘liq bo‘lgan jihatlar, yana to‘plangan ma’lumotlarni sub’ektiv ravishda tahlil qilish xavfi bo‘lgani uchun ham biroz noqulayliklari ham bor, shuning uchun ham u boshqa metodlar bilan birgalikda ishlatiladi.

### *2.1.2. So‘rov metodi*

**So‘rov metodi** ham Amaliy psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma’lumotlar to‘plashning an’anaviy usullaridan hisoblanadi. Unda tekshiriluvchi tekshiruvchi tomonidan qo‘yilgan qator savollarga muxtasar javob qaytarishi kerak bo‘ladi.

Og‘zaki so‘roqni yoki ba’zan uni oddiygina qilib, suhbat metodi deb ataladi, o‘tkazadigan shaxs unga ma’lum darajada tayyorgarlik ko‘rgach so‘roq o‘tkazadi. Agar mabodo uning professional mahorati yoki tajribasi bunga yetarli bo‘lmasa, so‘rov o‘z natijalarini bermasligi mumkin. Lekin mahoratli so‘rovchi ushbu metod

yordamida inson ruhiy kechinmalariga aloqador bo‘lgan noyob ma’lumotlarni to‘plash imkoniga ega bo‘ladi.

**Yozma so‘roq yoki anketaning** afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o‘zida ko‘pgina odamlar fikrini o‘rganish mumkin bo‘ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopik anketa), yoki erkin o‘z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so‘rovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo‘lsa, shubhasiz, qimmatli birlamchi materiallar to‘planadi.

So‘roqning ham erkin va standartlashtirilgan shakllari mavjud bo‘lib, birinchisida oldindan nimalar so‘ralishi qat’iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, hattoki, komp’yuterda dasturi ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so‘roq o‘tkazilishi nazarda tutiladi.

### *2.1.3. Test metodi*

**Testlar** oxirgi paytda hayotimizga dadil kirib kelgan tekshiruv usullari sirasiga kiradi. Ular yordamida biror o‘rganilayotgan hodisa xususida ham sifat, ham mikdor harakteristiqalarini olish, ularni ko‘pchilikda qayta - qayta sinash va ma’lumotlarni korrelyatsion analiz orqali ishonchlilikka tekshirish mumkin bo‘ladi. Ayni testga qo‘yilgan talab hech qachon o‘zgarmaydi, hattoki, shunday testlar borki, ular turli millat va elat vakillarida, turli davrlarda ham o‘zgarmagan xolda ishlatilaveradi. Masalan, Ravenning aqliy intellektni ulchash, Kettelning va Ayzenkning shaxs testlari shular jumlasidandir.

**Test** - so‘rov oldindan qat’iy tarzda qabul qilingan savollarga beriladigan javoblarni taqozo etadi. Masalan, Ayzenkning 57 ta savoldan iborat testi shaxsdagi introversiya - ekstroversiyani o‘lchaydi, savollarga «ha» yoki «yo‘q» tarzida javob berish so‘raladi.

**Test** - topshiriq odam xulqi va holatini amalga oshirgan ishlari asosida baholashni nazarda tutadi. Masalan, shaxs tafakkuridagi kreaktivlilikni aniqlash uchun ko‘pincha bir qarashda oddiygina topshiriq beriladi: berilgan 20 ta doira shaklidagi shakllardan o‘zi xohlagancha rasmlar chizish imkoniyati beriladi. Ma’lum vaqt va tezlikda bajarilish sur’ati, rasmlarning o‘ziga xos va betakrorligiga qarabshaxs fikrlashi jarayonining naqadar nostandart, ijodiy va kreaktivligiga baho berilib, mikdoriy ko‘rsatgich aniqlanadi. Bu metodlarning umumiy afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo‘llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o‘tkazish imkoniyatining borligi bo‘lsa, kamchiligi - ba’zan tekshiriluvchi agar testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, sun’iy tarzda uning kechishiga ta’sir ko‘rsatishi, faktlarni falsifikatsiya qilishi mumkinligidir.

Testlar ichida **proyektiv testlar** deb nomlanuvchi testlar ham borki, testning asl maqsadi tekshiriluvchiga sir bo‘ladi. Ya’ni shunday topshiriq beriladiki, tekshiriluvchi topshiriqni bajarayotib, nimani aniqlashi mumkinligini bilmaydi. Masalan, mashxur Rorshaxning «siyox dog‘lari» testi, yoki TAT (tematik appersepsion test), tugallanmagan hikoyalar kabi testlarda bir narsaning proyeksiyasidan guyoki ikkinchi bir narsaning mohiyati aniqlanadi. O‘sha 1921 yilda kashf etilgan «siyox dog‘lari» va ularga qarab tekshiriluvchining nimalarni eslayotganligi, dog‘lar nimalarga o‘xshayotganligiga qarab, uning shaxs sifatidagi

yo‘nalishlari, hayotiy tamoyillari, qadriyatlariga munosabati, ishni bajarish paytidagi emotsional holatlari aniqlanadi. Bu testlar juda noyob, qimmatli, lekin uni faqat professional psixologgina qo‘llashi va natijalarni mohirona tahlil qilishi talab qilinadi.

### *2.1.4. Psixologik tajriba yoki eksperiment metodi*

**Psixologik eksperimentning** mohiyati shundaki, unda ataylab shunday sun’iy bir vaziyat shakllantiriladi va tashkil etiladiki, aynan shu vaziyatda qiziqtirayotgan psixik jarayon yoki hodisa ajratiladi, o‘rganiladi, ta’sir ko‘rsatiladi va baholanadi. Agar tabiiy eksperiment o‘sha qiziqtirayotgan fenomen tekshiriluvchi uchun tabiiy hisoblangan sharoitlarda (masalan, mehnat jarayonida, kaniqulda yozgi lagerda, litsey auditoriyasida va shunga o‘xshash) maqsadli tashkil etilib, o‘rganilsa, laboratoriya eksperimenti maxsus joylarda, maxsus asbob - uskunalar vositasida ataylab o‘rganiladi. Masalan, diqqatingizning xususiyatlarini bilish kerak bo‘lsa, Amaliy psixologiya laboratoriyasida maxsus tahistoskop deb atalgan moslama yordamida yoki «Landolt halqachalari» deb nomlangan jadvallar yordamida o‘rganish mumkin bo‘ladi. Hattoki, ijtimoiy munosabatlar borasida ham o‘zaro hamjihatlik, liderlik va konformlilik hodisalarini tekshirish uchun ***gruppaviy integratorlar va gomeostat*** deb nomlanuvchi moslamalar yaratilgan va ular yordamida guruhdagi turli xil hodisalar o‘lchangan.

### *2.1.5. Modellashtirish metodi*

**Modellashtirish** metodi kuzatish, so‘roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida o‘rganilayotgan hodisaning tub mohiyati ochilmagan sharoitlarda qo‘llaniladi. Bunda o‘sha hodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, o‘sha model asosida tadqiqotchini qiziqtirgan jihat o‘rganiladi va xulosalar chiqariladi.

Modellar texnik, mantiqiy, matematik yoki kibernetik bo‘lishi mumkin. Matematik model asosida o‘rganilgan hodisaga mashxur tadqiqotchilar Veber - Fexnerlarning sezgirlikning kuyi va yuqori chegarasini aniqlashga qaratilgan matematik formulasi va shu asosda to‘plangan ma’lumotlar tahlilini misol qilish mumkin. Mantiqiy modellar yordamida ko‘pincha inson aqli va tafakkuri jarayonlari va qonunlarini hisoblash mashinalari ish prinsiplari bilan kiyoslash orqali tuzilgan g‘oyalar va simvollar ishlatiladi. Kibernetik modellashtirishda esa g‘oyalar Amaliy psixologiyasini EXM dagi matematik programmalashtirish tamoyillariga moslashtirish nazarda tutiladi. Hozir ko‘pgina murakkab shaxs xususiyatlari ham programmalashtirilgan bo‘lib, ular algoritmlar asosda qisqa fursatda ko‘pgina sifatlarni ko‘plab parametrlar nuqtai nazaridan hisoblab natijalarni umumlashtirishga imkon bermoqda. Ko‘pincha matematik o‘yinlar g‘oyasi odamlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar sohasini o‘rganishda ham qo‘llanilmoqda. Ma’lum bo‘lishicha, odamning fikrlash operatsiyalari bilan EXM larning ishlash prinsiplari o‘rtasida ma’lum uyg‘unlik bor ekan, bu esa murakkab psixik jarayonlarni modellashtirish orqali inson aqlu - zakovati chegarasini yanada kengaytirish istiqbolini beradi.

Umuman Amaliy psixologiyaning va uning har bir alohida tarmoqlarining o‘ziga xos metodlari bor. Ular ijtimoiy xulq va alohida individ ichki dunyosini kompleks tarzda o‘rganish imkonini beradi. Gap shundaki, ularni o‘z vaqtida va professional tarzda qo‘llay bilish va olingan natijalardan to‘g‘ri xulosalar chiqara olishdir.

### 2.2. Amaliy psixologiyaning tadbiqiy va amaliy sohalari

Hozirgi zamon ilm - fanining qadri va ahamiyati uning nechogli amaliyotga kirib borib, tadbiqiy salohiyati ortib borishi bilan baholanadi. Amaliy psixologiyaning oxirgi yillardagi taraqqiyoti ham aynan ana shu mezon talablariga javob berishi bilan harakterlanadi.

Amaliy hamda tadbiqiy Amaliy psixologiya sohalarining o‘ziga xos jihatlari avvalo shundan iboratki, ular jamiyatning bevosita bugungi kundagi talablari va buyurtmalariga ko‘ra ish yuritadi. Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tadbiq etishga ehtiyoj katta. Birgina O‘zbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturini oladigan bo‘lsak, uning bajarilishi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun Amaliy psixologiyaning aralashuvi zarur. Joylarda tashkil etilgan Tashhis markazlarida faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislar o‘quvchilardagi rivojlanish ko‘rsatkichlari, aqliy o‘sish omillari va iqtidoriga qarab ta’lim - tarbiyani tashkil etishlari uchun qator diagnostik tadbirlarni o‘tkazishlari zarurki, bu tadbirlar oxir - oqibat aniq samara berishi lozim. Ta’kidlash zarurki, tadbiqiy Amaliy psixologiyadagi «samara»ni o‘lchash mezonlari bilan nazariy Amaliy psixologiyadagi samara tushunchalari biroz farq qiladi. Ya’ni, bu yerda bevosita buyurtmaning bajarilishi sifatiga buyurtmachining o‘zi baho beradi. Shuning uchun ham amaliy Amaliy psixologiyaning alohida tarmog‘i bo‘lmish sotsial Amaliy psixologiya bilimlarga amaldagi ehtiyojni uch asosiy sabab bilan tushuntirishi mumkin: a) kichik korxona yoki yirik firmalardan tortib, toki xukumat darajasidagi idoralar ham o‘z faoliyati samaradorligini oshirish uchun tobora insonlar faoliyati va ulardagi rezervlardan omilkorona foydalanishning psixologik manbalarini qidirish lozimligini tushunib yetmoqdalar; b) professional psixologlarning o‘zi ham o‘z ishlaridan keladigan obro‘ - e’tiborning amaliy sohalarida ishlay olish qobiliyatlariga bog‘liq ekanligini tushunib yetmoqdalar; v) amaliyotda ishlayotgan boshqa soha vakillari ham agar psixologik tayyorgarlikdan o‘tgan bo‘lsalar, ishni tashkil qilishga o‘quvlari yaxshirok va ishlari unumliroq bo‘lishini tushunib yetmoqdalar. Shuning uchun ham ko‘plab yangi turdagi markaz va firmalar, qo‘shma korxonalarda amaliyotchi psixologlar ishlamoqdalar.

### 2.3. Amaliy Amaliy psixologiyaning asosiy yo‘nalishlari

#### *2.3.1.Sanoat va ishlab chiqarish sohasi*

Sanoat va mahsulotlar ishlab chiqarish sohasida tadbiqiy ishlar birinchi navbatda konkret tashkilotda kadrlar zahirasini to‘g‘ri va oqilona tashkillashdan tortib, xodimlar ish sharoitlari va mehnat unumdorligiga ta’sir etuvchi omillar kompleksini ilmiy ravishda o‘rganib, hayotda natija olishga qaratilgan harakatlar majmuidir. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida ushbu yo‘nalishdagi tadbiqiy ishlarning ikki sohasini ajratish mumkin:

- marketing xizmatlari

**n** xodimlar (personal) bilan ishlash.

Birinchisi eng zamonaviy va muhim ish bo‘lib, bu yerda psixologning vazifasi «Nimani?» va «Kim?» harid qilib olishga ehtiyoji borligini o‘rganishga ko‘maklashishdir. Chunki, talab bilan ehtiyoj bevosita shaxsga va uning psixologik munosabatlari tizimiga aloqador kategoriyalar bo‘lib, bozor va raqobat sharoitida korxona yoki tashkilotlarning samarali ishlab ketishi eng avvalo haridorgir tovar mahsulotlarni ajratib, ularning odamlar talab - ehtiyojiga kanchalik mosligini aniq tahlil qilishdan boshlanadi. Marketing munosabatlari aslida odamlar o‘rtasidagi sof psixologik munosabatlar bo‘lib, uning negizida odamlar o‘rtasidagi jonli muloqot, ta’b va did tarbiyasi yotadi. Shuning uchun biz bugun odamlarda to‘g‘ri marketing tafakkurini shakllantirish vositalarini qidirishimiz va talab - taklif munosabatlarini real ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirishda inson Amaliy psixologiyasi xususiyatlarini inobatga olib ishlashga o‘rganishimiz kerak. Masalan, shunday «Case Study»ni olaylik: Amaliy psixologiyani qanday qilib sotish mumkin? (ya’ni, Psixologik ma’lumotlar va bilimlarni) Biz aniq va to‘g‘ri javoblar olishimiz kerak bo‘lgan savollar quyidagilar bo‘ladi:

**Nima sotiladi?** - Test natijalari

**Nima uchun?** - nima qilib bo‘lsa ham, pul ishlash, o‘z imkoniyatlarni tekshirish, shaxsiy ish ochish;

**Kim ?** - firma yoki konkret kishilar;

**Nima ? -** xilma - xil testlar batareyasi;

**Kimga ?** - turli kasb egalari, o‘quvchilarga, xodimlarga;

**Qayerda? Qachon?** - zarurat bo‘lgan har qanday joyda;

**Qanday qilib?** - minimal vaqt sarflab, tez va soz;

**Qancha?** - test o‘tkazuvchilarning soni va imkoniyatiga qarab;

**Kim bilan?** - shu firma xodimlari bilan .....

Demak, marketing xizmatida javob berilishi zarur bo‘lgan savollardan ko‘rinib turibdiki, har bir savolga beriladigan javobning orkasida konkret odamlar, ularning qobiliyatlari, manfaatlari va ish unumi yotadi. Shuning uchun bu sohada psixologik xizmat zarur.

Ikkinchi soha - kadrlar va ular bilan bevosita ishlash sohasi. Bu kadrlarni ishga jalb etishda bilish zarur bo‘lgan qobiliyatlar va shaxsiy fazilatlardan tortib, ularni to‘g‘ri yunaltirish, o‘z joyiga qo‘yish, tashkilot doirasida guruhlarni shakllantirish, xodimlarga ma’lumotlarni o‘z vaqtida yetkazish bilan bog‘liq kadrlar siyosatini olib borishga aloqador xizmatdir. Psixolog bu o‘rinda asosan maslahatchi - konsultant va ekspert sifatida rol o‘ynaydi.

### *2.3.2. Siyosat sohasidagi Amaliy psixologiya*

Har bir davr o‘z kishilari ongida beixtiyor siyosiy ongni shakllantiradi va odamlar uning tamoyillariga bo‘ysunadilar. Siyosat borasidagi psixologik masalalarga psixolog aralashuvining zarurati har doim bo‘lmasa - da, ayrim paytlarda - yirik islohotlar boshlanishi arafasida, saylov oldi kompaniyalarda, yangi siyosiy liderlarning halk tomonidan qabul qilinishi jarayonlari, ko‘pchilik auditoriyaga zarur ma’lumotlarni yetkazish, ijtimoiy ustanovkalarni o‘zgartirish, siyosiy arboblar imidjini omma ongiga singdirish paytlarida psixologik ta’sir

vositalaridan o‘rinli foydalanish, maslahatlar berish va ayrim guruhlar e’tiqodiga ta’sir etish kerak bo‘lganda kerak bo‘ladi.

Siyosiy sohada ishlayotgan psixolog ishining o‘ziga xos jihatlari bo‘lib, unga quyidagilar kiradi:

a) siyosatda psixolog aralashuvi ko‘pchilik ommaga bevosita aloqador bo‘lmaydi;

b) zarurat tug‘ilganda, psixolog shunday tez va ishonchli o‘lchaydigan metodikalarni ishlatadiki, ularning natijalari sir saqlanib, o‘sha buyurtmachi - siyosatchining talabiga ko‘ra izlanishlar olib boriladi;

v) psixolog har bir siyosatchi uchun shunday ishonchli shaxs bo‘lishi lozimki, undan odamlarning qayfiyatlari, reaksiyalari, his - kechinmalari xususida aniq ma’lumotlar so‘raladi;

g) o‘ziga xos qiyinchilik shundan iboratki, jamoatchilik psixolog kiyofasida ko‘pincha liderning bevosita «odamini» ko‘rishga moyil bo‘lib, liderning o‘zi ham ba’zan o‘ta professional psixologdan hadiksirab qolishi mumkin.

Shuning uchun yuqorida ta’kidlaganimizdek, zarur paytlarda siyosiy arboblar psixolog xizmatiga murojaat qilishlari va undan asosan biror jiddiy ijtimoiy proyektlarni qabul qilish jarayonida yordam berishini so‘rash mumkin. Buning uchun psixologdan jamoatchilik fikrini psixologik tahlil qilib berish, va shu asosda fukarolarning ustanovkalari va kayfiyatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni birgalikda ajratish vazifasini hal qilishlari mumkin. Saylov oldi kompaniyalarda esa, psixologning asosiy vazifasi odamlarning kayfiyatini o‘rgangan xolda da’vogar imidjini shakllantirishga, odamlarga yoqtirishga sabab bo‘ladigan shaxsiy fazilatlar algoritmini tuzish, omma oldiga chiqishga psixologik tayyorlash, raqiblarning bahslashish madaniyati va etikasi borasida psixologik yo‘l - yo‘riq va usullar borasida ma’lumotlar almashinish kerak bo‘ladi.

O‘zbekiston sharoitida siyosiy Amaliy psixologiyaning o‘zi juda zaif rivojlangan tarmoq bo‘lgani sababli ham uni rivojlangan davlatlar tajribasiga tayangan xolda rivojlantirish muhimdir.

### *2.3.3. Oila va nikox borasidagi tadbiqiy ishlar*

O‘zbekistonda endi shakllanayotgan, lekin nazariy nuqtai nazardan ma’lum an’analarga ega bo‘lgan sohadir. 1998 yilning Prezidentimiz tomonidan «Oila yili» deb e’lon qilinishi joylarda psixologik xizmat o‘choqlarining paydo bo‘lishiga va u yerlarda psixologik xizmatidan foydalanishni anglashga turtki bo‘ldi. Shuning uchun Respublikamizda oila muamolarini maxsus tadqiq etadigan ilmiy-amaliy “Oila” markazi ham tashkil etilganki, bu markazda turli sohaga aloqador mutaxassislar oilani shaxs ijtimoiylashuvining asosiy maskanlaridan biri sifatida o‘rganib kelmoqdalar. Psixolog bu yerlarda yoshlardagi oila va nikoh borasidagi tasavvurlarning to‘g‘ri shakllanishidan tortib, toki muammoli, hattoki, ajrim bo‘lgan oila a’zolariga psixologik maslahatlar berish, «ishonch telefonlari» orqali maslahatlar uyushtirishni o‘z zimmasiga oladi.

### *2.3.4. Maorif sohasidagi amaliy ishlar*

Boshqa sohalarga nisbatan anchagina yaxshi tajribaga ega. Ayniqsa, O‘zbekistonda kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi qabul qilingandan so‘ng tashkil qilingan yangi tipdagi ta’lim muassasalari - akademik litseylar va kasb - xunar kollejlariga bir nechtadan psixologlar shtati kiritilgan va ular aynan tadbiqiy

muammolar - bolaning o‘quv jarayoniga psixologik jihatdan tayyorligini diagnostika qilishdan tortib, professional va kasb mahoratini rivojlantirishgacha bo‘lgan barcha muammolarni hal qilishga «aralashadi».

*2.3.5. Huquqbuzarlikning oldini olish*

Bu soha va unga aloqador muammolar har doim ham psixolog aralashuvini talab qilib kelgan. Chunki jinoyatchi yoki huquqbuzar shaxsi o‘z-o‘zidan shakllanib qolmaydi, uni shakllantiruvchi omillar, motivlar va bolani qayta tarbiyalash va reabelitatsiya masalalari ijtimoiy psixologik jarayonlar mohiyatini bilish va ularga faol ta’sir ko‘rsatish talab qiladi. Shuning uchun ham mamlakatimizda yoshlar o‘rtasida huquqiy ma’rifat va huquqiy madaniyatni shakllantirishga juda katta e’tibor qaratilgan va bu ishda amaliyotchi xodim - psixologning o‘rni va roli katta bo‘ladi.

Yuqorida e’tirof etilgan Amaliy psixologiyaning tadbiqiy sohalari uchun umumiy narsa shuki, bu sohalarda ishlaganlar avvalo yaxshi psixodiagnost, ya’ni Amaliy psixologiya metodlarini o‘z o‘rnida samarali ishlatishni bilishi va yaxshigina psixoterapevt va psixokorrektor - ya’ni, aniqlangan muammo yoki «kasallikni» tuzatuvchi mohir professional bo‘lishi kerakligini taqozo etadi.

**Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:**

Ushbu mavzu orqali Amaliy psixologiya fanining eng muhim metodlari, tadbiqiy va amaliy sohalari hamda amaliy Amaliy psixologiyaning yo‘nalishlari batafsil bayon etilgan. Amaliy psixologiyaning maxsus tarmoqlaridan - yosh va pedagogik Amaliy psixologiya, ijtimoiy Amaliy psixologiya, iqtisodiy Amaliy psixologiya, yuridik Amaliy psixologiya, sanoat va ishlab chiqarish Amaliy psixologiyasi, boshqaruv Amaliy psixologiyasi, tibbiyot Amaliy psixologiyasi, psixodiagnostika va differensial Amaliy psixologiyalar keng tarzda yoritib berilgan. Asosiy psixologik metodlar va ularni qo‘llash shakllari keltirilgan. Talabalar kelgusi faoliyatlari mobaynida amaliyotda qo‘llashi mumkin bo‘lgan usullar tavsiya etilgan.

***Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:***

Metodlar, modellashtirish, amaliy Amaliy psixologiya, validlik, ishonchlilik, marketing Amaliy psixologiyasi, siyosiy Amaliy psixologiya.

**Glossariy:**

*Longityud tadqiqot* – sinaluvchini uzoq muddat va doimiy ravishda o‘rgansh.

*Metod* – bilishning nazariy va amaliy o‘zlashtirish usullari yig‘indisi.

*Pilotaj tadqiqot* – tadqiqotning muammoli izlovchi turi, asosiy tadqiqotgacha o‘tkaziladigan va soddalashtirilgan shakli.

*Psixodiagnostika* – shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlovchi va o‘lchashni ishlab chiquvchi Amaliy psixologiya usuli.

*Amaliy psixologiya metodlari* – psixik xodisalarni va ularning qonuniyatlarini ilmiy tomondan o‘rganishning asosiy yo‘l-yo‘riq va usullari.

*Psixokorreksiya* – shaxsning psixik rivojlanishidagi kamchiliklarni tuzatish usullarini *qo‘llash jarayoni.*

*Psixologik* xizmat – Amaliy psixologiyani amaliyotda qo‘llash tizimi. U turli sohalarda diagnostika, konsultatsiya, ekspertiza vazifalarini bajaradi.

**Mavzu yuzasidan topshiriqlar:**

Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:

1. Metodlar deb nimaga aytiladi?
2. Amaliy psixologiyaning asosiy metodlari qaysilar?
3. Kuzatish metodiga qo‘yiladigan talablar qanday?
4. So‘roq metodi qanday o‘tkaziladi?
5. Test metodining boshqa metodlardan farqi nimada?
6. Eksperiment metodining o‘tkazilish tartibi qanday?
7. Modellashtirish metodi qachon qo‘llaniladi?
8. Amaliy psixologiyani amaliyotda qaysi sohalarda ko‘rish mumkin?
9. Siyosat sohasidagi Amaliy psixologiya qanday ko‘rinishga ega?
10. Maorif sohasidagi amaliy ishlarda Amaliy psixologiyaning o‘rni qanday?
11. Amaliy psixologiyaning tadqiqot metodlari va ularning ishonchliligi nimada?
12. Psixologik testlar va ularning imkoniyatlari qanday?
13. Amaliy Amaliy psixologiyaning asosiy yo‘nalishlari nima?

**Mustaqil ishlar mavzulari:**

1. Halk xo‘jaligini yuksaltirishda psixologik bilimlarning ahamiyati.
2. Amaliy psixologiyaning tadbiqiy yo‘nalishlari.
3. Psixologik testlar va ularning imkoniyatlari.
4. * Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

**Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro‘yhati:**


1. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. «Amaliy psixologiya». Pod red. A.A. Krilova, -M., 1998
3. Nemov R.S. «Amaliy psixologiya». -Kn.1. - M., 1998
4. Karimova V. M. Auditoriyada bahs-munozarali darslarni tashkil etishning psixologik texnikasi.- T., 2000
5. Chaldini R. Amaliy psixologiya vliyaniya.- M., 1999
6. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
7. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
8. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
9. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
10. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
11. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
12. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
13. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.

14. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.

15. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.

16. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
17. Nemov R.S. Prakticheskaya Amaliy psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
18. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**
4. **www.psy.piter.com**

## 3-MA’RUZA.
## AMALIY PSIXOLOGIYADA SHAXS VA JAMIYAT MUAMMOSI. JAMIYATNI BOSHQARISHDAGI PSIXOLOGIK QONUNIYATLAR. SHAXSGA TASIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR SHAXS DUNYOQARASHI VA MANAVIYATINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

**REJA**:

3.1. Shaxs ijtimoiy tasirlar mahsuli sifatida.
3.2.Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs.
3.3.Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi.
3.4. «Men» - obrazi va o‘z-o‘ziga baho.
3.5. O‘spirinlik davrida shaxs ijtimoiylashuvi.
3.6. Shaxs dunyoqarashi va e’tiqodini o‘zgartiruvchi omillar.
3.7. Milliy va ma’naviy qadriyatlarning roli.

### 3.1.Shaxs ijtimoiy ta’sirlar mahsuli sifatida

«Shaxs» tushunchasi Amaliy psixologiyada eng ko‘p qo‘llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Amaliy psixologiya o‘rganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo‘lgan aloqasi masalasini chetlab o‘tolmagan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, «Homo sapiens» - «aqlli zot» tushunchasini o‘zida ifoda etuvchi jonzotning paydo bo‘lganiga taxminan 40 ming yildan oshibdi. Bu davrda olimlarning e’tirof etishlaricha, 16 ming avlod almashgan emish. Darvin ta’biri bilan aytganda, tabiiy tanlanish jarayonida yer yuzida saqlanib qolgan minglab millat va elatlarning keyingi davrdagi taraqqiyoti ko‘proq biologik omillardan ko‘ra, ijtimoiy - sotsial omillar ta’sirida ro‘y bermoqda. Shuning uchun ham har bir individni yoki shaxsni o‘rganish masalasi uning bevosita ijtimoiy muhiti va uning ijtimoiy normalari doirasida o‘rganishni taqozo etadi.

Sotsial yoki ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko‘rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo‘ladi. Amaliy psixologiya ilmining namoyondalari bo‘lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab Sharq allomalari ham bu o‘zaro bog‘liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o‘zlarining eng durdona asarlarini bag‘ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo‘lgan narsa shu bo‘lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda to‘tgan o‘rni va mavqeini bilish zarur. Shaxsni o‘rganishning birlamchi mezoni ham shundan kelib chiqqan xolda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rni bilan belgilanishi kerak.

Lekin, shaxs bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil yechimga kelinmagan. Bu o‘zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

***Nativizm*** yo‘nalishining tarafdorlari insonlardagi barcha xususiyatlarni tug‘ma harakterga ega, deb e’tirof etadilar. (Lens, Gruber va boshqalar).

***Empirizm*** tarafdorlarining fikricha, yangi tug‘ilgan bola go‘yoki «top - toza taxta»(tabula rasa), unga hayot va undagi talablar o‘zining qonuniyatlarini yozadi va bola ularga so‘zsiz bo‘ysunishga majbur. Bu yo‘nalishning asoschilaridan biri Dj. Lokk bo‘lib (1632 - 1704) uning fikricha, tug‘ma fikrlar yoki g‘oyalar bo‘lishi mumkin emas, ular xohish - tilak va og‘riq kabi elementar sezgilarning qayta ishlanishi natijalaridir. Hayotda ana shunga o‘xshash turli xil sezgilar va g‘oyalarning assotsiatsiyasi ro‘y beradi.

**G. Leybnits** (1646-1716) Lokka e’tiroz bildirib, hayotda umuman toza, sof doskaning o‘zi bo‘lmaydi, hattoki eng yaxshi silliqlangan marmar yuzasida ham sezilarli teshiklar, do‘ngliklar yoki tug‘ma asoratlar bo‘ladiki, ular layoqatlardek inson takdirida ma’lum rol o‘ynaydi. Bu ikkala yirik yo‘nalish o‘rtasidagi tortishuvlarga chek qo‘yish maqsadida **F. Galton** qator eksperimental tadqiqotlar o‘tkazib, har bir individga xos differensial xususiyatlar mavjudligini «egizaklar metodi» yordamida asoslashga harakat qildi. 3 - jadvalda Galton tomonidan irsiy va orttirilgan sifatlar munosabati yuzasidan aniqlangan natijalardan keltirilgan.

*3 - jadval.*

**Musiqiy qobiliyatlardagi irsiy xususiyatlar**

| Ota - onalar Bolalar | musiqaga moyil | musiqaga moyil emas |
|---|---|---|
| Musiqaga moyil | 85 % | 7 % |
| Musiqaga moyil emas | 25 % | 58 % |

Egizaklardagi musiqaga moyillikning korrelyatsion ko‘rsatgichi ham yuqori bo‘lib (p 0.7), egizak bo‘lmaganlardan ancha farq qiladi (p 0.3 – 0.4).

Galtondan keyingi tadqiqotlarda musiqaga bo‘lgan qobiliyatga ona tilining xususiyati ta’sir qilishi aniqlandi: yumshoq - tonal yoki keskir - tonal bo‘lmagan tillar. Masalan, keskinroq hisoblangan rus tilida gapiruvchi bolalardagi musiqani

idrok qilish yumshok, tonal tillarda so‘zlashuvchi vetnamliklarning idrokidan ancha past chiqqan.

Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo‘lishi kerak: ular insonning asl mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Demak, inson jamiyat a’zosi sifatida uning normalariga bo‘ysunadi, uning kutishlariga javob berishga harakat qiladi va o‘z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga ta’rif berish mumkin.

***Sh a x s*** *- ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsulii, ongli faoliyatning sub’ekti bo‘lmish individdir*. Shaxsga taalukli bo‘lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob’ekt, ham sub’ekt bo‘lishlikdir.

Shaxsga taallukli bo‘lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy ta’sirlarni o‘z ongi va idroki bilan qabul qilib (ob’ektni), so‘ngra shu ta’sirlarning sub’ekti sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanok «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o‘sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, axloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an’analar, udumlar, turli xil tillar olami bo‘lib, undagi ko‘plab qoidalarga ko‘pchilik mutloq qo‘shiladi, ba’zilar qisman qo‘shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo‘ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta’qiblanadi. Shulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni qabul qiluvchi sub’ekt bo‘lsa, *jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko‘rinishidir.*

Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar ta’sir qiladi: siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, ma’naviy, axloqiy va boshqalar. Bu ta’sirotlar mohiyatan aslida jamiyat a’zolari bo‘lmish shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ayrim alohida yo‘nalishlarini belgilab beradi.

Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta’sirida bo‘ladi va ko‘plab ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, o‘quv maskanlari, mehnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san’at, madaniyat va boshk.) bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, shaxsdagi turli g‘oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta’sirida shakllanib, ular bevosita oila, bog‘cha, maktab, boshqa o‘quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu ta’sir uning e’tiqodi darajasida ko‘tarilsa, va unda yana yangidan - yangi fikrlar va g‘oyalarning paydo bo‘lishi, o‘sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o‘z qobiliyatlari, malaka va ko‘nikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo o‘qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muhandis bo‘lib, elu - yurtiga xizmat qiladi.

Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o‘ynaydi. Masalan, bosqichma - bosqich bozor munosabatlariga o‘tayotgan O‘zbekiston sharoitini oladigan bo‘lsak, yangicha iqtisodiy o‘zgarishlar, bozor, raqobat, legalizatsiya va shunga o‘xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo‘lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi.

### 3.2. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs

*Ijtimoiy norma* - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o‘z a’zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko‘pchilik tomonidan e’tirof etilgan harakatlar talablaridir. Masalan, o‘zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo‘lishidan qat’iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; o‘quvchining o‘qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o‘rniga qo‘yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o‘rin bo‘shatishi – norma, va hakozo. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo‘lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda ko‘pchilik tomonidan e’tirof etilganligi fakti bilan harakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh Amaliy psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo‘lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi. *Ijtimoiy sanksiyalar* - normalarning shaxs xulqida namoyon bo‘lishini nazorat qiluvchi jazo va rag‘batlantirish mexanizmlari bo‘lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob’ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o‘rin bo‘shatishni norma deb qabul qilmagan o‘smirga nisbatan ko‘pchilikning ayblov ko‘zi bilan qarashi, yoki og‘zaki tanbex berishi, juda kam xollarda o‘zini bebosh tutayotgan o‘smirning qo‘lidan tutib, nima qilish kerakligini o‘rgatib, «ko‘zini moshday qilib ochib qo‘yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko‘rinishidir.

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi. *Rol* - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi huquq va burchlaridan iborat harakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo‘lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o‘quv yurtida tahsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a’zo bo‘lish, stipendiya olib, ma’muriyatning ijtimoiy himoyasida bo‘lish kabi qator huquqlar bilan birgalikda o‘sha oliygox ichki tartib - intizomi normalariga so‘zsiz bo‘ysunish, darslarga o‘z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o‘zlashtirishni bajarish, amaliyotda bo‘lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o‘z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota-ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. Ya’ni, konkret shaxsning o‘ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli-tuman ijtimoiy rollarning harakteridan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra, kimdir «tartibli, ba’mani, fozil, axloqli va odobli» deyilsa, kimdir - be’mani, bebosh, o‘zgaruvchan, ikki yuzlamachi (ya’ni, bir sharoitda juda qobil, boshqa yerda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo‘lib qoladi.

Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko‘pligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo‘lib qoladi. Agar biror rol

shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o‘zi uchun o‘ta ahamiyatli bo‘lsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o‘sha vaziyatda boshqacharok, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. Qolaversa, rollarning ko‘pligi ba’zan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirtdan tahsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi raqobat muhiti shaxsdan bir vaqtning o‘zida qator qobiliyatlar va malakalarni talab qilmoqdaki, ayniksa, yoshlar o‘zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish uchun ba’zan bir-biriga zid hislatlarni ham xulqda namoyon qilishga majbur bo‘lishmoqda. Masalan, yosh oila boshligi, talaba, ota - onalarga moddiy jihatdan qaram bo‘lmaslik uchun, bir vaqtning o‘zida ham itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chaqqon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shug‘ullanishga majbur bo‘lishi mumkin. Bu holat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va o‘z ustida muttasil ishlashni talab qiladi.

### 3.3. Ijtimoiy ta’sirlarning shaxs tomonidan anglanishi

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq-atvorini ma’lum ma’noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning axloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o‘ziga ham bog‘liqdir. Odamning o‘z - o‘zini anglashi, bilishi va o‘z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o‘ziga, o‘z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya’ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o‘rab turgan odamlar, ularning xulq-atvorlariga e’tibor berishdan tashqari, o‘zining shaxsiy harakatlari, ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Shaxsning o‘zi, o‘z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo‘lgan obraz - «Men» - obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi.

«Men» - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o‘zi va o‘z sifatlari to‘g‘risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta’rif berish mumkin. Demak, har bir inson o‘zini, o‘zligini kanchalik aniq va to‘g‘ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo‘ladi, ya’ni u tarbiyalangan bo‘ladi.

O‘z-o‘zini anglash, o‘zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko‘pincha konkret shaxs tomonidan og‘ir kechadi, ya’ni inson tabiati shundayki, u o‘zidagi o‘sha jamiyat normalariga to‘g‘ri kelmaydigan, no’maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni «yashirishga» harakat qiladi, hattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga sikib chiqariladi (avstriyalik olim Z. Freyd nazariyasiga ko‘ra). Bu

ataylab qilinadigan ish bo‘lmay, u har bir shaxsdagi o‘z shaxsiyatini o‘ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko‘pincha turli xil yomon asoratlardan, hissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida ta’kidlash lozimki, «Men» - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o‘sha shaxsni o‘rab turgan tashqi muhit, o‘zgalar va ularning munosabati katta rol o‘ynaydi. Odam o‘zgalarga qarab, guyoki oynada o‘zini ko‘rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon Amaliy psixologiyada **refleksiya** deb ataladi. *Uning mohiyati* - aynan o‘ziga o‘xshash odamlar obrazi orqali o‘zi to‘g‘risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya «Men» - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir. Masalan, ko‘chada bir tanishingizni uchratib qoldingiz. Siz tinmay unga o‘z yutuqlaringiz va mashg‘ulotlaringiz haqida gapirmoqdasiz. Lekin gap bilan bo‘lib, uning qayergadir shoshayotganligiga e’tibor bermadingiz. Shu narsani siz uning betoqatlik bilan sizni tinglayotganligidan, hayoli boshqa yerda turganligidan bilib qolasiz va shu orqali ayni shu paytda «maxmadona, laqmaroq» bo‘lib qolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu o‘rtog‘ingiz bilan uchrashganda, oldingi hatoga yo‘l qo‘ymaslik uchun «O‘rtoq, shoshmayapsanmi?» deb so‘rab ham qo‘yasiz. Ana shu ilgarigi refleksiyaning natijasidir. Ya’ni, suhbatdosh o‘rniga turib, o‘zingizga tashlangan nazar («men unga qanday ko‘rinyapman?») - refleksiyadir.

Shaxsning o‘zi haqidagi obrazi va o‘z-o‘zini anglashi yosh va jinsiy o‘ziga xoslikka ega. Masalan, o‘ziga nisbatan o‘ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o‘smirlik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo‘ladigan «kattalik» hissi qizlarda ham, o‘smir yigitchalarda ham nafaqat o‘ziga, balki o‘zgalar bilan bo‘ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. Qizlardagi «Men» - obrazining yaxshi va ijobiy bo‘lishi ko‘proq bu obrazning ayollik sifatlarini o‘zida mujassam eta olishi, ayollik hislatlarining o‘zida ayni paytda mavjudligiga bog‘liq bo‘lsa, yigitlardagi obraz ko‘proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog‘li uyg‘un ekanligiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘smirlikda o‘g‘il bolalardagi bo‘yning pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan «Men» - obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. Qizlarda esa tashqi tarafdan go‘zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarning bor - yo‘qligiga bog‘liq xolda «Men» obrazi mazmunan idrok qilinadi. Qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo‘lgan ayrim toshmalar yoki shunga o‘xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo‘lsa-da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o‘ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

### 3.4. «Men» - obrazi va o‘z-o‘ziga baho

«Men» - obrazi asosida ham bir shaxsda o‘z-o‘ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo‘lishi mumkin. **O‘z-o‘ziga nisbatan baho** turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog‘liq xolda turlicha bo‘lishi mumkin. Ya’ni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta’sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog‘liq bo‘lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya’ni, uning o‘zi sub’ektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog‘liq tarzda shakllanadi.

Masalan, maktabda bir fan o‘qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maktovlari uning o‘z-o‘ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o‘qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya’ni, bu baho ko‘proq shaxsning o‘ziga bog‘liq bo‘lib, u sub’ektiv harakterga egadir.

O‘z-o‘ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to‘g‘ri bo‘lishi, balki u o‘ta past yoki yuqori ham bo‘lishi mumkin.

**O‘z-o‘ziga bahoning past bo‘lishi** ko‘pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo‘yayotgan talablarining o‘ta ortiqligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e’tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o‘qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo‘lishi mumkin. Bunday o‘smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetrokda yurishga harakat qilishi, o‘zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik qayfiyatida bo‘lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va hatti-harakatlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suitsidal harakatlar, ya’ni o‘z joniga qasd qilish, real borligidan «qochishga» intilish Amaliy psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

**O‘z-o‘ziga baho** o‘ta **yuqori** ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta’sir ko‘rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun’iy tarzda bo‘rttirilishi, noo‘rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o‘tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo‘ladigan psixologik holat «noadekvatlilik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag‘lubiyatga uchraganda yoki o‘zida nochorlik, o‘quvsizliklarni sezganda ham buning sababini o‘zgalarda deb biladi va shunga o‘zini ishontiradi ham (masalan, «halaqit berdi-da», «falonchi bo‘lmaganida» kabi bahonalar ko‘payadi). Ya’ni, nimaiki bo‘lmasin, aybdor o‘zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar «oyog‘i yerdan o‘zilgan», «manmansiragan», «dimog‘dor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o‘z-o‘ziga baho realistiq, adekvat, to‘g‘ri bo‘lishi kerak.

**Realistik baho** shaxsni o‘rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo‘ni-qo‘shni va yaqinlarning o‘rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo‘lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o‘z vaqtida kerak bo‘lsa to‘g‘rilashga o‘rgatilgan bo‘ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhi - **referent** guruhning roli katta bo‘ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maktab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo‘lishi (masalan, ota-ona, o‘qituvchi, ustoz, yaqin do‘stlar), yoki noreal, hayoliy (kitob kaxramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo‘lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta’sir yoki taz’yiq ko‘rsatish kerak bo‘lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, o‘z-o‘ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo‘lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o‘rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e’zozlanadigan qadriyatlarga bog‘liq bo‘ladi. Keng ma’nodagi yirik ijtimoiy

jamoalar etalon rolini o‘ynashi oqibatida shakllanadigan o‘z-o‘ziga baho - o‘z-o‘zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o‘zligini anglash, o‘zi mansub bo‘lgan halq va millat ma’naviyatini kadrlash hislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o‘sha yuksak o‘z-o‘zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir. Demak, o‘z-o‘zini baholash - o‘z-o‘zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O‘z-o‘zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

- o‘z-o‘zi bilan muloqot (o‘zini konkret tarbiya ob’ekti sifatida idrok etish va o‘zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);
- o‘z-o‘zini ishontirish ( o‘z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo‘ysundirish);
- o‘z-o‘ziga buyruq berish (tig‘iz va ekstremal holatlarda o‘zini qo‘lga olish va maqbul yo‘lga o‘zini chorlay olish sifati);
- o‘z-o‘ziga ta’sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan xolda o‘zida ma’qul ustanovkalarni shakllantirish);
- ichki intizom - o‘z-o‘zini boshqarishning muhim mezoni, har doim har yerda o‘zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

Yuqoridagi o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazardan o‘z- o‘zi bilan amalga oshiriladigan **ichki dialog** alohida o‘rin tutadi. *O‘z-o‘zi bilan dialog* - oddiy til bilan aytganda, o‘zi bilan o‘zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalga oshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, lekin aynan ichki dialog muhim regulyativ rol o‘ynaydi. Ye. Klimov bunday dialogning uch bosqichini ko‘rsatib o‘tadi.

*Jadval 4.*

**Shaxs autodialogining muhim belgilari**

| Ichki dialogning shakllanganlik darajasi | Bosqichlari | Ichki dialogning darajaviy belgilari (autokommunikatsiya) |
|---|---|---|
| ***Oliy*** | *6 - bosqich* | Shaxsiy mazmundagi dialog (o‘zidagi shaxsiy sifatlarni muhokama qilish, shaxsiy mulohaza) |
| ***daraja*** | *5 - bosqich* | Hodisa va narsalarga bog‘liq bo‘lgan sifatlar xususidagi ichki dialog |
| ***O‘rta*** | *4 - bosqich* | Shaxsiy sifatlar muhokamasiga qaratilgan savollar o‘ziga talablar |
| ***daraja*** | *3 - bosqich* | Boshqalarning baholari ta’siridagi ichki mulohazalar, shaxsiy ahamiyat kasb etgan o‘zgalar fikrlari asosida ichki dialog |
| ***Quyi*** | *2 - bosqich* | Shaxsiy sifatlarga aloqador bo‘lmagan o‘zgalar fikrlari asosidagi dialog (hodisa va narsalarga aloqador fikrlar) |

| | | |
|---|---|---|
| ***daraja*** | *1 - bosqich* | Kimdir nima haqidadir gapirish mumkin bo‘lgan holatlar yuzasidan tasavvurlar, lekin aniq fikr yoki munosabat yo‘q. Autokommunikatsiyaga xojat yo‘q. |

4 - jadvalda shaxs ichki dialogining bosqichlari va har bir bosqichga xos bo‘lgan belgilar keltirilgan.

Demak, shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning ob’ektivligiga bog‘liq tarzda o‘z-o‘zi bilan muloqotga kirishib, jadvaldagiga muvofiq shaxs o‘zini nazorat qila oladi. Shuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o‘ziga xolis baho berib, kerakli to‘g‘ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan hatolik uchun o‘z «ich-etini yeb tashlaydi». Bu o‘sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

### 3.5. O‘spirinlik davrida shaxs ijtimoiylashuvi

Shaxs, uning dunyoni bilish, o‘zini va atrofidagi insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi va o‘zaro munosabatlar jarayonida o‘zidagi takrorlanmas individuallilikni namoyon qilishi hamda ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga bog‘liq ayrim jihatlarini tahlil qilish bizga umumiy ravishda shaxs - jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi. Ya’ni, u tug‘ilgan onidan boshlab o‘ziga o‘xshash insonlar qurshovida bo‘ladi va uning butun ruhiy potensiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo‘ladi. Chunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga e’tibor beradigan bo‘lsak, hali gapirmay turib, odam bolasi o‘ziga o‘xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko‘rinishlarining faol ob’ekti va sub’ektiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, har birimizning jamiyatdagi o‘rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo‘lgani, jamiyatga qo‘shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon Amaliy psixologiyada *ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya* deb yuritiladi.

Demak, sotsializatsiya yoki ***ijtimoiylashuv*** - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o‘zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo‘shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta’sirini qabul qilgan xolda, har bir harakati va muomalasida uni ko‘rsatishi, shu ijtimoiy tajribasi bilan o‘z navbatida o‘zgalarga ta’sirini o‘tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko‘rsatilayotgan ta’sir oddiy, mexanik tarzda o‘zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub’ektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta’sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10-15-ta o‘quvchidan iborat akademik litsey o‘quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o‘qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma’lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o‘quvchining har biri shu ta’sirlarni o‘zicha,

o‘ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o‘quv ko‘rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o‘sha biz yuqorida ta’kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o‘zaro bog‘liq va o‘zaro qarama-qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro‘y beradigan shart-sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog‘cha, maktab, maxsus ta’lim o‘choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o‘ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham halqimizda «Qush uyasida ko‘rganini qiladi» degan maqol bor. Ya’ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta’sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o‘zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o‘ynaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, ba’zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya’ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo‘lib, bu farq odamlar Amaliy psixologiyasida o‘z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya’ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo‘lib yetishishlariga ko‘maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko‘cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o‘xshash normalar tizimi har bir ko‘cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo‘layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta’sirini ko‘rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o‘choqlariga *maktab va boshqa ta’lim maskanlari* kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg‘unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta’lim oladigan, bola bilimlar tizimini o‘zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma’naviyat darslari», «Etika va Amaliy psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o‘qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan kuzlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o‘qituvchining o‘zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub’ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o‘quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o‘quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o‘qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks xolda esa o‘qituvchining ta’siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o‘ynaydi. Ba’zi sinflarda o‘zaro hamkorlik, o‘rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo‘lga qo‘yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va

bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o‘z a’zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yunaltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir.* Bu muhitning ahamiyati va o‘ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma’lum tajribaga ega bo‘lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo‘lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar harakteriga ta’sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o‘zaro munosabatlar muhiti ta’sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o‘sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o‘zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo‘lib, ko‘pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o‘rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog‘lom ma’naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o‘ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoiylashuvning o‘ziga xosligi shundaki, unda individualizatsiya jarayoni aniqrok, sezilarliroq kechadi. Chunki katta odam nafaqat tashqi ta’sirlarni o‘zlashtiradi, balki o‘zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy ta’sir, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish imkoniyaga ega bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o‘zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralar, mahalladagi yoshlar va x-zo) uzatish bilan shug‘ullanadilar va bu narsa ayniqsa, Sharq halqlarida juda e’zozlanadi. Shu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar e’zozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o‘chog‘i sifatida davlat himoyasida bo‘lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o‘z hissasini qo‘shadi.

### 3.6. Shaxs dunyoqarashi va e’tiqodini o‘zgartiruvchi omillar

Ijtimoiylashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham Amaliy psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. Shaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o‘z o‘rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo‘nalganligi masalasiga ham fanda katta e’tibor beriladi. *Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yunaltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barqaror motivlar majmuiga ega bo‘lishlik shaxsning* ***yo‘nalganligi*** *deb ataladi.*

Yo‘nalganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

**Mas’uliyat.** Bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning yetukligini belgilovchi muhim ko‘rsatgichlardan sanaladi. Oxirgi yillarda Amaliy psixologiyada *nazorat lokusi nazariyasi (teoriya lokusa kontrolya)* keng tarqaldiki, unga ko‘ra, har bir insonda ikki tipli mas’uliyat kuzatiladi. Birinchi tipli mas’uliyat shundayki, shaxs o‘zining hayotida ro‘y berayotgan barcha hodisalarning sababchisi, mas’uli sifatida faqat o‘zini tan oladi. («Men o‘zim barcha narsalarga mas’ulman. Mening hayotim va yutuqlarim faqat o‘zimga bog‘liq, shuning uchun o‘zim uchun ham, oilam uchun ham o‘zim javob beraman»). Mas’uliyatlilikning ikkinchi turi undan farqli,

barcha ro‘y bergan va beradigan vokea, hodisalarning sababchisi tashqi omillar, boshqa odamlar (ota - ona, o‘qituvchilar, hamkasblar, boshliqlar, tanishlar va boshk.).

Xorij mamlakatlarda o‘tkazilgan tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, ikkinchi turli mas’uliyat ko‘prok o‘smirlarga xos bo‘lib, ulardan 84% mas’uliyatni faqat boshqalarga yuklashga moyil ekanlar. Bu ma’lum ma’noda yoshlar o‘rtasida mas’uliyatsizlikning avj olganligidandir. Shuning uchun ham «nazorat lokusi» tushunchasini fanga kiritgan amerikalik olim Dj. Rotter (J. Rotter)ning fikricha, mas’uliyatni o‘z bo‘yniga olishga o‘rgatilgan bolalarda havotirlik, neyrotizm, konformizm holatlari kam uchrarkan. Ular hayotga tayyor, faol, mustaqil fikr yurituvchilardir. Ularda o‘z-o‘zini hurmat hissi ham yuqori bo‘lib, bu boshqalar bilan ham hisoblashish yashashga sira halakit bermaydi. Shuning uchun ijtimoiylashuvning muhim bosqichi kechadigan ta’lim muassasalarida yoshlarga ko‘prok tashabbus ko‘rsatish, mustaqil fikrlash va erkinlikni his qilishga sharoit yaratish kerak va bu hozirgi kunda Prezidentimiz I. Karimov siyosatining asosini tashkil etadi.

**Maqsadlar va ideallar.** Ijtimoiylashuvning mas’uliyat hissiga bog‘liq yo‘nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga muljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini ta’minlaydi. Maqsad va rejasiz inson - ma’naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o‘zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog‘liqligi bilan harakterlanadi. Ularning shakllanishi va ongda o‘rnashishida ma’lum ma’noda ideallar ham rol o‘ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. Chunki ularning paydo bo‘lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo‘lib, o‘sha ideallar ob’ekti bilan shaxs imkoniyatlari o‘rtasida tafovut bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘smirning ideali otasi, u otasiday mashxur va el suygan yozuvchi bo‘lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo‘lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo‘yib, unga erishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam beradi.

**Qiziqishlar va dunyoqarash.** Qiziqishlar ham anglangan motivlardan bo‘lib, ular shaxsni atrofida ro‘y berayotgan barcha hodisalar, olamlar, ularning o‘zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to‘plash, ularni o‘rganishga imkon beruvchi omildir. Qiziqishlar mazmunan keng yoki tor, maqsad jihatidan professional, bevosita yoki bilvosita bo‘lishi, vaqt tomondan barqaror, doimiy yoki vaqtinchalik bo‘lishi mumkin. Qizikishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va e’tiqodini shakllantirishga asos bo‘ladi. Chunki ***e’tiqod*** shaxsning shunday ongli yo‘nalishiki, unga o‘z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. Halk doimo e’tiqodli insonlarni hurmat qiladi. E’tiqodning predmeti turlicha bo‘lishi mumkin - Vatanga e’tiqod, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go‘zallikka va shunga o‘xshash.

E’tiqod va qiziqishlar har birimizdagi dunyoqarashni shakllantiradi. ***Dunyoqarash*** - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim,

tasavvurlar va g‘oyalar majmui bo‘lib, u shaxsni ma’lum bir qolipda, o‘z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o‘rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an’analarni e’zozlashni, o‘z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo‘liga - kasbi, maslagi va e’tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e’tiqoddir.

### 3.7. Milliy va ma’naviy qadriyatlarning roli

Dunyoqarash - shaxsning shaxsligini (individ emas), uning ma’naviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini ko‘rsatuvchi kuchli motivlardandir. Shuning uchun ham uning shakllanishi va o‘zgarishi masalasi muhim masalalardan bo‘lib, hamma vaqt va davrlarda ham o‘ta dolzarb bo‘lib kelgan. O‘zbekiston o‘z mustaqilligiga erishgach, jamiyatda tub islohotlar boshlandi. Ana shu islohotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri - ma’naviy-ma’rifiy islohotlar bo‘lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a’zolari dunyoqarashini istiqlol ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo‘ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha xurfikrlilik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu o‘rinda Amaliy psixologiya o‘zgarishlar sharoitida e’tiqod, dunyoqarash va ideallar o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi omillar xususida quyidagilar ajaratadi:

1. **Ma’naviyat va ma’rifat.** Avvalo ma’rifat xususida. Bu - odamning tabiat, jamiyat va insonlar to‘g‘risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma’lumotlari majmui bo‘lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun-mohiyatini belgilaydi. Demak, yoshlarga qaratilgan va ular o‘qib, o‘rganishi uchun yo‘naltirilgan barcha turdagi ma’lumotlar (kitoblar, ommaviy - axborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir. Mustaqillik yillarida eski, o‘zini tarix oldida oqlamagan mafkuradan voz kechildi, yangi mustaqillik g‘oyasi, uning asosiy tamoyillari, yoshlarni ma’rifatli qilish borasidagi vazifalar davlatimiz rahbari I.A. Karimov asarlarida muxtasar, aniq bayon etilgan. Ular asosida mamlakatimizda yangi «Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun» va «Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi» qabul qilindi. Ular yoshlarning eng ilg‘or ilm - fan yutuqlaridan bohabar qilish, buyuk allomalar merosini chuqur va teran o‘rganish, zamonaviy texnologiyalar asosida ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, yoshlarni ma’rifatli qilishning barcha shart-sharoitlarini yaratishni nazarda tutadi. Bu say’i-harakatlar ma’naviyat borasidagi islohotlar, o‘zbek madaniyati, san’ati, adabiyotini rivojlantirish ishlari, tariximizni tiklash borasida amalga oshirilayotgan olamshumul ishlar tabiiy, yoshlarimizda yangicha dunyoqarashning shakllanishiga asos bo‘ladi.

2. **Oila.** Yurtimizda oila hamisha davlat himoyasida va oliy qadriyat sifatida e’zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o‘chog‘i bo‘lgani uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e’tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda «Oila» yili deb elon qilinishi, «Oila» ilmiy-amaliy Markazi o‘z faoliyatini boshlashi jamiyatda, yoshlar tarbiyasi borasida

oilaning roli va mas’uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo‘ldi va ularda yurtga, Vatanga, yaqinlarga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

3. **Mafkura.** Har bir davrning o‘z mafkurasi bo‘ladi va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistiq mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi mustaqillik mafkurasi shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a’zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g‘oyalari, bilimlari majmui bo‘lib, har bir ijtimoiy guruh o‘ze’tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma’naviy ne’matlaridan baxramand bo‘layotgan O‘zbekistonliklar o‘tgan qisqa vaqt mobaynida uning qadriyatlari, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart-sharoitlarni anglab, o‘zlari ongli ravishda ana shu tuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va himoya qilishga tayyorlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g‘oyasi ta’sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o‘zgartiruvchi muhim shartdir.

**4. Ijtimoiy ustanovkalar.** Sof psixologik ma’noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o‘zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo‘layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob’ektlarni, ijtimoiy guruhlarni ma’lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar urnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o‘zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus olimi V.A. Yadov o‘zining dispozitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to‘rt bosqich va to‘rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko‘pincha ongsiz tarzda hosil bo‘ladigan ustanovkalar. Ularni o‘zgartirish uchun moddiy shart-sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o‘zgartirish kifoya.

B) ijtimoiy ustnovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta’sirida ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o‘zgartirish uchun ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o‘zgartirish kerak.

V) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo‘nalishini belgilaydi va ularni o‘zgartirish e’tiqodlar va dunyoqarashlarni o‘zgartirish demakdir.

G) Qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsulii sifatida jamiyatda qadr-qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, saxix hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham iloxiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o‘z qadrini yo‘qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustnovkalarni o‘zgartirishning eng sodda va qulay yo‘li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta’sirlarni **qaytarishdir.** Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo‘lganda, *ob’ektivlashadi*, ya’ni o‘z kuchini va mavjudligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo‘lsak, u yerda biror g‘oyani ongga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o‘zsiyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so‘zlar va iboralar, harakatlar bilan qaytaraveradi

va shu yo‘l bilan ko‘pchilikning ma’qullashiga erishadi. Ayniksa, saylov oldi tadbirlarida ana shu usul keng qo‘llaniladi. Shulardan kelib chiqib, ijtimoiy ustanovkalarni o‘zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o‘zgartirishga erishish mumkin.

**Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:**

Ushbu mavzuda shaxs to‘g‘risidagi qarashlar batafsil tahlil etilgan. Inson faoliyatining o‘ziga xosligi va shaxs xususiyatlari hamda ijtimoiy faoliyatning jamiyat iqtisodiyoti o‘sishidagi o‘rni va sifatlarining chuqur tarzda yoritilganligi talabalarning kelgusi faoliyatlarida faol ishlashga undaydi. Ijtimoiy normalar va sanksiyalar, ularning shaxs hayotidagi o‘rni tahlil qilingan. Shaxs dunyoqarashi va e’tiqodini o‘zgartiruvchi psixologik omillar keltirilgan.

**Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:**

Ijtimoiylashuv, shaxs yunalganligi, maqsad, ideal, qiziqish, etikod, dunyoqarash.

**Glossariy:**

*Adekvatlik* – teng, o‘xshash, muvofiq kelmoq.
*Dunyoqarash* – odamning tevarak-atrofdagi oamga va unda o‘zining tutgan o‘rniga qarashlaridan kelibchiqqan tizim. Uning falsafiy, siyosiy, ilmiy, diniy, aqliy va estetik qarashlari yig‘indisi.
*Yo‘nalish* – shaxsning xatti-harakati va faoliyatini aniq sharoitlardan qat’i nazar ma’lum yo‘lga yo‘naltiruvchi barqaror motivlar yig‘indisi.
*Ustanovka* – yo‘nalish, kishining tevarak-atrofdagi odamlarga va ob’ektlarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lish, ularni idrok qilish, ularga baho berish va ularga nisbatan harakatining tayyorlik xolati.

***Mavzu yuzasidan topshiriqlar:***

Ko‘rilgan savollar:

1. Shaxs va ijtimoiy muhit masalasi. Xulq normalari.
2. Ijtimoiy sanksiyalar va shaxs xulqining muvofiqligi.
3. Shaxsning o‘z-o‘zini anglashi. «Men» obrazi.
4. Shaxs, uning ijtimoiylashuvi omillari (maskanlari).
5. Ijtimoiylashuv o‘choqlari va sharoitlar.
6. Ijtimoiylashuv bosqichlari. Shaxs va jamiyat.
7. Shaxs yo‘nalishining psixologik tizimi.
8. Shaxs dunyoqarashi. Mustaqillik dunyoqarashining ob’ektiv shart - sharoitlari.
9. Yangicha tafakkur va sog‘lom e’tiqod tarbiyasi.

***Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:***

1.“ Shaxs” - tushunchasining ta’rifi qanday?
2. Nativizm yo‘nalishining ta’rafdorlari qanday g‘oyani ilgari surishgan?
3. Empirizm tarafdorlarining fikri qanday?
4. Ijtimoiy norma nima?
5. Ijtimoiy sanksiya nima?
6. “Men” obrazi deb nimaga ataladi?
7. Refleksiya - bu qanday jarayon?

8. O‘z-o‘ziga nisbatan baho qanday ko‘rinishlarga ega?
9. Ijtimoiylashuv qanday jarayon?
10. Shaxs dunyoqqarashi va e’tiqodini o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi omillar qaysi?

***Mustaqil ishlar mavzulari:***

1. Shaxs normal taraqqiyotining omillari.
2. O‘z- o‘zini tarbiyalash konsepsiyasi.
3. O‘z-o‘zini baholash mezonlari va ularning muhitga bog‘liqligi.
4. Shaxs xususiyatlarining barqarorligi muammosi.
5. Shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida oilaning roli.
6. Shaxs ijtimoiylashuvida maktabning o‘rni.
7. Rasmiy va norasmiy ijtimoiylashuv institutlari.
8. Shaxs yo‘nalishining shakllanishida mas’uliyatning ahamiyati.
9. Shaxs xususiyatlarining barqarorligi va o‘zgaruvchanligi muammosi.
10. E’tiqod va dunyoqarashning shakllanishida professional yo‘nalishning roli.
11. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

***Mustaqil bajariladigan mashqlar:***

1. O‘zingizga o‘zingiz savol - javoblar tarzida hat yozishga harakat qiling. Yozganda ko‘p o‘ylanmay, kallaga kelgan savolga, mos tarzda javob yozing. Javoblarni sharxlash o‘zingizga havola. O‘zingiz xolis xulosa chiqaring.
2. «Yaqingacha mening psixikam to‘g‘risida nimalarni bilmas edim-u, endi nimalarni bilaman?» degan savolga yozma javob yozing.
3. Ilovada keltirilgan metodikalar orasida o‘z-o‘zini baholash metodikasini toping va o‘zingizni avval o‘zingiz tekshiring, so‘ngra o‘rtog‘ingizdan iltimos qiling.

***Tavsiya etiladigan adabiyotlar:***

1. Karimov I. A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., 1997
2. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. Uchebnik - M., 1998
3. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
4. G‘oziyev E.G. Toshimov R. Menejment Amaliy psixologiyasi. T-2001
5. G‘oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
6. Karimova V. va b.k. Mustaqil fikrlash.- T.: Shark, 2000
7. Kon I. S. Amaliy psixologiya ranney yunosti. - M., 1989
8. Mayers D. Sotsialnaya psixologiya. - SPb., 1997
9. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
10. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
11. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye Amaliy psixologiya”. “Piter”, 2002.
12. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
13. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
14. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
15. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.

16. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
17. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
18. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
19. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
20. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
21. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**

## 4-MA’RUZA.
## AMALIY PSIXALOGIYADA FAOLIYAT TURLARI, MOTIVATSIYASI VA ULARNI BOSHQARISH IJTIMOIY HULQ MOTIVATSIYASI ANGLANGAN VA ANGLANMAGAN MOTIVLAR.

**REJA:**

4.1. Shaxs va uning faolligi.
4.2. Faoliyatning turlari. Jismoniy va aqliy harakatlar.
4.3. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi .
4.4. Motivlarning turlari.
4.5. Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o‘zgartirish muammosi.

### 4.1. **Shaxs va uning faolligi**

Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o‘z-o‘zini anglab, har bir harakatini muvofiklashtiruvchi shaxsga xos bo‘lgan eng muhim va umumiy xususiyat - bu uning ***faolligidir.*** Faollik (lotincha «actus» - harakat, «activus» - faol so‘zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha hatti-harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Bu - o‘sha oddiy qo‘limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan bog‘liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg‘onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavxum fikrlashimizgacha bo‘lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham Amaliy psixologiyada shaxs, uning ongi va o‘z-o‘zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashi aloqador sifatlari orqali bayon etiladi.

Fanda inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

***A. Tashqi faollik*** **-** bu tashqaridan va o‘z ichki istak-xohishlarimiz ta’sirida bevosita ko‘rish, qayd qilish mumkin bo‘lgan harakatlarimiz, mushaklarimizning harakatlari orqali namoyon bo‘ladigan faollik.

***B. Ichki faollik*** **-** bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, qon aylanish, nafas olish, bosim o‘zgarishlari) hamda, ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya’ni aslida ko‘rinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni o‘z ichiga oladi.

Misol tariqasida hayotdan shunday manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriliqdan so‘ng ona o‘z farzandi visoliga yetdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni quchoqlashi, yuzlarini siylashi, ko‘zlaridan oqqan sevinch yoshlarida ko‘rsak, ichki faollik - o‘sha ko‘z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, ichki sog‘inchning asl sabablari (ayriliq muddati, nochorlik tufayli ayriliq kabi yashirin motivlar ta’siri), ko‘rib idrok qilgandagi o‘zaro bir-birlariga intilishni ta’minlovchi ichki, bir qarashda ko‘z bilan ilgab bo‘lmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo‘ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo‘lsak ham, uni ifodalagan rasmni ko‘rsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir konkret shaxsga va uning ehtiyojlariga bog‘liq bo‘lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy harakterga ega bo‘lib, shaxsning jamiyat bilan bo‘ladigan murakkab va o‘zaro munosabatlarining oqibati hisoblanadi.

Inson faolligi «harakat», «faoliyat», «xulq» tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib taqaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, o‘zligini namoyon qiladi ham. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo‘lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni **faoliyat** deb yuritiladi. Ya’ni, ***faoliyat*** **-** inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan, hamda tashqi olamni va o‘z-o‘zini o‘zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o‘ziga xos faollik shaklidir. Bu - yosh bolaning real predmetlar mohiyatini o‘z tasavvurlari doirasida bilishga qaratilgan o‘yin faoliyati, bu - moddiy ne’matlar yaratishga qaratilgan mehnat faoliyati, bu - yangi kashfiyotlar ochishga qaratilgan ilmiy - tadqiqotchilik faoliyati, bu - rekordlarni ko‘paytirishga qaratilgan sportchining mahorati va shunga o‘xshash. Shunisi harakterliki, inson har daqiqada qandaydir faoliyat turi bilan mashg‘ul bo‘lib turadi.

### 4.2. Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy harakatlar

Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Qilinayotgan har bir harakat ma’lum narsaga - predmetga qaratilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini o‘zgartirishga qaratilgan bo‘ladi. Masalan, ma’ruzani konspekt qilayotgan talabaning predmetli harakati yozuvga qaratilgan bo‘lib, u avvalo o‘sha daftardagi yozuvlar soni va sifatida o‘zgarishlar qilish orqali, bilimlar zahirasini boyitayotgan bo‘ladi. Faoliyatning va uni tashkil etuvchi predmetli harakatlarning aynan

*nimalarga* yunaltirilganiga qarab, avvalo tashqi va ichki faoliyat farqlanadi. ***Tashqi faoliyat*** shaxsni o‘rab turgan tashqi muhit va undagi narsa va hodisalarni o‘zgartirishga qaratilgan faoliyat bo‘lsa, ***ichki faoliyat*** - birinchi navbatda aqliy faoliyat bo‘lib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chiqadi. Kelib chiqishi nuqtai nazaridan ichki - aqliy, psixik faoliyat tashqi predmetli faoliyatdan kelib chiqadi. Dastlab predmetli tashqi faoliyat ro‘y beradi, tajriba orttirib borilgan sari, sekin-asta bu harakatlar ichki aqliy jarayonlarga aylanib boradi. Buni nutq faoliyati misolida oladigan bo‘lsak, bola dastlabki so‘zlarni qattiq tovush bilan tashqi nutqida ifoda etadi, keyinchalik ichida o‘zicha gapirishga o‘rganib, o‘ylaydigan, mulohaza yuritadigan, o‘z oldiga maqsad va rejalar qo‘yadigan bo‘lib boradi.

Har qanday sharoitda ham barcha harakatlar ham ichki-psixologik, ham tashqi - muvofiqlik nuqtai nazaridan ong tomonidan boshqarilib boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy - motor harakatlar mujassam bo‘ladi. Masalan, fikrlayotgan donishmandni kuzatganmisiz? Agar o‘ylanayotgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi yetakchi faoliyat aqliy bo‘lgani bilan uning peshonalari, ko‘zlari, hattoki, tana va qo‘l harakatlari juda muhim va jiddiy fikr xususida bir to‘xtamga kelolmayotganidan, yoki yangi fikrni topib, undan mamnuniyat his qilayotganligidan darak beradi. Bir qarashda tashqi elementar ishni amalga oshirayotgan - misol uchun, uzum ko‘chatini ortiqcha barglardan halos etayotgan bog‘bon harakatlari ham aqliy komponentlardan xoli emas, u qaysi bargning va nima uchun ortiqcha ekanligidan anglab, bilib turib olib tashlaydi.

Aqliy harakatlar - shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli-tuman harakatlaridir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot qilinganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham o‘z ichiga oladi. Bunday harakatlar quyidagi ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin:

- ***perseptiv –*** ya’ni, bular shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va hodisalar to‘g‘risida yaxlit obraz shakllanadi;
- ***mnemik faoliyat,*** narsa va hodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab kolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog‘liq murakkab faoliyat turi;
- ***fikrlash faoliyati*** - aql, faxm-farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan faoliyat;
- ***imajitiv*** - («image» -obraz so‘zidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda hayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va hayolda tiklashni taqozo etadi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, har qanday faoliyat ham tashqi harakatlar asosida shakllanadi va motor komponentlardan iborat bo‘lishi mumkin. Agar tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o‘tish ro‘y bergan bo‘lsa, bunday jarayonni Amaliy psixologiyada **interiorizatsiya** deb ataladi, aksincha, aqlda shakllangan g‘oyalarni bevosita tashqi harakatlarda yoki tashqi faoliyatga ko‘chirilishi **eksteriorizatsiya** deb yuritiladi.

Faoliyat turlari yana ongning bevosita ishtiroki darajasiga ko‘ra ham farqlanadi. Masalan, shunday bo‘lishi mumkinki, ayrim harakatlar boshida har bir elementni jiddiy ravishda, alohida-alohida bajarishni va bunga butun diqqat va

ongning yo‘nalishini talab qiladi. Lekin vaqt o‘tgach, bora-bora unda ongning ishtiroki kamayib, ko‘pgina qismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga o‘girilganda, **malaka** hosil bo‘ldi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga o‘rganganmiz. Agar malakalarimiz qat’iy tarzda bizdagi bilimlarga tayansa, faoliyatning maqsadi va talablariga ko‘ra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni ta’minlasa, biz buni **ko‘nikmalar** deb ataymiz. *Ko‘nikmalar* - doimo bizdagi aniq bilimlarga tayanadi. Masalan, ko‘nikma va malakalar o‘zaro bog‘liq bo‘ladi, shuning uchun ham o‘quv faoliyati jarayonida shakllanadigan barcha ko‘nikmalar va malakalar shaxsning muvaffaqiyatli o‘qishini ta’minlaydi. Ikkalasi ham mashqlar va qaytarishlar vositasida mustahkamlanadi. Agar, faqat malakani oladigan bo‘lsak, uning shakllanish yo‘llari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- oddiy namoyish etish yo‘li bilan;
- tushuntirish yo‘li bilan;
- ko‘rsatish bilan tushuntirishni uyg‘unlashtirish yo‘li bilan.

Hayotda ko‘nikma va malakalarning ahamiyati katta. Ular bizning jismoniy va aqliy urinishlarimizni yengillashtiradi. O‘qishda, mehnatda, sport sohasida va ijodiyotda muvaffaqiyatlarga erishishimizni ta’minlaydi.

Faoliyatni klassifikatsiya qilish va turlarga bo‘lishning yana bir keng tarqalgan usuli - bu barcha insonlarga xos bo‘lgan asosiy faollik turlari bo‘yicha tabaqalashdir. Bu - muloqot, o‘yin, o‘qish va mehnat faoliyatlaridir.

**Muloqot** - shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo‘ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri - inson bo‘lish, odamlarga o‘xshab gapirish, ularni tushunish, sevish, o‘zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o‘z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

**O‘yin** - shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma’naviy ne’matlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozalari bola tomonidan o‘zlashtiriladi. Bola toki o‘ynamaguncha, kattalar hatti-harakatlarining ma’no va mohiyatini anglab yetolmaydi.

**O‘qish** faoliyati ham shaxs kamolotida katta rol o‘ynaydi va ma’no kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko‘nikmalar o‘zlashtiriladi.

**Mehnat** qilish ham eng tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo‘lib, uning maqsadi albatta biror moddiy yoki ma’naviy ne’matlarni yaratish, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishdir.

Har qanday kasbni egallash, nafaqat egallash, balki uni mahorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barcha qonuniyatlari va mexanizmlari amal qiladi. Oddiygina biror kasb malakasini egallash uchun ham unga aloqador bo‘lgan ma’lumotlarni eslab qolish va kerak bo‘lganda yana esga tushirish orqali uni bajarish bo‘lmay, balki ham ichki (psixik), ham tashqi (predmetga yo‘naltirilgan) harakatlarni ongli tarzda bajarish bilan bog‘liq murakkab jarayonlar yotishini unutmaslik kerak. Lekin har bir shaxsni u yoki bu faoliyat turi bilan

shug‘ullanishiga majbur qilgan psixologik omillar - sabablar muhim bo‘lib, bu *faoliyat motivlaridir.*

### 4.3. **Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi**

Yuqorida biz tanishib chiqqan faoliyat turlari o‘z-o‘zidan ro‘y bermaydi. Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o‘zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, kuzatilmaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq - atvorini tushuntirish uchun Amaliy psixologiyada *«motiv»* va *«motivatsiya»* tushunchalari ishlatiladi.

*«Motivatsiya»* tushunchasi «motiv» tushunchasidan kengroq ma’no va mazmunga ega. **Motivatsiya** - inson xulq-atvori, uning bog‘lanishi, yo‘nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo‘lganda ishlatiladi, ya’ni: «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «qanday manfaat yo‘lida?» degan savollarga javob qidirish - motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o‘zini tutishi sabablarini o‘rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan narsa bo‘lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

**a)** ichki sabablar, ya’ni hatti-harakat egasining sub’ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo‘ljallar, istaklar, qiziqishlar va xokazolar);

**b)** tashqi sabablar - faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya’ni, bo‘lar ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo‘ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda **shaxsiy dispozitsiyalar** ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Ya’ni, ba’zan shunday bo‘ladiki, shaxs o‘zi amalga oshirgan ishi yoki o‘zidagi o‘zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o‘zi tushunib yetmaydi, «Nega?» degan savolga «O‘zim ham bilmay qoldim, bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo‘ladi, ya’ni, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan *motiv* - konkretroq tushuncha bo‘lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniksa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng hamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o‘ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo‘ladi. Shunisi ajablanarliki, o‘sha bir konkret vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo‘ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o‘zi ham o‘zidagi holat, kayfiyatga bog‘liq xolda bir xil vaziyatni alohida xollarda turlicha idrok qilishga moyil bo‘larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarini o‘sha ma’lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki unda shunga o‘xshash holatlarni idrok qilishga ichki bir hozirlik - dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to‘g‘riroq bo‘ladi. Shu ma’noda

shaxs xulqining motivatsiyasi turli sharoitlardan orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar, hattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta’sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o‘z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygohlarida: «Materiallarning qarshiligi» nomli kurs bor deylik. Shu kursni o‘zlashtirish va undan sinovdan o‘tish ko‘pchilikka osonlikcha ro‘y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdanok, yosh talabalarda shu kurs va uning talablariga nisbatan shunday ustanovka shakllanadiki, albatta, bu kurs qiyin, uni olib boruvchi o‘qituvchi o‘ta talabchan, kattiqqo‘l va hokazo degan. Bunday motivatsiya mana necha avlod talabalar boshdan kechirayotgan holat. Endi konkret shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izohlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o‘z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun (dangasaroq talaba uchun) bu darsdan keyin dars yo‘q va u qachon shu semestr tugashini kutib harakat qiladi.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Ya’ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo‘ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog‘liq tarzda xulq motivlari namoyon bo‘ladi. Misol uchun talabaning o‘quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma’lum bir davrida, masalan, bog‘cha yoshidan boshlab qoniqtirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o‘quv qurollari, ma’lum ta’lim maskanida tashkil etilgan shart-sharoitlar va u yerdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o‘zi, bola uchun motiv o‘rnini bosadi. Yana bir oddiy misol: qo‘lingizda kitob bor. Siz hali uni o‘qishni boshlamadingiz. Lekin o‘qish istagi bor, shu istakning ortida esa, o‘sha mazmunni bilish va uning mohiyatini bilib olish ehtiyoji turadi. Rus olimi R. Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi. Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1. *Biologik ehtiyojlar* - bu - fiziologik (tashnalik, ochlik, uyku), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.
2. *Ijtimoiy ehtiyojlar* - bu - mehnat qilish, bilish, estetik va axloqiy-ma’naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo‘lganimiz bilan shu narsani unutmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo‘ladi, ya’ni, ular o‘sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar harakteriga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning yemishga - ovqatga bo‘lgan ehtiyojimizni olsak, u ham konkret muhitga qarab turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Yana misol uchun, tuy marosimlari yoki juda to‘kin dasturxon atrofida o‘tirgan odam nima uchun shunchalik ko‘p ovqat iste’mol qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo‘yni yoki paxta dalasidagi hashar bo‘lsa-chi, bir burda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvchi malham bo‘lib, ochlikni bilintirmaydi. Kamtarona dasturxondan ovqat yeb o‘rgangan kishi oz-oz yeyishga o‘rgansa, yoshligidan normadan ortiq yeb o‘rgangan odam vrach oldiga borib, o‘zi uchun ozdiruvchi dori-darmon so‘rasa so‘raydiki, lekin uyda o‘zi yemishini nazorat

qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham madaniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog‘liq narsa ekan.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi haqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: ***harakat dasturi va maqsad.*** Harakat dasturi maqsadga erishishing vositalariga aniqlik kiritadi. Shuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks xolda dastur hech narsa bermaydi. Masalan, ba’zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs yetishib chiqishini orzu qilib, uning oldiga juda og‘ir tarbiyaviy shartlarni qo‘yadilar, bola erkinligi bo‘g‘iladi, u qat’iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyinchalik boshqarib bo‘lmaydigan, qaysar, uncha-muncha tashqi ta’sirga berilmaydigan bo‘lib qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo‘lib qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar muvofiqlashtirilgan, maqsadlar va unga yetish vositalari aniq bo‘lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo‘ladi.

### 4.4. Motivlarning turlari

Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o‘rganishda motivlar harakterini bilish va ularni o‘zgartirish muammosi ahamiyatga ega. Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida **muvaffaqiyatga erishish motivi** bo‘lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D. Makklelland, D. Atkinson va nemis olimi X. Xekxauzenlar hisoblanadi. Ularning fikricha, odamda turli ishlarni bajarishini ta’minlovchi asosan ikki turdagi motiv bor: **muvaffaqiyatga erishish motivi** hamda **muvaffaqiyatsizliklardan qochish motivi.** Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni kirishishda qaysi motivga mo‘ljal qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo‘lsa ham yutuqka erishish ular uchun oliy maqsad bo‘ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma’qullashlarini biladilar. Bu yo‘lda ular nafaqat o‘z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlar - tanish-bilishlar, mablag‘ kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqacha xulq-atvorni muvaffiqiyatsizlikdan qochish motiviga tayangan shaxslarda kuzatish mumkin. Masalan, ular birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo‘lsa ham muvafikiyatsizlikka duchor bo‘lmaslikni o‘ylaydilar. Shu tufayli ularda ko‘proq ishonchsizlik, yutuqka erishishga ishonmaslik, pessimizmga o‘xshash holat kuzatiladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffiqiyatsizlikka uchrab, «O‘zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da» degan xulosaga keladilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffiqiyatli tugatgach, ko‘tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kirishishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so‘ng, uning natijasidan qat’iy nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og‘rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o‘rinda *talabchanlik* degan sifatning roli katta. Agar muvaffiqiyatga yo‘nalgan shaxslarning o‘zlariga nisbatan qo‘ygan talablari darajasi ham yuqori bo‘lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo‘ladi. Bunday tashqari har birimizdagi o‘zimizdagi real qobiliyatlar to‘g‘risidagi tasavvurlarimiz ham ushbu

motivlarning faoliyatdagi o‘rniga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, o‘zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs hattoki, mag‘lubiyatga uchrasa ham, unchalik qayg‘urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo‘lishiga ishonadi. Ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg‘urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg‘urish sifati ham ma’lum ma’noda motivlar harakterini belgilaydi.

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o‘z-o‘ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi harakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo‘lishini biror mas’uliyatli ish oldidan o‘zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo‘ladi. Masalan, mas’uliyatli imtixon topshirish jarayonini olaylik. Ba’zi talabalar imtixon oldidan juda qayg‘uradilar, hattoki, qo‘rqadilar ham. Ular uchun imtixon topshirish juda katta tashvishday. Boshqalar esa bu jarayonni bosiqlik bilan boshdan kechirib, ichidan hayajonlanayotgan bo‘lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana uchinchi toifa kishilari umuman beg‘am bo‘lib, sira koyimaydilar. Tabiiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishining muvaffaqiyati va faoliyatning samarasi turlicha bo‘ladi. Bunga har bir shaxsdagi da’vogarlik darajasi ham ta’sir qiladi. Da’vogarlik darajasi yuqoriroq bo‘lganlar bilgan-bilmaganini isbot qilishga o‘rinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilganini ham yaxshi aytib berolmay, yana o‘qituvchi bilan tortishmaydilar ham.

Shuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy hislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda xulqimizni boshqara olishimiz kerak.

### 4.5.Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o‘zgartirish muammosi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, motivlar, ya’ni hatti-harakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va holatlarda motiv aniq, ya’ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag‘lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo‘lavermaydi. Anglanmagan ijtimoiy xulq motivlari Amaliy psixologiyada ijtimoiy ustanovka (inglizcha «attitud») hodisasi orqali tushuntiriladi.

Ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob’ektlar, hodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik holatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizni hammamiz sevamiz, bayrog‘imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga raxmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shug‘ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va hakozo. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o‘rnashib qolganligiga e’tibor bermasdan yuqorida sanab o‘tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularning barchasi ijtimoiy ustanovkalar bo‘lib, ularning

mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, konkret vaziyatlarda ruyobga chiqadi.

Amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent - ustanovka ob'ektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent - ustnovka ob'ektiga nisbatan sub'ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti - sub'ektning ob'ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo'lish).

Bu uch xil komponentlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burchi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish bo'lsalar ham, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat komponentlarida uyg'unlik yo'qligini ko'rsatadi. Bu bir qarashda so'z va ish birligi tamoyilining turli shaxslarda turlicha namoyon bo'lishini eslatadi. Agar odam bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqka zid harakat qilsa, va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o'rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo'lmasligiga yoshlarni o'rgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

## Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:

Ushbu mavzuda shaxs va uning faolligi, faoliyat turlari, jismoniy va aqliy harakatlar batafsil keltirilgan. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi, motivlarning turlari talabalarga tushuntiriladi.

Inson faoliyatining turlari keng tarzda tahlil qilingan. Muvaffaqiyatga erishish va mag'lubiyatdan qochish motivlarining shaxs hayotidagi o'rni tahlil qilingan, u esa talabalarning kelgusi faoliyatlarida muvaffaqiyatli ishlashga chorlaydi. Ishlab chiqarish jarayonida ro'y beradigan turli vaziyatlarda shaxs motivatsiyasining o'zgarishi va uni boshqarish masalalari keltirilgan.

## Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar:

Shaxs faolligi, tashqi faollik, ichki faollik, faoliyat, perseptiv harakat, mnenik faoliyat, fikrlash faoliyati, imajitiv faoliyati, malaka, ko'nikma, motiv, ijtimoiy ustanovka.

## Glossariy:

*Faoliyat* – insongagina xos, ong bilan boshqariladigan ehtiyojlar tufayli paydo bo'ladigan va tashqi olam bilan kishining o'z-o'zini bilishga, uni qayta qurishga yo'naltirlgan faolligi.

*Faollik* – tirik materiyaning umumiy xususiyati, tevarak muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'lishida namoyon bo'ladi.

*Motiv* – ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovchi sabab.

*Motivatsiya* – odamni faol faoliyatga undovchi sabablar majmui.

*Ustanovka* - yo‘nalish, kishining tevarak-atrofdagi odamlarga va ob’ektlarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lish, ularni idrok qilish, ularga baho berish va ularga nisbatan harakatining tayyorlik xolati.
*Ko‘nikma* – odamening ma’lum ishni bajarishga tayyorligida ko‘rinadigan qobiliyati. K. mahoratning asosini tashkil etadi.
*Malaka* – mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarilishining avtomatlashgan usullari.
*Harakat* – maqsadga muvofiq yo‘naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig‘indisi. H. Ongli faoliyatning tarkibiy qismlari va motivlaridan biridir.
*O‘qish* – shaxsning bilim va faoliyat usullarini egallashga hamda uni mustahkam esda saqlab qolish jarayoni.
*O‘yin* – faoliyat turlaridan biri bo‘lib, bolalarning kattalar faoliyatini, ish harakatlarini aks ettirishda ifodalanadigan va atrofni bilishga qaratilgan faoliyatdir.
*O‘z-o‘ziga baho berish* – shaxsning o‘z-o‘ziga baho berishi.

***Mavzu yuzasidan topshiriqlar:***

Ko‘rilgan savollar:

1. Inson faoliyati va uning psixologik tuzilishi.
2. Faoliyat va ijtimoiy xulq motivatsiyasi.
3. Malaka, ko‘nikma va odatlar va ularning shakllanishi.
4. O‘z-o‘zini baholash va xulq motivlari.
5. Shaxs va uning motivlari: muvaffaqiyatga erishish va mag‘lubiyatdan qochish motivlari.
6. Ijtimoiy ustanovka va uni professional faoliyat mobaynida o‘zgartirish muammosi. Talabchanlik va ustanovka.

**Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilish uchun savollar:**

1. Faollik so‘zining ma’nosi kanday?
2. Inson faolligining turlari?
3. Aqliy harakat ko‘rinishlari kanday?
4. Interiorizatsiya deb nimaga ataladi?
5. Eksteriorizatsiya qanday jarayon?
6. Malaka va ko‘nikmalar qanday hosil bo‘ladi?
7. “Motiv” va “motivatsiya” tushunchalari qanday ma’noga ega?
8. Shaxsiy dispozitsiyalar nima?
9. Motivlarning qanday turlari mavjud?
10. Ijtimoiy ustanovka qanday ahamiyatga ega?

**Mustaqil ishlar mavzulari:**

1. Inson faoliyatining o‘ziga xosligi.
2. Shaxs faoliyati va uning klassifikatsiyasi.
3. Professional malaka va ko‘nikmalarning shakllanishi.
4. Motivatsion nazariyalar va ularning qisqacha ta’rifi.
5. Shaxs motivlarini o‘rganish usullari.
6. Muvaffaqiyatga erishish motivlarini shaxsda o‘rganish.

7. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

**Tavsiya etiladigan adabiyotlar:**

1. G‘oziyevE.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. G‘oziyevE.G. Toshimov R. Menejment Amaliy psixologiyasi. T-2001
3. G‘oziyevE.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
4. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
5. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
6. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye Amaliy psixologiya”. “Piter”, 2002.
7. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
8. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
9. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
10. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
11. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
12. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
13. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
14. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
15. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
16. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**
4. **www.psy.piter.com**

## 5-MARUZA.
## SHAXSNING IJTIMOIY BORLIQNI BILISHI. AMALIY PSIXALOGIYADA BILISH MEZONLARI VA UNING ADEKVATLIGI. IDROK, XOTIRA VA DIQQAT JARAYONLARINI BOSHQARISH

**REJA:**

5.1. Bilish jarayonlari va professional faoliyat.
5.2. Bilish jarayonlari.
5.3. Idrok va uning xususiyatlari.
5.4. Idrok qilish qonunlari.
5.5. Xotira va shaxs tajribasining boyligi.

5.6. Xotiraning qonunlari.
5.7. Bilish jarayonlarini boshqarish usullari.

## 5.1. Bilish jarayonlari va professional faoliyat

Professional faoliyat shaxsdan juda ko‘p bilimlarni hamda malakalarni talab qiladi. Nima uchun u yoki bu kasbni tanlaganini anglab yetgan shaxs (motivlar muammosi), endi o‘z faoliyati va qobiliyatlarini boshqara bilishi va o‘z ustida muttasil ishlab, malakalarini orttirib borishi shart. ***Professional bilimdonlik*** shu nuqtai nazardan shaxs umumiy madaniyatining shunday yo‘nalishiki, unga faqat kasbiga taalluqli bo‘lgan bilimlardan tashqari shu bilimlarning hosil bo‘lish yo‘llari va malakalarning takomillashuvini ta’minlovchi psixologik jarayonlar va holatlarni bilishni ham taqozo etadi. Bu Amaliy psixologiyada bilish jarayonlari va ularning mohiyatini va kechishini bilish demakdir.

Ma’lumki, odamlar bir-birlaridan ko‘p jihatlari bilan farq qiladilar. Masalan, ayrimlar ko‘rgan-kechirganlarini juda yaxshi esda olib qolib, kerak vaqtda aniq esga tushira oladilar. Ba’zilar ko‘zi bilan ko‘rgan har qanday ob’ektni mayda detallarigacha bayon etish qobiliyatiga ega. Yana birlari eshitgan narsalari xususida aniqrok fikrlaydi, kimdir sodda, ravon tilga o‘z his-kechinmalarini ayta olsa, boshqalar - har bir xikoyaga albatta, fantaziya elementlarini qo‘shishga moyil bo‘ladilar. Demak, odamlarning tashqi olamdan oladigan taassurotlari va ularni ongda tartiblashtirish qobiliyatlari har xil bo‘larkan. Ikkinchi tomondan, shunday kasb-korlar borki, u shaxsdagi u yoki bu sifatlarning mukammalashib borishiga imkon beradi. Masalan, yirik avtomatik boshqaruv tizimlarida ishlaydigan operator o‘z diqqatini har qanday mayda o‘zgarishlarga ham qaratishga o‘rgansa, konstruktor mavhum matematik hisob - kitoblarga usta bo‘lib boradi. Iqtisodchi - moliyachi pulning har bir tiyinidan foyda olishga o‘rgansa, shoir tabiatan barcha hodisa va vokealarni badiiy bo‘yoqlarda, o‘ziga xos idrok qilishga moyilligi oshadi. Demak, odamning tashqi olam xossa va xususiyatlarini ongida aks ettirishi uning iqtidori o‘sishi va professional malakalari rivojlanganligiga bog‘liq tarzda kechadi. Shuning uchun har ongning muhim aks ettirish shakllari bo‘lmish bilish jarayonlari - idrok, sezgilar, xotira, diqqat, tafakkur, iroda va hissiyotlarning inson hayoti va professional o‘sishidagi roliga to‘xtab o‘tamiz.

Bu jarayonlar insonga juda yaqin va tanish. Chunki har birimiz ongimiz borligini, atrofdagi narsalar va hodisalarning ayrim alohida hamda yaxlit xususiyatlarini bilamiz. Bu narsa va hodisalar bizda har bir alohida sharoitda o‘ziga xos hissiy - kechinmalarni keltirib chiqarishini ham bilamiz. Masalan, qorningiz och qolganda, yemishga bo‘lgan talabingizni haqiqatan bor yoki yo‘qligini birovlardan so‘ramaysiz-ku? Yoki kitob mutoala qilayotgan shaxs shu kitobni rost bilan ham o‘zi o‘qiyotganligini boshqalardan so‘ramaydi. Bunday ishlar o‘z-o‘zidan tabiiy jarayonlarday kechaveradi. Faqat imtihon paytida kecha kechasi bilan mutoaala qilib, o‘rganib chiqqan materialni nega hozir domla oldida eslay olmayotganligingiz sizni ko‘proq qiziqtiradi va siz «Xotiram ustida ishlashim kerak» degan xulosaga kelasiz.

Darhaqiqat, bilish jarayonlari ham ma’lum ma’noda boshqariladigan jarayonlar bo‘lib, agar siz o‘z imkoniyatlaringizni kenggaytirish yoki iqtidor

darajangizni orttirmoqchi bo‘lsangiz, bu jarayonlarga oid ma’lum qoidalar va xususiyatlarni bilib olishingiz kerak.

### 5.2. Bilish jarayonlari

Inson ongi bir qarashda yaxlit narsa, aslida u ayrim alohida jarayonlardan iborat. Shuning uchun ham atrof-muhitni, o‘zimizni bilishimizga imkon beruvchi ongni o‘rganish uchun uni alohida psixik jarayonlarga bo‘lib o‘rgana boshlaganlar. Bu jarayonlar - sezgilar, idrok, xotira, diqqat, tafakkur, nutq va boshqalardir. Bu jarayonlar shu qadar bir-birlari bilan bog‘liqki, birini ikkinchisiz tasavvur qilishning o‘zi qiyin. Masalan, ko‘rib idrok qilib turgan narsangizni fikrlamay ko‘ringchi, uning mohiyatini bilasizmi? Diqqat bilan ko‘rgan yoki o‘qigan tekstingizni eslab qolasiz. Yoki biror narsa to‘g‘risida fikrlash uchun bizga bir vaqtda ham ilgarigi idrok obrazlari, ham eslab qolish mahoratimiz, ham ichki nutqimiz, irodamiz va diqqat kerak bo‘ladi. Hattoki, tasodifan qo‘limizga kirib ketgan zirapchaga bergan reaksiyamiz ham emotsiyalardan tashqari, o‘sha narsaning bu yerda qanday paydo bo‘lganligi kabi qator tafakkur jarayonlarini keltirib chiqaradi.

Murakkab kompyuter texnikasi chiqqandan keyin odamning o‘z psixik jarayonlariga qiziqishi yanada ortdi. Endi ma’lumotlarni qabul qilish (an’anaviy idrok deb ataluvchi jarayonga o‘xshash), ularni qayta ishlash (tafakkurga o‘xshash) va uni saqlash (xotira) haqida ko‘p gapiradigan bo‘lib qoldik. Lekin bu insondagi tabiiy jonli jarayonlar ahamiyati va tarbiyasi masalasini yanada yuqori ko‘tardi.

Amaliy psixologiya sohasida eksperimental ishlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi aslida inson psixikasi kompyuterdan ko‘ra murakkabligi va odam anglagan ma’lumotlaridan ko‘prok narsalarni idrok qilib, qabul qilishini isbotladi. Masalan, maxsus asboblar yordamida aslida odam ko‘rmayotgan, his qilmayotgan juda kuchsiz signallar ham fiziologik reaksiyalarni keltirib chiqarayotganligi qayd etildi. Masalan, shu narsa aniqlanganki, odam kino ko‘rayotganda bir sekundda 24 kadrni idrok qiladi va biror tasvir ko‘z o‘ngida gavdalanadi. Psixologlar shunday eksperiment qilishdi: kunlarning birida o‘ziga xos tasvir namoyon etildi. 24 ta kadr o‘rniga 25 kadr berib, o‘sha 25-kadrda «Koka - qola iching» degan yozuv berildi. Tabiiy, oddiy idrok bu bitta kadrni ilg‘amaydi. Lekin kinoteatr bufetida ushbu ichimlikni ichish kadrdan keyin 18 foizga oshgan. Demak, aslida ong bu ma’lumotni qabul qilgan, lekin real anglash, oydinlashuv ro‘y bermagan ekan.

Analogik holat xotiramizda ham tez-tez ro‘y beradi. Kimnidir uchratib qolamizda, o‘ylanamiz: qayerda ko‘rgan ekanman? Hech eslolmaysiz, lekin yuzi, ko‘zi va boshqa sifatlari tanishday. Buni ham shunday izohlash lozimki, odam ko‘rgan-kechirganlari aslida miyada saqlanadi, biz ong sohasiga ayrimlarinigina chiqara olamiz. Faqat, kasal bo‘lib yoki biror narsadan qattiq tashvishga tushganimizda kallamizga har xil uy-fikrlar kelaveradi. O‘shalar aslida bor narsalarning beixtiyor tiklanishi.

Ongdagi ma’lumotlarning aslida miyamizdagilardan kamligining asosiy sababi - odam har qanday ma’lumotni ***saralab, tanlab qabul qiladi,*** o‘zi uchun «ahamiyatsiz» deb baholagan narsaga diqqat ham qilmaydi, eslab qolmaydi ham. U o‘z ongida barcha mavjud ma’lumotni o‘ziga xos tarzda qayta ishlaydi,

o‘zgartiradi. Shuning uchun ham har bir inson o‘ziga xos va qaytarilmasdir - individualdir, deyiladi. Bilish jarayonlardagi individuallik sabablarini tushunish uchun eng muhim bilish jarayonlari bilan tanishamiz.

### 5.3.Idrok va uning xususiyatlari

Psixologlarning fikricha, inson nimaniki idrok qilsa, uni *figura va fonda* idrok qiladi. Figura - shunday narsaki, uni aniq anglash, ajratish, ko‘rish, eshitish va tuyish mumkin. Fon esa aksincha, noaniqroq, umumiyroq narsa bo‘lib, aniq ob’ektni ajratishga yordam beradi. Masalan, gavjum bozorda ketayotgan taqdirda ham o‘z ismimizni birov aytib chaqirsa, darrov o‘sha tarafga qaraymiz. Ism - figura bo‘lsa, bozordagi shovqin - fon rolini o‘ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, biz biror narsani idrok qilayotgan paytimizda uni albatta biror fondan ajratib olamiz. Masalan, gul bozorida aynan qip-qizil atirgul sizga yoqib qolib, o‘shani harid qilasiz, qolgan gullar fonday ongingiz aktiviga o‘tmaydi.

Shunday qilib, *idrok - bu bilishimizning shunday shakliki, u borliqdagi ko‘plab, xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo‘lgan ob’ektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks etishimizni ta’minlaydi.* Ya’ni, idrokning asosida narsa va hodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki, bu obraz boshqalaridan farq qiladi. Idrok o‘ziga nisbatan soddaroq bo‘lgan sezgi jarayonlaridan tashkil topadi. Masalan, olmaning shaklini, xidini, mazasini, rangini sezamiz, ya’ni alohida-alohida xossalar ongimizda aks etadi. Bu - sezgilarimizdir. Sezgilar yaxlit tarzda idrok jarayonini ta’minlaydi. Lekin olimlar idrokni sezgilarning oddiygina, mexanik tarzdagi birlashuvi, degan fikrga mutloq qarshilar. Chunki idrok ongli, maqsadga qaratilgan murakkab jarayon bo‘lib, unda shaxsning u yoki bu ob’ektga shaxsiy munosabati va idrokdagi faolligi asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, buni isboti uchun ko‘pincha **Rubin figurasi** tavsiya etiladi. Unda ikkita qora profil oq fonda berilgan. Bir qarashda ayrimlar bu rasmlarga qarab, «Bu - vaza» deb atasa, boshqalar uni bir-biriga qarab turgan ikki kishi yuzining yon tomondan ko‘rinishi, deb ta’riflashi mumkin. Shunisi harakterliki, birinchi marta shu rasmni ko‘rgan odam uni yaxlit idrok qilib, nima ekanligini *tushunishga* harakat qiladi, lekin biror figurani ko‘rgach, ma’lum vaqtgacha boshqasini ko‘rmay turadi. Agar shu idrok darajasi qolsa, ya’ni yana nimanidir ko‘rishni xoxlamasa, u ikkinchi figurani ko‘rmasligi ham mumkin. Bu bizdagi idrok jarayonlarining faolligimizga, ob’ektga munosabatimizga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatib turibdi. Ikkinchidan, idrok bizning qayfiyatimizga ham bog‘liq. Tashvish bilan yo‘lakchadan o‘tib ketayotib, oyog‘ingiz tagidagi narsa tugul, ro‘paradagi odamni ham ko‘rmay qolishingiz mumkin. Yoki san’at muzeyida tomosha qilib yurgan ikki kishi bir rasmda tamoman har xil narsalarni, elementlarni ko‘rishi mumkin. Yaxshi qayfiyatda, yaxshi do‘stlar kompaniyasida iste’mol qilgan taom sizga juda mazaliday tuyuladi. Agar talaba biror fan predmetidan qarzdor bo‘lib qolsa, och qoringa yegan shirin taomi ham «ta’timaydi», hatto nima yeganini ham unutib qo‘yadi. Yomon qayfiyat ko‘proq qora, nursiz ranglarni idrok qilishga moyil bo‘lsa, yaxshi, ko‘tarinki qayfiyat, aksincha, hamma narsani eng yoqimli ranglarda «ko‘radi». Bu yana bir bor idrokning oddiygina aks ettirish yoki bilish jarayoni emas, balki shaxsdagi faol

ustanovkalarga bog‘liq bo‘lgan, mantiqan asoslangan ongli jarayon ekanligini isbotlaydi.

### 5.4. Idrok qilish qonunlari

Shaxs idrok qilishi jarayonlariga xos bo‘lgan bir nechta qonuniyatlar psixolog olimlarning yozgan ilmiy adabiyotlarda keltirilgan, biz ularning ayrimlarini belgilaymiz:

A. **Figura va fonning ilgarigi harakatga bog‘liqligi qonuni.** Bu qonunning ma’nosi: odam ilgarigi tajribasida bo‘lgan, bevosita to‘qnash kelgan narsalarini idrok qilishga moyil bo‘ladi. Agar biror predmetni u ilgari figura sifatida idrok qilgan bo‘lsa, demak, keyingi safar ham uni aynan figuraday idrok qiladi, agar fon bo‘lgan bo‘lsa, tabiiy, fonday qabul qiladi. Bu qonunning hayotdagi o‘rni chet davlatlarda borgan turistlar tajribasiga tayanib tushuntirilishi mumkin. O‘zbekistonliklar Yer kurrasining qaysi burchagida bo‘lmasin, o‘zbek duppisi yoki atlas ko‘ylakni juda tez ilg‘ab oladilar va suyunib ketadilar ham. Yonidagi sheriklari o‘zbek bo‘lsa ham, aynan do‘ppili o‘zbekni ko‘rib, ko‘zlari yashnab ketadi. Boshqa millat vakillari, masalan, nigeriyalik ham milliy kuylagida yurgan bo‘lishi mumkin, lekin o‘zbek turist uchun bu kiyim fon edi, fonligicha qoladi ham.

**B. Idrokning konstantliligi qonuni.** Bu qonun ma’lum ma’noda oldingisiga bog‘liq. Ya’ni bunda ham ilgarigi tajriba katta rol o‘ynaydi. Ma’nosi: odam o‘ziga tanish bo‘lgan narsalarni o‘sha xossa va xususiyatlar bilan o‘zgarishsiz idrok qilishga moyildir. Masalan, samolyot ichida o‘tirib yerga qaraganmisiz? Avtomobil yo‘llari, ularda harakat qilayotgan mashinalar kichkina ko‘rinadi, lekin biz ularni hozir kichrayib qolgan, deb idrok qilmaymiz-ku? Aslida ko‘z korachig‘imizdagi aks kichkina bo‘lsa-da, ularni o‘zimiz «to‘g‘rilab» alohida predmetlar sifatida idrok qilaveramiz.

Bu o‘rinda bir etnografning Afrikadagi kuzatishi haqida misol keltirish joizdir. U kunlarning birida pigmeylar deb ataluvchi qabila vakillaridan biri bilan quyuq o‘rmondan chiqqan (bu qabilaning umri kalin o‘rmonda o‘tadi). Ro‘parada yaylovda sonsiz mollar podasi o‘tlab yurgan bo‘lgan. Etnograf ularni oddiy mollar podasi sifatida idrok qilgan, pigmey esa ularni chumolilarga o‘xshatib, ularning ko‘pligi va kichikligidan hayratlangan. Olimda idrokning konstantligi namoyon bo‘lgan bo‘lsa, uning sherigida uning buzilganligi kuzatilgan.

Demak, idrokimizning konstantligi, ya’ni ilgarigi tajriba asosida narsalarning xossa va xususiyatlarini o‘zgartirmay, turg‘un xolda yaxlit tarzda idrok qilish xususiyati bizga tashqi muhitda to‘g‘ri moslashuvimiz, narsalar dunyosida adashmasligimizni ta’minlaydi. Konstantlik - «constanta» so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zgarmas, doimiy degan ma’noni bildiradi.

**V. Kutishlar va taxminlarning idrokka ta’siri.** Ko‘pincha bizning idrokimiz ayni paytda biz nimalarni kutayotganimizga bog‘liq bo‘lib qoladi. Biz o‘zimiz kutgandan ham ko‘p paytlarda o‘zimiz ko‘rgimiz kelgan narsalarni ko‘ramiz, eshitgimiz kelgan narsani eshitamiz. Masalan, sonlar qatorida paydo bo‘lgan V harfi uzoqdan albatta 13 soniday idrok qilinadi, yoki aksincha harflar orasidagi 13 «V» ga juda o‘xshaydi. Kechasi yolg‘iz qolib kimnidir kutayotgan

bo‘lsangiz, har qanday juda sekin sharpa ham oyoq tovushlariga o‘xshayveradi. Sog‘ingan do‘stingizga biror jihati bilan o‘xshash bo‘lgan odamni ko‘rsangiz-chi?

Shunday qilib, inson idroki shaxsiy ma’no va ahamiyat kasb etgan ma’lumot vositasida ongdagi bo‘shliqni to‘ldirishga harakat qiladi. Birovning orqadan chaqirishini kutayotgan bo‘lsangiz, negadir albatta, bosh harfi to‘g‘ri kelgan ismni aytsa ham tezginada o‘sha tomonga o‘girilib qaraysiz. Aynan shunday hodisalar ba’zan idrokdagi xatoliklarning kelib chiqishiga olib keladi. Amerikalik Dj. Begbi degan olim stereoskop orqali amerikalik va meksikalik bolalarga shakli unchalik aniq bo‘lmagan slaydlarni birin-ketin ko‘rsatgan. Amerikalik bolalar ularni beysbol o‘yini, oq sochli qiz ifodalangan desalar, meksikalik bolalar ularni buqalar jangi, qora sochli qiz, deb ta’riflaganlar. Ko‘pchilik bolalar esa ko‘rsatilgan ikkita rasmdan faqat bittasini ko‘rganini e’tirof etganlar. Demak, bizning idrokimiz, uning mazmuni madaniy va ma’naviy muhitga ham bog‘liq bo‘lib, bu kutishlar tizimidan kelib chiqarkan.

**G. O‘zgarmas ma’lumotning idrok qilinmasligi qonuni.** Bu qonunning mohiyati shundaki, muntazam ta’sir etuvchi ma’lumot ongda uzoq ushlab turilmaydi. Masalan, o‘tirganingizda soatning tikqilashini eshitganmisiz? Ha, tovush eshitiladi, lekin ma’lum vaqt o‘tgandan so‘ng u yo‘q bo‘lib qolganday - eshitilmaydi. Yoki eksperiment sharoitida yolg‘iz bitta nuqtadagi yorug‘lik manbai ko‘zga ta’sir etilib, ko‘z ham shu nuqta bilan bir vaqtda harakatga keltirib turilganda, 1-3 sekunddan so‘ng odam yorug‘lik manbaini ko‘rmay qo‘ygandek. Shunga o‘xshash eksperimentlar barcha idrok turlarida ham sinalgan. Past ohangli kuy ham ma’lum vaqtdan keyin eshitmaganday hisni keltirib chiqarishini sinab ko‘rishingiz mumkin.

Nutq vositasida hadeb bir xil so‘zlarni qaytaraverish psixoterapevtik praktikada gipnotik holatni keltirib chiqaruvchi omil sifatida ishlatiladi. Chunki bir xil so‘zlar hadeb qaytarilaversa, ular o‘zining ma’no - mohiyatini ham yo‘qotadi. Masalan, ko‘chalarda yuradigan «folbinlar»ni ko‘rganmisiz? Ular avtomatik tarzda aytadigan so‘zlari aslida ularning o‘zlari uchun umuman ma’nosini yo‘qotgan («baxtingdan ochaymi, taxtingdan ochaymi?» va hakozo shunga o‘xshash so‘zlar). Har qanday harakat hadeb qaytarilaversa, «psixologik to‘yinish» hodisasi ro‘y beradi va harakatlar avtomatlashib, uning ayrim detallari umuman ong nazoratidan chiqadi. Masalan, mahoratli raqqosa har qanday raqsga ham chiroyli, jozibali harakatlar bilan o‘yin tushib ketaveradi.

**D. Anglanganlik qonuni.** Idrok qilayotgan shaxs uchun figuraning anglanganlgi, uning zarurati va ma’nosi katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Agar biz kuzatayotgan predmet, eshitayotgan nutq yoki his qilayotgan narsamiz ma’nosiz, tushunarsiz, noaniq bo‘lsa, biz juda tez charchaymiz va toliqamiz. Masalan, xitoy tilini bilmaydigan odam shu tilda so‘zlashuvchilar orasiga tushib qolsa, psixologik jihatdan juda qiynaladi. Ya’ni, *bizga barcha narsalarda biror ma’no va mazmun kerak.* Odam odatda tushunadigan narsasinigina idrok qiladi. Hattoki, ma’ruzachining bugun tushuntirayotgan ma’ruzasidagi faktlar sizning tushunchalaringiz va bilim doirangizdan uzoq bo‘lsa, professorga qarab o‘tirgan bo‘lsangiz ham uning gaplari qulog‘ingizga kirmaydi. Shunday paytlarda «Nima deyapti o‘zi?» deb qo‘shnimizdan so‘rab qo‘yamiz ham, zero ma’ruzasi o‘sha biz

uchun qadrdon bo‘lgan o‘zbek tilida gapirayotgan bo‘lsa ham. Sinab ko‘rish uchun o‘rtog‘ingizga bir nechta so‘zlardan iborat qatorni bering. Ular orasida mazmunan bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan so‘zlar, hattoki ma’nosiz (teskarisiga yozilgan so‘zlar) bo‘lsin. Oraga 2-4 ta tanish o‘zbek tilidagi so‘zlardan aralashtiring. Bir daqiqa mobaynida qarab, eslab qolganini qaytarishni so‘rasangiz, o‘sha 2-4 ta so‘zlardan boshqalarni deyarli «ko‘rmaganining» guvohi bo‘lasiz.

**E. Taxminlarni tekshirish jarayonida idrok qilish.** Biz idrok jarayonida ilgarigi tajribaga tayanganimiz bilan ko‘pincha adashamiz, ba’zan esa o‘zimiz uchun yangiliklar ochib, tajribani yanada boyitamiz. Ilgarigi tajriba va kelajakni bashorat qilish insonga xos xususiyat bo‘lib, bizning sezgi organlarimiz orqali keladigan ma’lumotlarning ko‘lami va imkoniyatlarini yanada oshiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, *idrok - tashqi muhit to‘g‘risidagi taxminlarimizni isbot qilishga qaratilgan faol jarayondir.* Biz bevosita idrokimiz «tagiga yetolmayotgan», «tushunmayotgan» narsalarni bevosita his qilgimiz, qo‘limiz bilan ushlab ko‘rgimiz, ular bilan ishlagimiz keladi. Ya’ni, idrok qilinayotgan narsada noaniqlik, sir paydo bo‘lsa, biz «Bu nima bo‘ldi?» degan savol asosida taxmin qila boshlaymiz va uni tekshirish uchun harakat qilamiz. Aynan harakatlar, amaliy ishlar idrokimiz imkoniyatlari va chegaralari kengaytiradi va anglashga yordam beradi. Shuning uchun ham har bir ishni boshlashdan avval nimaga egamiz, nima kerak va nima qilsak, tezroq yaxshi natijaga ega bo‘lamiz, degan savol bilan o‘zimizdagi tajribada bo‘lgan bilimlarimiz bilan unchalik aniq bo‘lmagan ma’lumotlarni tarozuga solish va imkon boricha nutqimiz, harakatlarimiz bilan real tajribani kengaytirishga intilishimiz kerak. Shunday qilib, bir qarashda oddiyroq tuyulgan idrok ham inson bilimlari, tushunuvchanligi va faolligi bilan bog‘liq psixologik jarayon bo‘lib, u aslida shaxsiy tajribamizning birlamchi asosi va bazasidir.

### 5.5. Xotira va shaxs tajribasining boyligi

Odam ko‘rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qola oladi. Ma’lum bo‘lishicha, bir vaqtning o‘zida odam ongida 7 tadan ortiq belgiga ega bo‘lgan ma’lumotning qolishi qiyin ekan ekan. Bu yettita so‘z, son, belgi, narsaning shakli bo‘lishi mumkin. Agar telefon raqamlari 8 ta belgili bo‘lganda, uni yodda saqlash ancha qiyin bo‘larkan. Demak, ongning tanlovchanligi va ma’lumotlarni saralab, terib ishlatishi yana bir psixik jarayonni - xotirani bilishimiz lozimligini bildiradi.

Odatda biz biror bir materialni o‘qiydigan bo‘lsak, uni hech bir o‘zgarishsiz eslab qolishga harakat qilamiz. Lekin ajablanarlisi shundaki, borgan sari material ma’lum o‘zgarishlarga yuz to‘tib, xotirada dastlabki paytdagisidan boshqacharoq bo‘lib saqlanadi. Ba’zi bir material yoki ma’lumot xoxlasak ham xotiradan o‘chmaydi, boshqasi esa juda qattiq xoxlasak ham kerak paytda yodimizga tushirolmaymiz Bu kabi savollar, inson bilish jarayonlaridagi eng muhim savollar bo‘lib, ba’zan o‘z taraqqiyotimiz va kamolatimizni ham ana shunday omillarga bog‘lagimiz keladi.

Ma’lum bo‘lishicha, inson miyasi har qanday ma’lumotni saqlab qoladi. Agar shu ma’lumot biror sabab bilan odamga kerak bo‘lmasa, yoki o‘zgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda yo‘qoladi. Lekin har doim ham bizning professional

faoliyatimiz manfaatlariga mos ma’lumotlarni esda saqlash juda zarur va shuning uchun ham ko‘pchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shug‘ullanadi.

***X o t i r a*** *- bu tajribamizga aloqador har qanday ma’lumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bog‘liq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador ma’lumotlarning ongimizdagi aksidir.*

Inson xotirasining yaxshi bo‘lishi, ya’ni his-kechinmalarimiz, ko‘rgan - kechirganlarimizning mazmuni to‘laroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bog‘liq:

- esda saqlab qolish bilan bog‘liq harakatlarning yakunlanganlik darajasiga;
- shaxsning o‘zi shug‘ullanayotgan ishga nechog‘lik qiziqish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;
- shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga munosabatining qandayligiga;
- shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;
- irodaviy kuchi va intilishlariga.

Xotira jarayonlari shaxsning faoliyatdagi yutuqlariga bog‘liq bo‘lgani uchun ham, uning tabiati, qanday kechishiga ko‘plab olimlar ahamiyat berganlar. Masalan, nima uchun odam u yoki bu ma’lumotni xotirada saqlaydi, degan savolga turli olimlar turlicha javob beradilar. Masalan, fiziologlar uning sababini miyada hosil bo‘ladigan nerv bog‘lanishlari - assotsiatsiyalar bilan bog‘lashsa, bioximiklar - ribonuklein kislota (RNK) va boshqa bioximik o‘zgarishlar oqibatidadir, deb tushuntiradilar.

Psixologlar esa xotirani doimo inson faoliyati, uning shaxs uchun ahamiyati va motivlar harakteri bilan bog‘laydilar. Chunki shaxsning yo‘nalganligi, uning hayotdagi mavqei va qobiliyatlarining rivojlanganlik darajasi aynan xotirasining mazmuniga bog‘liq. Shuning uchun hattoki, shunday gap ham bor: «Nimani eslashingni menga ayt, men sening kimligingni aytaman».

Amaliy nuqtai nazardan xotiraning samaradorligi, uni o‘quv va mehnat faoliyati jarayonida oshirish katta ahamiyatga ega. Chunki ko‘pincha odamlar orasida ishchanrog‘i, o‘quvchi yoki talabalar orasida bilimlirog‘i ham bir qarashda xotirasining kuchi bilan boshqalardan ajralib turadi. Buyuk bobokalonimiz Amir Temurning xotirasi haqida afsonalar yuradi. Masalan, u o‘z qo‘l ostidagi beklarning nafaqat ismini, balki otasining ismlarini ham yoddan bilarkan, uchrashuvlarda bevosita nomini aytib murojaat qilarkan. Bu fazilat ham uning o‘z qo‘l ostidagilar orasida obro‘ining balandligiga ta’sir ko‘rsatgan. Amerikaning mashxur Prezidentlaridan Avraam Linkoln ham ana shunday fenomenal xotirani o‘z yaqinlari va ish yuzasidan u bilan bog‘liq bo‘lgan xodimlarga nisbatan namoyon etib, lol qoldirgan ekan. Demak, xotira tarbiyasi, uni kerakli yo‘sinda rivojlantirish - kerak bo‘lsa, shaxsiy obro‘ hamda ishdagi samara masalasi bilan bevosita bog‘liq ekan.

Umuman, ***xotiraning samaradorligi*** *eslab qolishning ko‘lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog‘lanadi.* Demak, odamlar ham aynan shu sifatlarga ko‘ra ham farqlanadilar:

- materialni tezda eslab qoladiganlar;
- materialni uzoq vaqt esda saqlaydiganlar;

**n** istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Ba’zi odamlarning xotirasiga xos jihatlarni tug‘ma deb atashadi. To‘g‘ri, oliy nerv tizimi, uning o‘ziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning o‘ziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotda ko‘pincha shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash qobiliyatlariga bog‘liq tarzda ajralib turadigan tiplari haqida gapirishadi. Masalan, ayrim odamlar ko‘rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak, ularning ***xotirasi ko‘rgazmali-obrazli*** bo‘lib, ko‘zi bilan ko‘rmaguncha, narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o‘zicha fikrlab, nomini aytib, mavxum tarzda tasavvur qilmaguncha, eslab qolishi qiyin bo‘ladi. Bundaylar ***so‘z - mantiqiy xotira*** tipi vakillaridar. Yana bir tipli odamlar bevosita his qilgan, «yuragidan» o‘tkazgan, unda biror yorkin emotsional obraz qoldira olgan narsalarni yaxshi eslab qoladilar, bu - ***emotsional xotiradir***. Lekin yana bir xotira egalari borki, ularni ***fenomenal xotira*** soxiblari deb atashadi. Amaliy psixologiyaga oid kitoblarda ana shunday xotiraga ega bo‘lgan kishilar to‘g‘risida ko‘p yozilgan. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o‘zida nisbatan juda katta hajmdagi ma’lumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Masalan, tarixiy shaxslar orasida Yuliy Sezar, Napoleon, Motsart, Gauss, shaxmat ustasi Alexin kabi insonlar xotirasi ana shunday noyob bo‘lganligi haqida ma’lumotlar bor. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi A.R. Luriya ham ana shunday xotira soxiblaridan biri - asli kasbi jurnalist bo‘lgan Shereshevskiy degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o‘rgangan. Uning xotirasi shunday ediki, Dantening «Ilohiylik komediyasi»dan olingan uzundan-uzoq parchani bir marta qarab olgandan so‘ng, 15 daqiqadan so‘ng so‘zma-so‘z aytib bera olgan. Shunisi harakterli ediki, komediya unga notanish bo‘lgan italyan tilida yozilgan edi. Ko‘pchilikni qanday qilib yaxshi, mustahkam esda saqlab qolish muammosi qiziqtirsa, Shereshevskiy uchun qanday qilib unutish masalasi murakkab edi. Uni xotira obrazlari doimo qiynar, ko‘rgan narsalari ko‘z oldida gavdalanaverar edi. Qanday qilib eslab qolasiz? degan savolga u shunday javob bergan: men «materialni» o‘zimga tanish va sevimli bo‘lgan Moskva ko‘chalariga joylashtiraman. Bir marta bir materialning bir bo‘lagi o‘sha «ko‘chaning» salqin tushgan yeriga tushib qolib, esga tushirishi ancha qiyin bo‘lgan ekan. Shunga o‘xshash har bir fenomenal xotira egalarining o‘ziga xos eslab qolish uslublari bo‘lar ekan.

Shotlandiyalik matematik A. Etkin 1933 yili 25 ta bir-biri bilan bog‘lanmagan so‘zlardan iborat ikki qatorni eslab qolib, hech bir xatosiz uni 27 yildan keyin esga tushira olgan. «Qilich va qalqon» kinofilmidagi rus razvedchigi I. Vaysning natsistlar tomonidan rejalashtirilgan birinchi navbatda batamom yo‘q qilinishi lozim bo‘lgan ob’ektlar - shifrlari bilan ko‘rsatilgan ro‘yhatini bir karra ko‘rib chiqib, bir necha daqiqadan so‘ng esga tushirganini eslang. U ham guyoki, ko‘rib turganday o‘sha ro‘yhatlarni qaytadan o‘qiganday, takrorlaydi. Tarixda bunday kishilar bor va ular bizning oramizda ham yo‘q emas. Muhimi shundaki, ana shu fenomenal xotirani shaxs va jamiyat manfaatiga mos tarzda unumli ishlata bilishdir.

Esda saqlangan ma’lumotni xotiradan chiqarib olib, qayta tiklash ham muhim muammo. Chunki ko‘pincha biz xotiramizda kechagina o‘qigan yoki

yaqindagina o‘qituvchimiz aytib bergan ma’lumotning borligini bilamiz-u, lekin kerak vaqtda uni esga tushira olmaymiz. Ma’lumotni xotiradan chaqirib olish omillariga quyidagilar kiradi:

*Ma’mulotning anglanganligi.* Biz o‘zimiz to‘la anglagan, tushungan narsalarni osonrok esga tushiramiz. Masalan, alfavitni juda oson esga tushiramiz, yoki 1, 2, 3, 4 va hakozo tartibli sonlarni bir ko‘rgandan so‘ng u milliongacha bo‘lsa ham esga tushirishimiz sirayam qiyin emas. Lekin shu sonlardan bor yo‘g‘i 7 - 8 tasini teskari yoki aralash tartibda yozilgan bo‘lsa, ularni esga tushirish ancha mushkul bo‘ladi. «Amaliy psixologiya» yozuvini esga tushirish juda oson, lekin «i p i o x o ya s l g» harflari to‘plami aynan o‘sha harflardan iborat bo‘lsa ham sira esga tushira olmaymiz. Demak, materialni yaxshilab esda saqlash va esga tushirish uchun uni tushunish va anglash kerak. Mazmunini va mohiyatini tushungan xolda iloji bo‘lsa, o‘zimizdagi qiziqishlarga bog‘lay olishimiz kerak.

*Kutilmagan ma’lumot.* Kutilmaganda paydo bo‘lgan yangi va yaxshi ma’lumot ham yaxshi esga tushadi. Masalan, sonlar qatorida berilgan bitta harf, yoki aksincha, harflar orasidagi bitta son, uzun jumlalar orasida paydo bo‘lgan qisqa jumla esga tezrok va aniqrok tushadi. Buning oddiy sababi - biz kutilmaganda paydo bo‘lgan ma’lumot yoki narsaga hayratlanamiz, jonli emotsiyalar bilan javob beramiz, bu esa yaxshi eslab qolishga va kerak bo‘lganda, yorqin tiklashga asosdir.

*Ma’lumotning mazmun yoki shakl jihatdan bir-biriga yaqinligi.* Masalan, agar ko‘plab bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan so‘zlar orasida «erkak» va «ayol» so‘zlari paydo bo‘lgan bo‘lsa, bittasining esga tushirilishi ikkinchisining ham esda tiklanishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘quv rejasiga kiritilgan barcha fanlar shunday birin-ketinlikda beriladiki, birini o‘zlashtirish ikkinchisining ham o‘zlashtirilishi, bir - birini to‘ldirishga xizmat qilsin.

*Esda saqlash vaqti bilan esga tushirish vaqti o‘rtasidagi farq.* Odamda berilgan ma’lumotni idrok qilish va shu orqali esda saqlash vaqti kanchalik ko‘p bo‘lsa, esga tushirish ham osonroq bo‘ladi. Shuning uchun ham uzoq muddatli xotirada saqlanadigan informatsiya uzoq vaqt mobaynida, ko‘pincha bir necha marta qaytarib beriladi, qisqa muddatlida esa bir marta, qisqa fursatda beriladi va shu narsa esga tushirish kerak bo‘lganda, tiklanmaydi. Masalan, biror tekstni kompyuterga kiritish uchun o‘rtog‘ingizga berib, keyin nimalarni kiritganini so‘rang. Javob aniq: «Esimda yo‘q». Ya’ni ma’lumotning umumiy mazmuni yodda qolsa ham, asosiy tushunchalar va mohiyat esda qolmaydi.

Shunday qilib, xotira faol jarayon bo‘lib, u shaxsning u yoki bu turli ma’lumotlar bilan ishlash malakasiga, unga munosabatiga, materialning qimmatini tasavvur qilishiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Eng harakterli narsa shuki, inson faqat eshitgan ma’lumotining 10 foizini, eshitgan va ko‘rgan narsasining 50 foizgachasini, o‘zi faol bajargan ishlarining deyarli 90 foizini yodda saqlaydi. Bu ko‘plab psixologik eksperimentlarda isbot qilingan. Shaxsning o‘zi uylab topib, o‘zi bevosita bajargan ishlari juda oson esga tushadi. Bu hodisa Amaliy psixologiyada *generatsiya effekti* deb ataladi. Agar talaba yoki o‘quvchi ham o‘zi biror teoremani mustaqil ravishda isbot qilgan bo‘lsa, yoki biror xulosaga mustaqil ravishda kelolgan bo‘lsa, o‘qituvchi tushuntirgan hodisaga yaqin narsa to‘g‘risida

o‘rtoqlariga so‘zlab bergan bo‘lsa, albatta uni xoxlagan paytda osongina esga tushiradi. Shuning uchun ham oxirgi paytlarda o‘yin metodlari, munozara metodlaridan o‘quv jarayonida ham keng foydalanilmoqda. Hattoki, kattalarni qisqa fursatda o‘qitish va malakalarini oshirishda ham turli xil amaliy o‘yinlardan, ijtimoiy psixologik treninglardan foydalanishning ma’nosi ham shunda - yaxshi va tez eslab qolish hamda samarali esga tushirish. Iqtisodiy o‘quvlarda turli xil «keys stadi» larni tahlil qilish va o‘z nuqtai nazaricha maqbul harakat shakllari qarorlar qabul qilish ham mutaxassislar malakasini oshirishga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

### 5.6. Xotiraning qonunlari

Shaxs o‘z xotirasini yaxshilash istagi bo‘lsa, u xolda xotiraning sakqiz qonunini eslab kuyishni taqlif etamiz:

1. **Anglanganlik qonuni.** Oddiy, lekin murakkab qonun, ya’ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni mustahkam xotirada muhrlagan bo‘lamiz.
2. **Qiziqish qonuni.** Anatol Frans: «Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli qiziqish bilan munosabatda bo‘lishimiz, va uni yaxshi ko‘rishimiz kerakligini nazarda tutgan.
3. **Ilgarigi bilimlar qonuni.** Ma’lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko‘p bo‘lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo‘ladi. Masalan, ilgari o‘qigan biror kitobni qaytadan o‘qib, uni yangidan o‘qiyotganday his qilsangiz, demak, siz ilgarigi tajribangiz yetishmaganligidan uni yaxshi o‘zlashtira olmaganligingizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar ham tajribaga aylangandagina, yangilariga zamin bo‘la oladi.
4. **Eslab qolishga tayyorlik qonuni.** Biror materialni eslab qolishdan avval, bo‘lgusi aqliy ishga qanday hozirlik ko‘rgan bo‘lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Masalan, fizika o‘qituvchisining barcha darslari sizga doimo ma’kul bo‘lgan bo‘lsa, Siz: «Bugun ham yangi narsa o‘rganib chiqaman», deb o‘zingizni ishontirasiz va oqibatda natija ham yaxshi bo‘ladi. Yoki vaqtga nisbatan tayyorlik ham shunday. «Bir amallab imtixon topshirsam, keyin qutulaman», deb darsga tayyorlangan bo‘lsangiz, imtixon tugagach, guyoki miyangizni birov «yuvib qo‘yganday» tasavvur hosil bo‘ladi. Agar materialni mutaxassis bo‘lishim uchun juda kerak, deb umringiz oxirigacha muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muqim saqlanadi.
5. **Assotsiatsiyalar qonuni.** Bu qonun haqida eramizdan avval Arastu ham yozgan edi. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo‘ladi. Masalan, ayni konkret xona o‘sha yerda ro‘y bergan hodisalarni ham eslatadi.
6. **Birin - ketinlik qonuni.** Harflarni alfavitdagi tartibida yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo‘lganidek, xotirada ham ma’lumotlarni ma’lum tartibda joylashtirishga va kerak bo‘lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir.
7. **Kuchli taassurotlar qonuni.** Eslab qolinadigan narsa to‘g‘risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo‘lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo‘ladi. Bundan tashqari, siz uchun ahamiyatli va jozibali ma’lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushiriladi.

8. **Tormozlanish qonuni.** Har qanday muayyan ma’lumot o‘zidan oldingi ma’lumotni tormozlaydi. Shuning uchun uning o‘chib ketmasligi uchun yangini esda saqlashdan avval mustahkamlash choralarini ko‘rishingiz kerak.

Demak, yaxshi kuchli bilimlarga ega bo‘lish uchun har bir predmet yoki fanning mavzularini o‘ziga xos tarzda yoqtira olish va xotirada saqlash uslublarini ishlab chiqishingiz kerak ekan. Lekin albatta, matematika fanidan keyin fizikani, tarixdan keyin adabiyot fanini, she’r yodlashni uyqu oldidan amalga oshirmaslikni maslahat beramiz.

### 5.7. Bilish jarayonlarini boshqarish usullari

Idrok va xotira jarayonlarining samaradorligi va ularni boshqarish yana bir psixik jarayon diqqatga bog‘liqdir. Diqqat – shunday psixik jarayonki, u shaxs ongining narsa va xodisalarga yo‘nalganligini aks ettiradi. Hosil bo‘lish va amal qilish xususiyatiga ko‘ra diqqat ikki turli: ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo‘ladi. Ixtiyorsiz diqqat kishining anglashilgan niyatlari va maqsadlaridan mustasno tarzda hosil bo‘ladi. Ixtiyoriy diqqat ongli ravishda boshqarilayotgan va tartibga solingan bo‘ladi. Ixtiyorsiz diqqatning paydo bo‘lishi psixofiziologik va psixik omillar bilan belgilanadi. Ixtiyoriy diqqat shaxs faoliyatida namoyon bo‘ladi. Shu diqqat turi borligi tufayli kishi xotiradan o‘zi uchun zarur ma’lumotlarni faol tarzda, tanlab ajratib olishga, to‘g‘ri qarorlarni tanlashga, faoliyat jarayonida paydo bo‘ladigan vazifalarni amalga oshirishga layoqatli bo‘ladi. Diqqatning xususiyatlariga: ko‘chishi, barqarorligi, taqsimlanishi va ko‘lami kiradi. Diqqatning salbiy jihati ham mavjud. Bu parishonxotirlikdir. Parishonxotirlik diqqatni uzoq vaqt davomida jadal bir narsaga qaratishga layoqatsizlikda, diqqatning tez-tez va oson bo‘linib turishida namoyon bo‘ladi. Bu esa o‘qish va ishda susayishga olib keladi. Shuning uchun har bir talaba o‘z ta’lim faoliyatini samaradorligini oshirishi uchun diqqat xususiyatlarini bilishi bilan birga, uni boshqarish va rivojlantirish omillarini topa olishi kerakdir.

### Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:

Ushbu mavzuda shaxs va uning tashqi olamni bilish imkoniyatlari, bilish jarayonlarini boshqarish usullari tahlil qilingan. Ta’lim va tarbiya jarayonida bilish qobiliyatlarini takomillashtirishning psixologik tamoyillari va shartlari batafsil bayon qilingan. Bu esa talabalarning bugungi o‘qish faoliyati va ertangi kundagi mehnat faoliyatlarida o‘z-o‘zini anglashi va boshqarishi uchun katta ahamiyatga egadir.

### *Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:*

Persepsiya, idrok, xotira, assotsiatsiya, konstantlik, diqqat.

### Glossariy:

*Analogiya* – psixik xodisalar va xulq-atvor xususiyatlarining o‘xshashligi.

*Assotsiatsiya* – psixik xodislar orasidagi o‘zaro bog‘lanish, u ma’lum qonunlar bo‘yicha tarkib topadi.

*Diqqatning barqarorligi* – diqqatning ma’lum ob’ektga uzoq vaqtdavomida muttasil qaratilishi.

*Diqqatning ko‘lami* – bir vaqtning o‘zida diqqatning bir qancha ob’ektga qaratilishi imkoniyati.
*Diqqatning taqsimlanishi* – diqqatning bir vaqtda bir necha ob’ektga taqsimlanish xusuiyati.
*Diqqatning ko‘chishi* – diqqatni ixtiyoriy ravishda bir ob’ektdan ikkinchisiga ko‘chirish.
*Idrokning konstantligi* – idrok sharoiti o‘zgarsa-da, idrok qilishdan hosil bo‘lgan narsa obrazlarning nisbatan o‘zgarmasligi.
*Idrokning predmetliligi* – jamiki olamdan olingan ma’lumotlarni ichki olam ob’ektiga kiritish xususiyati.
*Idrokning butunliligi* – sezgi a’zlariga bevosita ta’sir etib turgan ob’ektlarni, ularning belgi va xususiyatlari bilan birgalikda qo‘shib idrok etish.
*Operativ xotira* – xotira turlaridan biri bo‘lib, faoliyat bajarish jarayonida uzoq xotiradan vaqtincha foydalaniladi.

***Mavzu yuzasidan topshiriqlar***:

Ko‘rilgan savollar:
1. Idrok va boshqa bilish jarayonlari. Sezgi va idrok.
2. Idrokning turlari va namoyon bo‘lishi.
3. Idrok qonunlari va uni boshqarish.
4. Xotira va uning inson hayotida roli.
5. Xotira jarayonlari: esda saqlash, esga tushirish va eslab qolish.
6. Xotiraning o‘stirish va tarbiyalash.
7. Diqqat va uning xususiyatlari.

***Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:***

1. Professional bilimdonlik nima?
2. Bilish jarayonlariga nimalar kiradi?
3. Idrok deb nimaga ataladi?
4. Idrok qanday qonuniyatlarga ega?
5. Xotira deb nimaga ataladi?
6. Xotiraning mustaxkam bo‘lishi qanday omillarga bog‘liq?
7. Xotiraning sakqiz qonuni qanday mazmunga ega?
8. Diqqat deb nimaga ataladi?
9. Parishonxotirlik qanday jarayon?
10. Mantiqiy va mexanik xotiraning bir - biridan farqi nimada?

***Mustaqil ishlar mavzulari:***

1. Idrokning inson hatti-harakatlari bilan aloqasi.
2. Idrok obrazlarining shakllanishiga olib keluvchi omillar.
3. Idrokning anglanganligi. Idrok va tafakkur.
4. Xotiradagi individual farqlar.
5. Amaliy psixologiyadagi xotira nazariyalari.
6. Xotirani o‘stiruvchi psixologik omillar.
7. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

***Mustaqil bajariladigan mashqlar:***

1. Eksperimentlarning birida bir guruh o‘quvchilarga beshta arifmetik vazifani bajarish topshirig‘i berildi. Boshqa bir eksperimentda shu o‘quvchilarga topshiriq berilgach, 15 daqiqa o‘tgach analogik vazifani uylab topish vazifasi ham berildi. Eksperiment tugagach, ikkala guruhdan ham berilgan topshiriqlarni esga tushirish so‘raldi. Qaysi guruh yaxshi eslab qoladi va nima uchun?
2. O‘tgan materilni xotirada yaxshi saqlab qolish uchun o‘qituvchilar sizlarga qanday maslahatlar berishgan? Ulardan tashqari sizning o‘zingizning individual esda saqlash va esga tushirish usulingiz bormi?
*3*. Xotirangizni o‘stirish uchun quyidagi mashqni bajaring:

Agar yoningizda biror o‘rtog‘ingiz bo‘lsa, undan quyidagi sonlar qatorini bir xil tempda o‘qib berishni so‘rang. Siz uning orqasidan ovoz chiqarib, takrorlang. Agar o‘zingiz mustaqil bajarmoqchi bo‘lsangiz, qatorlarga birin-ketin oq qog‘oz yordamida o‘tib, keyin xotirangizni tekshiring. Esingizda qolgan sonlarni qog‘ozga yozing va nechta sonni va qaysi qatorlarni to‘g‘riroq esda olib qolganligingizni aniqlang:

972
1406
39418
067285
3516927
58391204
764580129
2164089573
45382170369
870932614280

***Tavsiya etiladigan adabiyotlar:***

1. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. Dyui D. Amaliy psixologiya i pedagogika mishleniya.- M., 1998
3. Amaliy psixologiya. Uchebnik .- Pod red. A.Krilova, - M., 1998
4. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
5. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
6. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye Amaliy psixologiya”. “Piter”, 2002.
7. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
8. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
9. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
10. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
11. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
12. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
13. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.

14. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
15. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
16. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**
4. **www.psy.piter.com**

## 6-MA’RUZA:
## TAFAKKUR VA MUSTAQIL FIKRLASH SHART-SHAROITLARI. IJODIY VA MANTIQIY FIKRLASH – SOG‘LOM MA’NAVIYAT VA E’TIQODNI TARBIYALASHNING AMALIY PSIXALOGIYANING OMILI SIFATIDA.

**REJA:**

6.1. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati.
6.2. Tafakkurning turlari.
6.3. Tafakkur shakllari.
6.4. Tafakkur operatsiyalari.
6.5. Mustaqil fikrlash - sog‘lom ma’naviyatning mezoni sifatida.

### 6.1.Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati

Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma’lum ma’no va mohiyatga ega bo‘ladi. Aks xolda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik ob’ekt bilan to‘qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya’ni, biz ko‘rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi ***ma’noli***, kerak bo‘lsa, ***ma’nili*** bo‘lishini xohlaymiz. Shunisi harakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma’no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma’nosi bo‘lsa, dexqon uchun yer va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. hattoki, bitta narsaning o‘zi turli odamlar uchun turli xil ma’no va mazmun kasb etadi. O‘sha kitob misolini oladigan bo‘lsak, kitob industriyasi bilan shug‘ullanuvchi muhandis uchun - ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do‘koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot, o‘quvchi uchun - ilm manbai, muallif olim uchun - ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir. Har bir alohida narsaga bo‘lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr-qimmatiga bevosita ta’sir etadi, u gox ijobiy, gox salbiy bo‘lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo‘lamiz. Tilshunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashtirishga bag‘ishlangan ma’ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo‘lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo‘llari haqidagi ma’lumotlar shunchalik ahamiyatli,

oddiy so‘zning morfologik tahlili - shunchalik befarqlik holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir-asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalarning biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatliligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izxor qilishimizga aloqador bilish jarayoni Amaliy psixologiyada ***tafakkur, fikrlash*** deb ataladi.

*Tafakkur - inson ongining bilish ob’ektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o‘rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo‘lishini ta’minlovchi umumlashgan va mavxumlashgan aks ettirish shaklidir.* Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o‘zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo‘lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fikr yuritadigan masala hisoblangan. Amaliy psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi Vilgelm Vundt ham Amaliy psixologiyani ikkiga bo‘lib - fiziologik Amaliy psixologiya (eksperimental yo‘l bilan bilish jarayonlarini o‘rganuvchi fan) va halklar Amaliy psixologiyasi kismlariga bo‘lib, oxirgi Amaliy psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur Amaliy psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o‘rganib bo‘lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo‘lsa ham shuni ta’qildash joizki, birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari;

* ikkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;
* uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental Amaliy psixologiya tomonidan o‘rganiladi;
* to‘rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo‘lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo‘q paytda ham aks ettirishga imkon beradi. Masalan, Afrikaning subtropik xududlari to‘g‘risida gap ketganda, umrida biror marta Afrikaga bormagan odam ham subtropiklik xossasini b i l g a n i uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabul qila oladi. Sinov paytida talaba kecha o‘qigan, laboratoriya sharoitida sinab ko‘rgan qonuniyatlar xususida xuddi ro‘parasida namoyon bo‘layotganday, obrazli qilib gapirib berishi, ro‘y bergan hodisalarni yana formulalar va statistik hisob-kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operatsiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Tafakkur qilishimizni ta’minlovchi organ - bu bizning miyamiz. Barcha hisob-kitob ishlari - eng elementar harakatlarni rejalashtirishdan tortib, murakkab mavxum teoremalarni isbot qilishga qaratilgan operatsiyalar miyada sodir bo‘ladi. Shuning uchun ham juda charchab turgan paytda odamdan biror qiyinrok masala xususida fikr bildirishini so‘rasangiz, «hozir boshim og‘rib turibdi, juda charchaganman, biroz o‘zimga kelay, keyin fikrlashamiz», deb javob beradi. Demak, miya faoliyati bilan fikrlash faoliyati o‘zaro uzviy bog‘liq ekan. Miyamizning fikrlash qobiliyati va imkoniyatlari shunchalik salmoqliki, ayrim olimlarning fikricha, uning ishlash qonunlari hozir biz ishlatayotgan kompyuterlar

emas, yana 100-200 yillardan keyin paydo bo‘ladigan murakkab, o‘ta «aqlli» kompyuterlar faoliyatiga yaqin ekan.

Kallamizga kelgan barcha uy - hayollar - bu *fikrlardir*. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, har on, har dakikada odam miyasi kandaydir fikrlar bilan band bo‘ladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish - *fikrlash* jarayonidir.

Fikrlash jarayoni aslida ma’lum bir masala, muammo, jumboqni hal qilish kerak bo‘lganda paydo bo‘ladi. Fikrlash doimo bir narsa xususida kamida bitta yechimni berishi shart, aks xolda u boshqa jarayonga - hayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Fikr, g‘oya, aniq yechim bo‘lmaganda, inson miyasining borlikdagi narsa va hodisalar mohiyatini aks ettirishi ***hayol*** deb ataladi. Shuning uchun ham do‘stlar davrasida ba’zan muammo xususida tortishuv bo‘lib qolganda, aniq bilimi yoki g‘oyasi yo‘qligi tufayli kallasiga kelgan narsani aytgan bolaga qarab «Juda olib qochishga ustasan-da, hayolparast» deyishadi.

Shunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fikrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib ko‘raylik. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolg‘acha berilgan. Vazifa: eshikka shamni o‘rnatib, yoqib qo‘yish kerak. Kim qanday yechadi? Albatta, birdaniga to‘g‘ri yechimga kelish qiyin. Agar kutichani bo‘shatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshikka kokish mumkinligi to‘g‘risida fikr kallaga kelmaguncha, yechimni topish qiyin. Ayni shu masala ikki xil shart bilan berilgan: bittasida kuticha mixlar bilan tula deyilgan, ikkinchisida quticha bo‘sh deb berilgan. Ikkinchi holatda bolalar uning yechimiga tezroq kelishgan.

Psixologlarning fikricha, har qanday masalani yechish mobaynida odam uning shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilsagina yechimga kelarkan. Agar idrok bilan bog‘laydigan bo‘lsak, figura fonga, fon esa figuraga aylanadi, ularning o‘rinlari almashadi va hakozo. Bundagi individual farq shundaki, ba’zi bolalar yechimga to‘g‘ridan-to‘g‘ri figura asosida keladi, boshqalar esa bir necha yechimning variantlarini ko‘zoldiga keltirib, so‘ngbir qarorga keladi. Kimdir juda tez fikrlaydi, kimdir juda sekin. Shuning uchun ham test yechish jarayonida yonma-yon o‘tirgan ikki bola bir xil yechimni belgilaydi, lekin o‘sha yechimga kelish yo‘llari har birida o‘ziga xos bo‘ladi. Aynan shu jarayonning qanday kechishini *tafakkur Amaliy psixologiyasi* o‘rganadi. Muammoning yechimi ba’zan birdan, yorkin yulduzday yark etib paydo bo‘ladi. Bunday psixologik holat Amaliy psixologiyada ***insayt - oydinlashuv*** deb ataladi. Odam qachon ana shunday fikrlarda tiniklik, insayt paydo bo‘lganini o‘zi ham bilmaydi. Eng iqtidorli, zukko olimlar ham o‘zfikr yuritish qonuniyatlariga e’tibor berib, yangi g‘oya qachon, qanday yo‘l bilan paydo bo‘lganiga javob topolmaganlar. Hattoki, ba’zan shunday ham bo‘ladiki, yangilik kashf etgan olim o‘zining fikri naqadar noyob ekanligini ham anglash imkoniyatiga ega bo‘lmaydi, qolaversa, kashfiyot go‘yoki uniki emasday, qayerdan kelib qolganini ham tushunmaydi. Shuning uchun ham ko‘plab genial kashfiyotlarning haqiqiy qadr - qimmati muallif o‘tib ketgandan keyin tarix tomonidan baholanadi. Xuddi shunday qadrga ega bo‘lgan kashfiyotlar yurtimizda yashab o‘tgan yuzlab allomalar ijodiga taalluqli. Masalan, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abu Nasr Farobiy, Al-Farg‘oniy, Xorazmiy, Zamashhariy kabi allomalar

o‘zlari ijod qilgan paytlarida yaratgan g‘oyalari va kashfiyotlarining qanchalik ahamiyatli va o‘lmas ekanligini keyingi avlod, butun bir insoniyat tarixi isbot qilib, tan oldi. R. Dekartning kallasiga analitik geometriya g‘oyasi kelganda, o‘zida yo‘q xursand bo‘lgan va cho‘kkalab, yig‘lab shu fikrni unga ato etgan Xudoga sajda qilgan ekan. Darhaqiqat, miyadagi tiniqlik, oydinlashuv avvalo Olloxning inoyati, qolaversa, o‘sha fikr egasining mashaqqatli mehnati, tinimsiz ilmlar dunyosida to‘kkan zaxmatli terlari evaziga ro‘y beradi. Umuman yangiliklar ochish, ijod qilishga aloqador tafakkur turi uning eng ahamiyatli va shu bilan birga eng qiyin turidir. Chunki ijodkor, yoki kashfiyotchi nimanidir kashf qilishni xohlaydi, tinimsiz izlanadi, lekin qachon, qanday sharoitda, qanday yo‘l bilan uni ochishi mumkinligini o‘zi ham bilmaydi. Shu o‘rinda akademik Kedrovning Mendeleev davriy jadvalini kashf qilganligi xususidagi esdaliklari juda o‘rinli. Olim uzoq vaqt mobaynida barcha kimyoviy elementlarni ma’lum qonuniyat asosida jadvalga tushirishni o‘ylab yurgan. «Kallamga kelyapti-yu, uni ko‘rolmayapman», deb tashvishlanardi olim. Kunlardan bir kun u juda toliqib, yozuv stoli ustida uxlab qolganda, tushida davriy jadvalni «ko‘rgan». Xursand bo‘lib ketib, uyg‘ongan zaxoti moddalarni jadvalga joylashtira boshlagan. Tushdagi ishi bilan o‘ngidagi ishining farqi shu bo‘lganki, tushida yengil moddalar pastda joylashgan bo‘lgan, Mendeleev ularni o‘ngida «to‘g‘rilab» chiqqan. Bu ham o‘sha insaytga bir misol.

## 6.2.Tafakkurning turlari

Insonning fikrlash jarayoni tahlil qilinganda, uning qanday shakllarda kechishi ahamiyatli bo‘lib, bu uning turlari va shunga ko‘ra fikrlashdagi individuallik masalasidir. 5-jadvalda tafakkurning turli mezonlar asosidagi klassifikatsiyasi keltirilgan.

Hayot mobaynida uqiganlarimiz, ma’lum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushohada qilgan bilim va g‘oyalarimiz asosida yuritgan fikrlash jarayoni ***nazariy tafakkurdir***. Undan farqli ***amaliy tafakkur*** bevosita hayotda va harakatlarimiz mobaynida hosil bo‘lgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

5- Jadval

**Tafakkur turlari**

| | |
|---|---|
| Shakliga ko‘ra | ko‘rgazmali harakat<br>ko‘rgazmali obrazli<br>mantiqiy |
| Ko‘riladigan masalaning harakteriga ko‘ra | Nazariy<br>amaliy |
| ijodiylik elementiga ko‘ra | Konvergent<br>divergent |
| yangiligi va noyobligiga ko‘ra | Reproduktiv<br>produktiv (ijodiy) |

***Ko‘rgazmali - harakat tafakkurining*** xususiyati shundaki, u ham odamning real predmetlar bilan ish qilayotgan paytdagi fikrlash jarayonini nazarda tutadi. ***Ko‘rgazmali - obrazli tafakkur*** esa ko‘rgan-kechirgan narsalar va hodisalarning

konkret obrazlari ko‘z oldimizda gavdalangan chog‘da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir. ***Mantiqiy tafakkur*** - bu mavxum tafakkur bo‘lib, so‘zlar, so‘zda ifodalangan bilim, g‘oya va tushunchalarga tayangan xolda bevosita idrokimiz doirasida bo‘lmagan narsalar yuzasidan chiqargan xukmlarimiz, mulohazalarimiz bu tafakkurga misol bo‘la oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab hodisalarini falsafiy o‘rganish faqat mavxum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo‘ladi.

Fikrlashimizning yana bir turi ***reproduktiv*** bo‘lib, uning mohiyati - ko‘rgan-bilgan narsamizni aynan qanday bo‘lsa, shundayligicha, o‘zgarishsiz qaytarish va shu asosda fikrlashga asoslanadi. Undan farqli ***produktiv yoki ijodiy tafakkur*** - fikrlash elementlariga yangilik, noyoblik, qaytarilmaslik qo‘shilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. Shunga bog‘liq bo‘lgan ***konvergent*** fikrlash masalaning yechimi faqat bitta bo‘lgandagi fikrlashni nazarda tutsa, ***divergent tafakkur*** - fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta yechimlar paydo bo‘lishini taqozo etadi. Aynan ana shunday ijodiy tafakkur divergent shaklda bo‘lsa, u ijodiy parvoz, yangiliklarni kashf etishga asos bo‘ladi. Fikrning kashf etish, yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba’zan uning ***kreaktivlik*** sifati bilan bog‘lab tushuntiriladi. Kreaktivlilik - shunday hislatki, u guyoki yo‘q joyda bor qiladi, ya’ni oddiygina, jo‘ngina narsalarga boshqacha, birovlarnikiga o‘xshamagan yondashuvlarni talab qiladi. Masalan, uchta so‘z berilgan - «qalam», «ko‘l», «ayiq». Uchalasini qo‘shib, yangi jumlalar tuzish kerak. Har kim o‘zidagi kreaktivlik darajasiga ko‘ra turli xil jumlalar tuzsa bo‘ladi, masalan, «Bola qalamni olib, ko‘lda cho‘milayotgan ayiq rasmini chizdi». Yoki «Terak qalamchalari ekib chiqilgan ko‘l yokasida bir ayiq bolasini cho‘miltirardi». Shunga o‘xshash ko‘plab jumlalar tuzish mumkin.

Mashxur olim K. Yung insonlarni fikrlashlariga ko‘ra asosan ikki toifaga bo‘lgan edi:

1. ***Intuitiv tiplilar.*** Bu shunday toifali kishilarki, ularda ko‘pincha hissiyotlar mantiqdan ustun keladi va miya faoliyati bo‘yicha ham o‘ng yarim sharlar faoliyati chapnikidan ustunroq bo‘ladi. Ko‘rib, his qilib, yorqin emotsional munosabat shakllantirilmaguncha, bunday odamlar biror xususda fikrlarini bayon eta olmaydilar.
2. ***Fikrlovchi tiplar.*** Bunday kishilarda doimo mantiq, mulohaza hissiyotlardan ustun bo‘ladi va miyasining chap tomoni o‘ngiga nisbatan dominanta(ustun) hisoblanadi. Bundaylar gapira boshlashsa, ko‘pincha, «Faylasuf bo‘lib ket-e», deb ham qo‘yishadi. Chunki ular o‘zlarigacha bo‘lgan bilimlar, mantiqiy fikrlash borasidagi yutuqlarga tayanib, doimo to‘g‘ri gapirishga, doimo fikrlarini mantiqan asoslash - argumentatsiya qilishga harakat qiladilar. Aniq va texnika, tibbiyot fanlari bilan shug‘ullanuvchilarda ana shu tafakkur tipiga moyillik va psixologik hozirlik bo‘lsa, ular o‘z kasblari borasida juda yaxshi natijalarga erishadilar. Ulardan farqli birinchi toifa vakillaridan yaxshi yozuvchilar, shoirlar, tilshunoslar, psixologlar yetishib chiqadi.

### 6.3. Tafakkur shakllari

Tafakkur qilish shakllari yoki formasiga tushunchalar, xukmlar va xulosa chiqarish kiradi.

***Tushunchalar*** - tafakkurning shunday shakliki, unda narsa va hodisalarga xos bo‘lgan eng umumiy va harakterli xususiyatlarni o‘zida aks ettiradi. Ular umumiy va juz’iy, konkret yoki mavxum bo‘lishi mumkin. Masalan, «ong» tushunchasini oladigan bo‘lsak, uning eng muhim va boshqa tushunchalardan farq qiladigan jihatlarini ajratishimiz kerak: faqat insonga xoslik, oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmi ekanligi va hakozo.

***Xukmlar*** - atrofimizdagi narsalar va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiradi. Masalan, «Inson ongli mavjudot» degan hukm - fikr «odam, inson», «ong» va «mavjudot» tushunchalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalab turibdi. Ana shunday hukmlar bizning nutqimizda har kuni juda ko‘p ishlatiladi va ular tabiatan turli bog‘liqliklarni yo tasdiqlaydi, yoki inkor qiladi, rost yoki yolg‘on bo‘ladi. Shaxsning insoniyligi aslida u ishlatadigan iboralarning qanchalik mantiqqa, hayotiy haqiqatlarga to‘g‘ri kelishi, argumental ekanligi bilan baholanadi. Doimo to‘g‘ri, mantiqan fikr yuritgan odamni biz «bama’ni, gapida jon bor, haqiqatguy» deb ta’riflaymiz.

***Xulosalar*** - mantiqiy tafakkurning yana bir shakli bo‘lib, ular fikrlar, xukmlar va tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishdan yangi bir fikrlarni keltirib chiqarishni nazarda tutadi. Masalan: *1- xukm: O‘zbekiston - mustaqil davlat.*

2- *xukm: Qirgiziston - mustaqil davlat.*

3- *xukm: Qozogiston - mustaqil davlat.*

4- *xukm: Turkmaniston - mustaqil davlat.*

5- *xukm : Tojikiston - mustqil davlat.*

*Demak, Barcha Markaziy Osiyo davlatlari - mustaqildir.*

Shunga o‘xshash biz ba’zan ayrim fikrlardan umumiy bir fikr keltirib chiqaramiz (bu - induktiv xulosa chiqarish), ba’zan esa aksincha, umumiydan juz’iy - alohida fikr chiqaramiz (fikrlashning bunday harakati deduksiya deb ataladi).

## 6.4. Tafakkur operatsiyalari

Bundan tashqari, Amaliy psixologiya bizdagi fikrlash jarayonini ta’minlovchi alohida ***operatsiyalarni*** ham o‘rganadi. Bular:

2. Analiz;
3. Sintez;
4. Mavhumlashtirish;
5. Taqqoslash;
6. Umumlashtirish.

Fikrlash operatsiyalariga ***analiz*** (fikran narsa va hodisalarga taalluqli sifat va xususiyatlarni alohida qilib ajratish, tahlil qilish), ***sintez*** (analiz jarayonida ajratilgan qismlarni yana fikran birlashtirish, qo‘shish), ***mavhumlashtirish*** (alohida biror xususiyatni ajratib, boshqalaridan fikrni chalg‘itish, ayrim xossani mavhumlashtirish), ***taqqoslash*** (predmetlar va ularga xos bo‘lgan xususiyatlarni fikran bir - biriga solishtirish, umumiy va farq qiluvchi jihatlarini topish), ***umumlashtirish*** (umumiy va muhim sifatlariga ko‘ra predmetlarni guruhlashtirish, umumiylashtirish) kabilar kiradi.

## 6.5. Mustaqil fikrlash - sog‘lom ma’naviyatning mezoni sifatida. Tafakkurni rivojlantirish

Biz yuqorida tafakkurni individual xususiyatlari va ushbu jarayonga xos bo‘lgan umumiy qonuniyatlarni o‘rgandik. Lekin aslida maqsad shundayki, har bir shaxs o‘zidagi tafakkur va fikrlash jarayonlarining o‘ziga xos tomonini bilgan xolda uni o‘stirish yo‘llarini bilishi kerak. Oxirgi yillarda psixologlarning o‘tkazgan tadqiqotlari va kuzatishlari shuni ko‘rsatdiki, fikrlash jarayonlarini guruh sharoitida, dars paytida ham o‘stirish va bunga qisqa yo‘llar bilan erishish mumkin ekan. Ularning fikricha, guruhdagi hamkorlikdagi faoliyat idrok va xotiraning o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, fikrlash jarayonini tezlashtiradi va faoliyatni samaraliroq qiladi. Ayrim juda jiddiy va murakkab ijod daqiqalarini inobatga olmaganda, yaxshi tashkil etilgan dars jarayoni, undagi faoliyat shakli individual tafakkurning ham rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu narsa isbot qilinganki, jamoada ishlash ko‘plab nostandart fikrlarning tug‘ilishi, ularning ichidan eng yaxshilarining saralanishi va yangidan yangi g‘oyalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘larkan.

Ana shunday samara beruvchi metodikalardan biri «breynstorming» deb atalib, uning lug‘aviy ma’nosi «miyani zabt etish»dir («mozgovaya ataka» ruscha - «brain storming» ingl.). Uni o‘tkazish quyidagi tamoyillarga asoslangan:

1. Ba’zi intellektual masalalarni yechishda bitta yechim bilan cheklanib bo‘lmaydi va shu maqsadda ijodiy fikrlovchilar guruhi tashkil etiladi va bu jarayonda «gruppaviy effekt» bo‘lishi kutiladi. Guruh ishi tez va optimal qarorlar qabul qilishga qaratilgan bo‘ladi va bunda alohida ayrim individual qarorlarga ta’sirlanishga yo‘l qo‘yilmaydi.
2. Guruhga shunday kimsalar kiritiladiki, ular bir-birlaridan fikrlash uslublarining noyobligi bilan farq qiladilar. Masalan, kimdadir mantiqiylik ustun, kimdir kreaktiv, kimdir tanqidchi va shunga o‘xshash.
3. Guruhda shunday ijodiylik ruhi bo‘lishi kerakki, har kim xoxlagan fikrini bemalol aytaveradi, u yoki bu fikr tanqid qilinishi mumkin, lekin uning egasi tanqid qilinmaydi. Bunday sharoitda o‘rtacha intellektual darajaga ega bo‘lgan shaxs ham shunday fikrlar izxor qila boshlaydiki, ular alohida qolgan paytida sira ham miyaga kelmagan bo‘lardi.

Bu jarayon oliy o‘kuv yurtlarida darslarda ham qo‘llanilishi mumkin, faqat uning yuqoridagi tamoyillari inobatga olinishi va guruhda o‘zaro hamjihatlik muhiti bo‘lishi kerak.

## Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:

Ushbu mavzuda tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati, tafakkur turlari, shakllari va operatsiyalari batafsil bayon qilingan. Mustaqil fikrlash – talaba-yoshlarda atrof-borliq to‘g‘risida xolis va ob’ektiv tasavvurlarning shakllanishi uchun psixologik shart-sharoit ekanligi tahlil qilingan. Yoshlarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish va erkin fikrlashni tarbiyalash tamoyillari keltirilgan. Talabalarning o‘z ustida mustaqil fikrlashga yunaltiradi.

## *Mavzu yuzasidan tanch so‘zlar:*

Tafakkur, insayt, konvergent va divergent tafakkur, mantiq, erkin fikrlash, nostandart fikr.

## Glossariy:

*Xulosa chiqarish* – tafakkurning mantiqiy shakllaridan bo‘lib, bir qancha xukmlar asosida ma’lum xulosa chiqariladi. X.ch. induktiv, deduktiv va analogik turlarga ajratiladi.

*Umumlashtirish* – voqelikdagi narsa va xodislarni umumiy va muhim belgilariga qarab fikran birlashtirishdan iborat tafakkur jarayoni.

*Tushuncha* – narsa va xodisalarning muhim belgi va xususiyatlarini bitta so‘z yoki so‘zlar guruhi bilan ifodalashdan iborat tafakkurning mantiqiy shakli.

*Tushunish* – biror narsaning ma’nosi va ahamiyatini anglash qobiliyati, asosiy erishilgan natijasi.

*Taxlil* – tafakkur qilish usuli, bunda murakkab ob’ektlar qismlarga bo‘linib o‘rganiladi.

*Taqqoslash* – narsa va xodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlik va tafovutlarni aniqlashga asoslangan fikrlash operatsiyasi.

**Mavzu yuzasidan topshiriqlar:**

Ko‘rilgan savollar:

1. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati.
2. Tafakkurning turlari.
3. Tafakkur shakllari.
4. Tafakkur operatsiyalari.
5. Mustaqil fikrlash - sog‘lom ma’naviyatning mezoni sifatida.

**Seminarlarda muhokama qilinadigan savollar:**

1. Tafakkur - qanday bilish jarayoni hisoblanadi?
2. Tafakkur qilishimizni ta’minlovchi organ qaysi?
3. Hayol - bu qanday jarayon?
4. Fantaziya deb qanday jarayonga ataladi?
5. Insayt - oydinlashuv holati qanday yuzaga keladi?
6. Tafakkurning qanday turlari mavjud?
7. Intuitiv va fikrlovchi tipli kishilarning bir - biridan farqi nimada?
8. Tafakkur qilish shakllari qanday?
9. Tafakkur operatsiyalariga nimalar kiradi?
10. Tafakkurni qanday rivojlantirish mumkin?

**Mustaqil ishlar mavzulari:**

- Tafakkurning boshqa psixik jarayonlar bilan aloqasi.
- Tafakkurning xususiyatlari: autistik va realistik tafakkur.
- Tafakkur va fikrlashdagi individual farqlar.
- Ijodiy tafakkur, uning shartlari va samaradorligi.
- Mustaqil fikrlashning tabiiy asoslari.
- *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

**Tavsiya etiladigan adabiyotlar:**

1. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. Dyui D. Amaliy psixologiya i pedagogika mishleniya.- M., 1998

3. Karimova V.M. va b.k.lar Mustaqil fikrlash.- T.- Shark, 2000
4. Karimova V., Sunnatova R. Mustaqil fikrlash bo‘yicha mashg‘ulotlarni tashkil etish yuzasidan uslubiy qo‘llanma.- T.: Shark, 2000
5. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
6. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
7. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
8. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
9. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
10. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
11. Ayzenk M. Psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
12. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
13. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
14. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
15. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
16. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
17. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**
4. **www.psy.piter.com**

## 7-MARUZA:
## SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI VA ULARNI DIAGNOSTIKA QILISH. HARAKTER, TEMPERAMENT VA QOBILIYATLARNI BILISHNINGAMALIY AHAMIYATI

**REJA:**

**7.**1. Individual - tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi.
7.2. Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi.
7.3. Qobiliyatlardagi tug‘ma va orttirilgan sifatlar.
7.4. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi.
7.5. Qobiliyatlar va qiziqishlar diagnostikasi.
7.6. Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari.
7.7. Harakter va shaxs.

### 7.1. Individual - tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, har bir shaxs o‘ziga xos qaytarilmas dunyo. Dunyoda bir-biriga aynan o‘xshash bo‘lgan ikki kishini topish juda mushkul.

Odam tashqi qiyofasi, bo‘yi-basti bilan boshqa biror kimsaga o‘xshashi mumkin, lekin fe’li, mijozi va shaxs sifatidagi xususiyatlari nuqtai nazaridan aynan bir xil insonlar bo‘lmaydi. Hattoki, olimlar bitta tuxumda rivojlangan egizaklarda ham juda ko‘p jihatdan aynan o‘xshashlikni qayd qilishgan, shaxsiy sifatlaridagi korrelyatsiyada esa ba’zi tafovutlar aniqlangan.

Shaxs - qaytarilmas, u o‘z sifatlari va borligi bilan noyobdir. Ana shu qaytarilmaslik va noyoblikning asosida uning individual-psixologik xususiyatlari majmui yotadi. Shu o‘rinda biz yuqorida ta’rif bergan shaxs tushunchasi bilan yonma-yon ishlatiladigan yana ikki tushunchaga izox berish o‘rinli deb hisoblaymiz. Bu - «individ» va «individuallik» tushunchalaridir. ***«Individ»*** tushunchasi umuman «odam» degan tushunchani to‘ldirib, uning ijtimoiy va biologik mavjudot sifatida mavjudligini tasdiqlaydi va uni bir tomondan, boshqa odamlardan farqlovchi belgi va xususiyatlarini o‘z ichiga oladi, ikkinchi tomondan, o‘ziga va o‘ziga o‘xshashlarga xos bo‘lgan umumiy va harakterli xususiyatlarni qamrab oladi. Demak, individ - insonga aloqadorlik faktini tasdiqlovchi ilmiy kategoriyadir.

***«Individuallik»*** - yuqoridagi ikkala tushunchaga nisbatan torroq tushuncha bo‘lib, u konkret odamni boshqa bir konkret odamdan farqlovchi barcha o‘ziga xos xususiyatlar majmuini o‘z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan shaxs tizimini tahlil qiladigan bo‘lsak, shaxsning individualligiga uning qobiliyatlari, temperamenti, harakteri, irodaviy sifatlari, emotsiyalari, xulqiga xos motivatsiya va ijtimoiy ustanovkalari kiradi. Aynan shu qayd etib o‘tilgan kategoriyalar shaxsdagi individuallilikni ta’minlovchi kategoriyalardir. Uning ma’nosi shundaki, bo‘yi, eni, yoshi, sochining rangi, ko‘z qarashlari, barmoq harakatlari va shunga o‘xshash sifatlari bir xil bo‘lgan insonlarni topish mumkin, lekin harakteri, qobiliyatlari, temperamenti, faoliyat motivatsiyasi va boshqalarga aloqador sifatlari majmui bir xil bo‘lgan odamni topib bo‘lmaydi. Ular - individualdir.

*Qobiliyatlar* - shaxsdagi shunday individual, turg‘un sifatlarki, ular odamning turli xil faoliyatdagi ko‘rsatgichlari, yutuqlari va qiyinchiliklari sabablarini tushuntirib beradi.

*Temperament* - insonning turli vaziyatlarda narsa, hodisa, holatlar va insonlarning hatti-harakatlariga nisbatan reaksiyasini tushuntirib beruvchi xususiyatlari majmuidir.

*Harakter* - shaxsning alohida insonlar va insonlar guruhi, o‘z-o‘ziga, vaziyatlar, narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlaridan orttiradigan sifatlarini o‘z ichiga oladi.

*Irodaviy sifatlar* - har birimizning o‘z oldimizga maqsad qo‘yib, unga erishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni yengishimizni ta’minlovchi ma’lum sifatlarimiz majmuini o‘z ichiga oladi.

*Emotsiyalar va motivatsiya* esa atrofimizda sodir bo‘layotgan hodisalar, bizni o‘rab turgan odamlar va ularning hatti-harakatlarini ruhan qanday qabul qilib, ularga bildiradigan hissiy munosabatlarimizni bildiruvchi sifatlarimiz bo‘lib, ular ayni vaziyatlardagi real holatlarimizdan va ularning ongimizda aks etishidan kelib chiqadi.

*Ijtimoiy ustanovka* - yuqoridagi barcha xususiyatlar kompleksiga ega insonning turli ijtimoiy vaziyatlardagi faoliyat va harakatlarga ruhan hozirligi va munosabat bildirish uslubidan kelib chiqadigan chuqur ichki holatidir.

Biz yuqorida sanab o‘tgan individual-psixologik xususiyatlarning ahamiyati katta. Ular bizning jamiyatdagi o‘rnimiz, obro‘-e’tiborimiz, ishdagi va o‘qishdagi yutuqlarimiz, inson sifatidagi qiyofamizni, kim ekanligimizni, kerak bo‘lsa, o‘zligimizni belgilaydi. Kim bilan qayerda uchrashmaylik, o‘sha insonning bugungi holati, qayfiyati, bizga va biz bildirayotgan fikrlarga munosabati, hamkorlikda ishlash tilak-istaklariga doimo e’tibor beramiz va bu masala biz uchun muhim bo‘ladi. Xuddi shunday suhbatdosh ham suhbatning boshidanoq, bizni o‘rgana boshlaydi. Chunki agar suhbatdoshlar bir - birlarini bilsalar birgalikdagi faoliyatni samarali tashkil etish va undan foyda olish imkoniyati ko‘proq bo‘ladi. Shuning uchun ham ishda ham, dam olishga otlangan chog‘da ham, qayerda bo‘lsa ham o‘zimizga «qo‘shni» tanlaganda uning inson sifatida qanday ekanligiga qiziqamiz. Agar suhbatdosh yoki sherik bizga tanish bo‘lmasa, uni taniganlardan oldindan so‘rab ham olamiz va bunda aynan uning nimaga qobilligi, fe’li, ishga, odamlarga munosabatini so‘raymiz va xohlaymizki, u to‘g‘risida «Juda xushfe’l, odamgir...» kabi tasniflarni eshitgimiz keladi. Biror yerga ishga kirayotgan paytda ham rahbar albatta o‘ziga yaqin odamlardan yangi xodimning harakterini, qobiliyatini va muhim narsalarga munosabatini albatta so‘raydi va shu asosda suhbatga tayyorlanadi.

Demak, individual sifatlar bizning ongli hayotimizning ajralmas kismi, idrokimiz, xotiramiz va fikrlarimz yunaltirilgan ***muhim predmet*** ekan. Chunki aynan ular bizning turli faoliyatlarni amalga oshirish va ishlarni bajarishdagi individual uslubimizga bevosita aloqador. Kimdir juda chaqqon, tez ish qiladi, lekin sifatsiz. Kimdir juda yaxshi qoyilmaqom ish qiladi, lekin juda sekin, kimdir ishga yuzaki qarab, nomiga uni bajarsa, boshqa bir odam unga butun vujudi va e’tiqodi bilan munosabatda bo‘lib, tinimsiz izlanadi va jamiyat uchun manfaat qidiradi. Shuning uchun ham individuallikning faoliyat va muloqotdagi samarasini inobatga olib, eng muhim individual-psixologik xususiyatlarni alohida o‘rganamiz.

## 7.2. Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi

Odamlarning o‘quv, mehnat va ijodiy faoliyatidagi o‘ziga xoslikni tushuntirish uchun Amaliy psixologiya fani birinchi navbatda qobiliyatlar va iqtidor masalasiga murojaat qiladi. Chunki qobiliyatli odamdan avvalo jamiyat manfaatdor, qolaversa, o‘sha insonning o‘zi ham qilgan har bir harakatidan o‘zi uchun naf ko‘radi.

Qobiliyatlar muammosi eng avvalo inson aqlu-zakovatining sifati, undagi malaka, ko‘nikma va bilimlarning borligi masalasi bilan bog‘liq. Ayniqsa, biror kasbning egasi bo‘lish istagidagi har bir yoshning aqli va intellektual salohiyati uning malakali mutaxassis bo‘lib yetishishini kafolatlagani uchun ham Amaliy psixologiyada ko‘proq qobiliyat tushunchasi aql zakovat tushunchasi bilan bog‘lab o‘rganiladi. Har bir normal odam o‘zining aqlli bo‘lishini xohlaydi, «Men aqlliman» demasa-da, qilgan barcha ishlari, gapirgan gapi, yuritgan mulohazasi bilan aynan shu sifat bilan odamlar uni maqtashlarini xohlaydi. «Aqlsiz, nodon» degan sifat esa har qanday odamni, hattoki, yosh bolani ham hafa qiladi. Yana shu narsa harakterliki, ayniqsa, bizning sharq halqlarida biror kimsaga nisbatan «o‘ta

aqlli» yoki «o‘ta nodon» iboralari ham ishlatilmaydi, biz bu xususiyatlarni o‘rtacha tasniflar doirasida ishlatamiz: «Falonchining o‘g‘li anchagina aqlli bo‘libdi, narigining farzandi esa biroz nodon bo‘lib, ota-onasini ko‘ydirayotgan emish» degan iboralar aslida «aqllilik» kategoriyasi insonning yuragiga yaqin eng nozik sifatlariga aloqadorligini bildiradi.

Ilm-fandagi an’analar shundayki, aql va idrok masalasi, odamning intellektiga bog‘liq sifatlar juda ko‘plab tadqiqotlar ob’ekti bo‘lgan. Olimlar qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari, ularning psixologik tarkibi va tizimini aniqlashga, ishonchli metodikalar yaratib, har bir kishining aqli sifatiga aloqador bo‘lgan ko‘rsatgichni o‘lchashga uringanlar. Ko‘pchilik olimlar odam intellektida uning verbal (ya’ni so‘zlarda ifodalanadigan), mikdoriy (sonlarda ifodalanadigan), fazoviy ko‘rsatgichlarni aniqlab, ularga yana mantiq, xotira va hayol jarayonlari bilan bog‘liq jihatlarni ham qo‘shganlar.

CH. Spirmen faktorial analiz metodi yordamida yuqorida sanab o‘tilgan ko‘rsatgichlar o‘rtasida bog‘liqlik borligini isbot qilib, aqlning haqiqatan ham murakkab tuzilmaga ega bo‘lgan psixik xususiyat ekanligini ko‘rsatdi. Boshqa bir olim Dj. Gilford esa aqlni bir qator aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, taqqoslash, mavxumlashtirish, umumlashtirish, sistemaga solish, klassifikatsiya qilish) natijasida namoyon bo‘ladigan xususiyat sifatida o‘rganishni taklif etgan. Bu olimlar aql so‘zidan ko‘ra intellekt so‘zini ko‘proq ishlatib, bu so‘zning o‘ziga xos talqini borligiga e’tiborni qaratganlar. Chunki ularning fikricha, intellektual potensialga ega bo‘lgan shaxsnigina qobiliyatli, deb atash mumkin. Intellektual potensial esa bir tomondan hayotdagi barcha jarayonlarga, boshqa tomondan - shaxsga bevosita aloqador tushuncha sifatida qaralgan va uning ahamiyati shundaki, u borliqni va bo‘ladigan hodisalarni oldindan bashorat qilishga imkon beradi. Shu o‘rinda «intellekt» so‘zining lug‘aviy ma’nosini tushunib olaylik. Intellekt - lotincha so‘z - intellectus - tushunish, bilish va intellectum - aql so‘zlari negizidan paydo bo‘lgan tushuncha bo‘lib, u aql-idrokning shunday bo‘lagiki, uni o‘lchab, o‘zgartirib, rivojlantirib bo‘ladi. Bu - intellekt va u bilan bog‘liq qobiliyatlar ijtimoiy harakterga ega ekanligidan darak beradi. Darhaqiqat, qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta’sir ko‘rsatadi. Buni biz bugungi kunimiz misolida ham ko‘rib, his qilib turibmiz. Yangi avlod vakillari - kelajagini XX1 asr bilan bog‘lagan o‘g‘il-qizlarning intellekt darajasi ularning ota - bobolarinikidan ancha yuqori. Hozirgi bolalar kompyuter texnikasidan tortib, texnikaning barcha turlari juda tez o‘zlashtirib olmoqda, jaxon tillaridan bir nechtasi bilish ko‘pchilik uchun muammo bo‘lmay qoldi, minglab topshiriqlardan iborat testlarni ham yoshlar o‘zlashtirishda qiynalmayaptilar. Qolaversa, oila muhitining aql o‘sishiga ta’sirini hamma bilsa kerak. Agar bola oilada ilk yoshligidan ma’rifiy muhitda tarbiyalansa, uning dunyoqarashi keng, xoxlagan soha predmetlaridan beriladigan materiallarni juda tez va qiyinchiliksiz o‘zlashtira oladi. Hattoki, bunday bolaga oliy o‘quv yurtida beriladigan ayrim predmetlar mazmuni ham o‘ta tushunarli, ular yanada murakkabroq masalalarni yechishni xohlaydi.

### 7.3. Qobiliyatlardagi tug‘ma va orttirilgan sifatlar

Ba’zan o‘ta iqtidorli va qobiliyatli bola haqida gap ketsa, undagi bu sifat tug‘ma ekanligiga ishora qilishadi. Talantli, genial olim, san’atkor yoki mutaxassis haqida gap ketsa ham xuddi shunday. Umuman qobiliyatlarning tug‘ma yoki orttirilgan ekanligi masalasi ham olimlar diqqat markazida bo‘lgan muammolardan. Amaliy psixologiyada tug‘malik alomatlari bor individual sifatlar ***layoqatlar*** deb yuritildi va uning ikki xili farqlanadi: tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Birinchisi odamdagi tug‘ma xususiyatlardan - oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miyaning yarim sharlarining qanday ishlashi, qo‘l-oyoklarning biologik va fizilogik sifatlari, bilish jarayonlarini ta’minlovchi sezgi organlari - ko‘z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bular nasliy ota-onadan genetik tarzda o‘tadi), ijtimoiy layoqat - bola tug‘ilishi bilan uni o‘ragan muhit, muloqot uslublari, so‘zlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar (ular ota-ona tomonidan yaratiladi)dir. Layoqatlilik belgisi - bu o‘sha individga aloqador bo‘lib, u bu ikkala layoqat muhitini tayyoricha qabul qiladi.

Qobiliyatsizlik va intellektning pastligi sabablaridan ham biri shuki, ana shu ikki xil layoqat o‘rtasida tafovut bo‘lishi mumkin. Masalan, genial rassom oilasida bola tug‘ildi deylik. Unda rassomchilik uchun tug‘ma, genetik belgilar otasi tomonidan berilgan deylik. Lekin bolaning onasi farzandining ham rassom bo‘lishini xoxlamasligi, o‘ziga o‘xshash qo‘shiqchi bo‘lishini xoxlashi mumkin. Ayol bolani yoshlikdan faqat musiqa muhitida tarbiyalaydi. Tabiiy layoqatning rivoji uchun ijtimoiy layoqat muhiti yo‘q, ijtimoiy layoqat o‘sishi uchun esa tabiiy, tug‘ma layoqat yo‘q bo‘lgani sababli, bolada hech qanday talant namoyon bo‘lmasligi, u oddiygina musiqachi yoki qo‘shiqchi bo‘lish bilan cheklanishi mumkin. Intellekt testlari va qobiliyatdagi tug‘ma va orttirilgan belgilarni o‘rganishning psixologik ahamiyati aynan shunda. Ilk yoshlikdan bolaning o‘zidagi mavjud imkoniyatlarni rivojlantirish shart-sharoitini yaratish ishini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish kerak.

Orttirilgan sifati shuki, bola toki bilim, malaka va ko‘nikmalarni o‘stirish borasida harakat qilmasa, eng kuchli tug‘ma layoqat ham layoqatligicha qolib, u iqtidorga aylanmaydi. Eng talantli, mashhur shaxslarning eng buyuk ishlari, erishilgan ulkan muvaffaqiyatlarining tagida ham qisman layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish, ijodkorlik va bilimga chanqoqlik yotgan. Shuni ham unutmaslik kerakki, qobiliyatsiz odam bo‘lmaydi. Agar shaxs adashib, o‘zidagi haqiqiy iqtidor yoki layoqatni bilmay, kasb tanlagan bo‘lsa, tabiiy, u atrofdagilarga layoqatsiz, qobiliyatsiz ko‘rinadi. Lekin aslida nimaga uning qobiliyati borligini o‘z vaqtida to‘g‘ri aniqlay olishmagani sabab u bir umr shu toifaga kirib qoladi.

Shuning uchun ham har bir ongli inson o‘zidagi qobiliyat va zexnni ilk yoshlikdan bilib, o‘sha o‘zi yaxshi ko‘rgan, «yuragi chopgan» ish bilan shug‘ullansa, va undan qoniqish olib, qobiliyatini o‘stirishga imkoniyat topib, yutuqlarga erishsa, biz uni ***iqtidorli*** deymiz. Iqtidor - insonning o‘z hatti - harakatlari, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan sub’ektiv munosabatidir. Iqtidorli odam genial yoki talantli bo‘lmasligi mumkin, lekin u har qanday ishda mardlik, chidamlilik, o‘z-o‘zini boshqara olish, tashabbuskorlik kabi fazilatlarga ega bo‘lib, o‘zlari shug‘ullanayotgan ishni bajonidil, sitqidildan

bajaradi. Ular ana shunday harakatlari bilan ba’zi o‘ta iste’dodli, lekin kamharakat kishilardan ko‘ra jamiyatga ko‘proq foyda keltiradi. Iqtidorli insonda iste’dod sohibi bo‘lish imkoniyati bor, zero ***iste’dod*** - har tomonlama rivojlangan, nixoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o‘z qobiliyatini takomillashtirib borish yo‘lida barcha qiyinchiliklarni yengish va irodasi, butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo‘lga kiritiladi.

### 7.4. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi

Qobiliyatlar avvalom bor *umumiy* va *maxsus* turlarga bo‘linadi va har birining o‘z psixologik tizimi va tuzilishi bo‘ladi. Shaxsning umumiy qobiliyatlari undagi shunday individual sifatlar majmuiki, ular odamga bir qancha faoliyat sohasida ham muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatish va natijalarga erishishga imkon beradi. Masalan, texnika oliy o‘quv yurtining talabasi ham ijtimoiy-gumanitar, ham aniq fanlar, ham texnika fanlari sohasidagi bilimlarni o‘zlashtira oladi. Bunda unga umumiy bilimdonlik, nutq qobiliyatlari, tirishqoqlik, chidam, qiziquvchanlik kabi qator sifatlar yordam beradi.

Maxsus qobiliyatlar esa ma’lum bir sohada yutuqlarga erishish, yuqori ko‘rsatgichlar berishga imkon beruvchi sifatlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, sport sohasi bilan buxgalterlik hisob-kitobi bo‘yicha ishlayotgan ikki kishida o‘ziga xos maxsus qobiliyatlar bo‘lmasa bo‘lmaydi.

Har bir qobiliyat o‘zining tizimiga ega. Masalan, matematik qobiliyatni oladigan bo‘lsak, uning tarkibiga umumlashtirish malakalari, aqliy jarayonlarning egiluvchanligi, mavxum tafakkur qila olish kabi qator xususiyatlar kiradi. Adabiy qobiliyatlarga ulardan farqli, ijodiy hayol va tafakkur, xotiradagi yorqin va ko‘rgazmali obrazlar, estetik hislar, tilni mukammal bilishga layoqat; pedagogik qobiliyatlarga esa - pedagogik odob, kuzatuvchanlik, bolalarni sevish, bilimlarni o‘zgalarga berishga ehtiyoj kabi qator individual xossalar kiradi. Xuddi shunga o‘xshash qolgan barcha qobiliyatlarni ham zarur sifatlar tizimida tahlil qilish mumkin va bu katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘ladi.

### 7.5. Qobiliyatlar va qiziqishlar diagnostikasi

Amaliy Amaliy psixologiyaning bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri layoqat kurtaklarini ilk yoshlikdan aniqlash, intellekt darajasiga ko‘ra shaxs qobiliyatlari yo‘nalishini ochib berishdir. Shuning uchun ham hozirda ko‘plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostika qilish usullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo‘llanmoqda.

Qobiliyatlarni o‘lchash muammosi X1X asrning oxiri - XX asrning boshlariga kelib izchil hal qilina boshlandi. Xorijda bunday ishlar Spirmen, Bine, Ayzenk va boshqalar tomonidan o‘rganildi. Ular qobiliyatlar va iqtidorni o‘rganish uchun maxsus testlardan foydalandilar. Bu testlarning umumiy mohiyati shundaki, ularda topshiriqlar tizimi tobora qiyinlashib boruvchi testlar-topshiriqlar batareyasidan iborat bo‘ladi. Masalan, Ayzenkning mashxur intellekt testi 40 ta topshiriqdan iborat bo‘lib, u intellektual jarayonlarning kechishi tezligini o‘lchaydi. Bu yerda vaqt mezoni muhim hisoblanadi. Boshqa mualliflar sekin ishlash - qobiliyatsizlik belgisi emas deb, boshqacharok usullarni o‘ylab topganlar. Ko‘pchilik olimlar uchun, masalan, rus olimlari uchun qobiliyatni o‘lchashning ishonchli mezoni - bu shaxs yutuqlarini va uning qobiliyatidagi o‘zgarishlarni bevosita faoliyat

jarayonida qayd etishdir. Rus olimi Ye.A. Klimov yoshlar iqtidorining yo‘nalishini aniqlash maqsadida faoliyat va kasb - xunar sohalarini asos qilib olib, metodika yaratdi va uning «Professional - diagnostik so‘rovnoma» deb atadi. Shunday qilib, u barcha kasblarni ularning yo‘naltirilgan sohasiga ko‘ra 5 toifaga bo‘ldi:

P(T) - tabiat (usimlik, hayvonlar, mikroogranizmlar);

T - texnika (mashina, materiallar, energiyaning turlari) ;

CH(O)- odam (odamlar guruhi, jamoalar);

Z (B)- belgilar (turli ma’lumotlar, belgili simvollar);

X (I)- badiiy, ijodiy obrazlar (tasviriy san’at, musiqa).

So‘rovnoma shu turli kasblarga moyillikni aniqlaydi. Unga 20 juft savollar kiritilgan bo‘lib, tekshiriluvchi maxsus javob varakasida qay darajada u yoki bu mashg‘ulot turi bilan shug‘ullanishga moyilligini belgilashi kerak. Chunonchi, o‘sha ish unga juda yoqsa, 3 ta «plyus», umuman yoqsa - 2 ta va sal yoqsa - 1 ta plyus qo‘yadi. Yoqmasa, mos xolda 3 ta, 2 ta va 1 ta «minus» belgisi qo‘yishi kerak. Quyida biz sizga shu so‘rovnomani keltiramiz.

*6-Jadval.*

**Differensial - diagnostik so‘rovnoma.**

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1 | hayvonlarni parvarish qilish | yoki 1b | Mashina va uskunalarga qarash |
| 2a | kasal odamlarga yordam berish, ularga qarash | yoki 2b | jadval, sxema va EXM uchun dasturlar tuzish |
| 3a | kitoblar, rasm va plakatlar sifatini nazorat qilish | yoki 3b | o‘simliklar holati va rivojini kuzatish, parvarish qilish |
| 4a | materiallarni qayta ishlash (yog‘och, mato,metall, plastmassa) | yoki 4b | tovarlarni haridorga yetkazish (reklama, sotish) |
| 5a | Ilmiy - ommabop kitoblarni muhokama qilish | yoki 5b | Badiiy asar (pesa, konsertlar)ni muhokama qilish |
| 6a | hayvon bolalarini parvarish qilish | yoki 6b | Malakalarni orttirish borasida o‘rtoqlar, kichik yoshlilarni mashq qildirish |
| 7a | rasm va tasvirlardan nusxa ko‘chirish (yoki musiqa asbobini tuzatish) | yoki 7b | Yuk ko‘taruvchi vositani (kran, traktor, teplovoz) boshqarish |
| 8a | Odamlarga zarur ma’lumot yetkazish (ma’lumotlar byurosi, ekskursiyada) | yoki 8b | Ko‘rgazma, vitrinalarni jixozlash, pesa yoki konsertlar tayyorlash |
| 9a | narsalar, mahsulotlar, (kiyim, texnika) uylarni ta’mirlash | yoki 9b | matn, jadval, rasmdagi xatolarni to‘g‘rilash |
| 10a | hayvonlarni davolash | yoki 10b | hisob-kitoblar qilish |
| 11a | Ekinlarning yangi navini | yoki | Yangi sanoat mahsulotlarini |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | yaratish | 11b | loyihalash, konstruksiya qilish |
| 12a | odamlar o‘rtasidagi bahs, tortishuvlarda katnashish, ularni ishontirish, tushuntirish | yoki 12b | chizmalar, sxema va jadvallarni tahlil qilish (tekshirish, aniqlash, to‘g‘rilash) |
| 13a | badiiy havaskorlik to‘garagi ishida katnashish | yoki 13b | mikroblar hayotini kuzatish va o‘rganish |
| 14a | tibbiyot asbob-uskunalariga xizmat ko‘rsatish | yoki 14b | odamlarga tibbiy yordam ko‘rsatish |
| 15a | kuzatgan hodisa, voqealar to‘g‘risida tafsilot yozish | yoki 15b | vokealarni badiiy bo‘yoqlarda aks ettirish |
| 16a | kasalxonada laboratoriya analizini o‘tkazish | yoki 16b | kasallarni qabul qilish, ular bilan suhbatlashish, tashhis qo‘yish |
| 17a | buyumlar yoki devorlarni bo‘yash, rasmlar solish | yoki 17b | binolarni montaj qilish, mashina hamda uskunalarni yig‘ish |
| 18a | tengqurlar yoki kichik bolalar bilan poxodlar uyushtirish | yoki 18b | Saxnada o‘ynash, konsertlarda ishtirok etish |
| 19a | chertejga qarab mashina, kiyimlarni tayyorlash, uy ko‘rish | yoki 19b | chizmachilik, chertejlar, haritalardan nusxa ko‘chirish |
| 20a | o‘simliklar, bog‘ va o‘rmon hashoratlariga qarshi kurashish | yoki 20b | klavishli mashinalarda ishlash (yozuv mashinkasi, teletayp, teruv mashinasi) |

Ushbu so‘rovnomaga javob varakasi ham ilova qilinadi.

**DDS ning javob varakasi.**

| P | T | CH | Z | X | P | T | CH | Z | X |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1a | 1b | 2a | 2b | 3a | 11a | 11b | 12a | 12b | 13a |
| 3b | 4a | 4b | 5a | 5b | 13b | 14a | 14b | 15a | 15b |
| 6a | | 6b | | 7a | 16a | | 16b | | 17a |
| | 7b | 8a | | 8b | | 17b | 18a | | 18b |
| | 9a | | 9b | | | 19a | | 19b | |
| 10a | | | 10b | | 2oa | | | 20b | |

Yuqorida tavsiya etilgan so‘rovnoma aslida shaxsning u yoki bu mashg‘ulotlar turiga qiziqishini aniqlash orqali unda rivojlantirilishi lozim bo‘lgan malaka va ko‘nikmalarni aniqlab olishga yordam beradi. Chunki professoinal mahorat faqat bilim, yuksak malaka va tinimsiz mehnat hisobiga rivojlanishini unutmaslik kerak.

### 7.6.Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tug‘ma, biologik xususiyatlariga alohida e’tibor beriladi. Chunki aslida bir tomondan shaxs

ijtimoiy mavjudot bo‘lsa, ikkinchi tomondan - biologik yaxlitlik, tug‘ma sifatlarni o‘zichiga olgan substrat - individ hamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamik - o‘zgaruvchan psixik faoliyati jarayonini ta’minlovchi sifatlarini o‘zichiga oladi. Bu sifatlarning ahamiyati shundaki, ular shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo‘ladi. Odam temperamentiga aloqador sifatlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular odam bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta’minlaydi va shu nuqtai nazardan karaganda ***temperament*** - *shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o‘zgaruvchan) va emotsional - hissiy tomonlarini harakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.*

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularning namoyon bo‘lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o‘zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o‘zini turlicha tutadi: oliy o‘quv yurtida talabalar safiga qabul qilganligi to‘g‘risidagi axborotni eshitgan bolaning o‘zini tutishi, yoki hayotning ogir sinovlari (yaqin kishining ulimi, ishdan haydalish, do‘stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ikkala vaziyatni ham kimdir og‘ir-bosiqlik bilan, boshqasi esa o‘zini yo‘qotgudek darajada his-hayajon bilan boshidan kechiradi. Shuning uchun ham temperamentning shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitda o‘ziga xos mavqeni egallashidagi ahamiyati juda katta. O‘zini bosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr-bardosh bilan ko‘taradigan insonning odamlar orasidagi obro‘si ham baland bo‘ladi. Bu uning o‘z-o‘ziga nisbatan hurmatini ham oshiradi, ishga, odamlarga va narsalarga munosabatini takomillashtirib borishiga imkon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarni «yaxshi - yomon», «ahamiyatli - ahamiyatsiz» mezonlari asosida ajratishga imkon beradi. Ya’ni, temprament odamning ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperamental xususiyatlar aslida tug‘ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo‘lgani uchun ham ma’lum ma’noda o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham tug‘ilgan chog‘ida sangvinikka o‘xshash harakatlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo‘lmaydi. Demak, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Akademik I. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan edi:

***k u ch***, ya’ni nerv tizimining kuchli ko‘zgatuvchilar ta’siriga bardoshi, shunga ko‘ra odamlardagi mehnatga yaroklilik, chidam kabi sifatlarning namoyon bo‘lishi:

***m u v o z a n a t l a sh g a n l i k,*** ya’ni asabdagi tormozlanish va ko‘zgalish jarayonlarining o‘zaro mutonosibligi, shunga ko‘ra, o‘zini tuta olish, bosiqlik kabi sifatlar va ularga teskari sifatlarning namoyon bo‘lishi;

***x a r a k a t ch a n l i k*** , ya’ni ko‘zgalish va tormozlanish jarayonlaridagi o‘zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligi ma’nosida. Quyidagi rasmda nerv jarayonlari bilan temperament tiplari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asosida temperament tiplari aks ettirilgan.

*6 - rasm*

| ***N Ye R V  S I S T Ye M A S I N I N G  T I P L A R I*** | | | |
|---|---|---|---|
| Muvozanatlashgan | muvozantsiz | inert | Kuchsiz |
| sangvinik | xolerik | flegmatik | Melanxolik |
| **T Ye M P Ye R A M Ye N T** | | | |

Shunday qilib, asab tizimi bilan bog‘liq individual sifatlarni bilish shart, chunki ular bevosita mehnat va o‘qish jarayonlarini har bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etishga xizmat qiladi. Asabga bog‘liq bo‘lgan tabiiy xususiyatlarmizni ham umuman o‘zgarmas deb aytolmaymiz, chunki tabiatda o‘zgarmaydigan narsaning o‘zi yo‘q. Shuning uchun ham oxirgi yillarda o‘tkazilayotgan tadqiqotlarda shaxs tizimida shunday ma’kul, «hayotiy ko‘rsatgichli» xususiyatlar tizimini o‘rganilmoqda va unda temperamentga aloqador sifatlar ham nazarda tutilmoqda. Masalan, V.S. Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo‘lishini boshqarish masalasida ko‘p ishlar qilgan. Uning fikricha, insonda mavjud bo‘lgan faollik, bosiklik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo‘lishi va o‘zgaruvchanligi, qayfiyatning turgunligi, behalovatlilik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo‘lishi kabi qator sifatlar asosida shaxsdagi o‘sha ekstroversiya va introversiya xossalari yotadi va ularni ham o‘zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan xolda shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni ustirishda ayni shularga e’tibor berish kerak. Masalan, ba’zilar xoleriklarga o‘xshash qiziqkon, tezkor bo‘lishadi. Uning mehnat jarayonidagi ishini kuzatadigan bo‘lsak, faollik, ishni tez bajarishga layoqat ijobiy bo‘lsa, uning sifati, chala tashlab ketish havfi, ba’zi tomonlariga yuzaki qarashi kishini uylantiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, hayotda sof temperament ham bo‘lmaydi va u yoki bu temperament tipi juda yaxshi ham emas. har bir tipning o‘ziga xos nozik, kuchsiz tomonlari va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo‘ladi.

### 7.7. Harakter va shaxs

Kundalik hayotimizda tilimizda «harakter» so‘zi eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlardan. Uni biz doimo birovlarga baho bermoqchi bo‘lsak, ishlatamiz. Bu so‘zning ma’nosini olimlar «bosilgan tamg‘a» deb ham izoxlashadi. Tamg‘alik alomatlari nimada ifodalanadi o‘zi?

*Harakter - shaxsdagi shunday psixologik, sub'ektiv munosabatlar majmuiki, ular uning borlikka, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda o'z- o'ziga munosabatini ifodalaydi.* Demak, «munosabat» kategoriyasi harakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F. Lomovning ta'biricha, harakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning harakterdagi o'rni xususida fikrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) **emotsional - kognitiv** - borlik muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi;

b) **motivatsion - irodaviy** - ma'lum harakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz ma'lum ma'no va mazmun kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning hissiy kechinmalarimiz aks etadi va harakterimiz namoyon bo'ladi.

Mashxur rus olimi , Amaliy psixologiya fanining metodologiyasini yaratgan S.L. Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va harakterologik tizimda uchta asosiy tuzilmalarni ajratgan edi;

Munosabatlar **va yo'nalish** shaxdagi asosiy ko'rinishlar sifatida - bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xoxlashi.

**Qobiliyatlar** ana shu tilak-istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida - bu odamning nimalarga qodir ekanligi.

**Harakter** imkoniyatlardan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendensiyalar, ya'ni bu odamning k i m ekanligi.

Bu nuqtai nazardan karaganda ham, harakter shaxsning «tanasi», borligi, konstitutsiyasidir. Harakterning boshqa individual-psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan va dinamik, orttirilgandir. Shuning uchun ham maktabdagi ta'limdan oliy o'quv yurtidagi ta'limga utish faktining o'zi ham o'spirinda ma'lum va muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Umuman, koneret shaxs misolida olib karaydigan bo'lsak, har bir alohida ob'ektlar, narsalar, hodisalarga mos tarzda harakterning turi qirralari namoyon bo'lishining guvoxi bo'lishimiz mumkin. Masalan, uyda (katta o'zbek oilasi misolida oladigan bo'lsak) katta yoshli ota-onalar oldida o'ta bosiq, ko'nuvchan, har qanday buyurilgan ishni e'tirozsiz bajaradigan kishi, o'z kasbdoshlari orasida doimo o'z nuqtai nazariga ega bo'lgan, gapga chechan, kerak bo'lsa, qaysar, dadil bo'lishi, ko'chada jamoatchilik joylarida beg'am, loqayd, birov bilan ishi yo'q kishiday tuyulishi, o'ziga nisbatan esa o'ta talabchan, lekin egoist, o'z-o'ziga bahosi yuqori bo'lishi mumkin. Demak, harakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, uning borliqdagi ob'ektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofikdir. Shuning uchun ham Amaliy psixologiyada harakterning quyidagi tizimi e'tirof etiladi:

*Mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan harakterologik xususiyatlar* - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobillik, mas'uliyat, dangasalik, qo'nimsizlik va boshqalar.

*Insonlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan harakterologik sifatlar* - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, dilgirlik, muloqotga kirishuvchanlik, altruizm, g'amxurlik, raxm-shafqat va boshqalar.

*O‘z-o‘ziga munosabatga aloqador harakterologik sifatlar* - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag‘rurlik, o‘ziga bino qo‘yish, o‘z-o‘zini tanqid, ibo, sharmu - hayo, manmansirash va boshqalar.
*Narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon bo‘ladigan xususiyatlar* - tartiblilik, oqillik, saronjom-sarishtalik, qo‘li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Yuqorida sanab o‘tilgan sifatlar aslida shaxsning hayotdagi yo‘nalishlaridan kelib chiqadi. Chunki yo‘nalish - odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo‘nalish turli shakllarda namoyon bo‘ladi: diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va hissiyotlarda.

Harakter - tarixiy kategoriya hamdir. Buning ma’nosi shuki, har bir ijtimoiy-iqtisodiy davr o‘z kishilarini, o‘z avlodini tarbiyalaydi va bu tafovut odamlardagi harakterologik xususiyatlarda o‘z aksini topadi. Masalan, o‘tgan asr o‘zbeklari, XX asrning 50-yillaridagi o‘zbeklar va mustaqillik yillarida yashayotgan o‘zbeklar Amaliy psixologiyasida farq avvalo ularning harakterologik sifatlarida aks etadi. Aminmizki, XXI asrning yosh avlodlari yanada zukkoroq, irodaliroq, ma’rifatli va ma’naviyatliroq bo‘ladi. Mamlakatimizda hozirgi kunda amalga oshirilayotgan say’i-harakatlar yangi asr avlodining ruhan va jismonan sog‘lom bo‘lishiga zamin yaratmoqda.

Harakter xususiyatlarining nimalarda namoyon bo‘lishi, ularning belgilari masalasi ham amaliy jihatdan muhimdir.

Avvalo harakter insonning *hatti - harakatlari va amallarida* namoyon bo‘ladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning **k i m** ekanligidan darak beradi.

*Nutqining xususiyatlari* (baland tovush bilan yoki sekin gapirishi, tez yoki bosiqligi, emotsional boy yoki jonsiz) ham harakterning yo‘nalishini belgilaydi.

*Tashqi qiyofa* - yuzining ochiq yoki tund ekanligi, ko‘zlarining samimiy yoki joxilligi, qadam bosishlari - tez yoki bosik, mayda qadam yoki salobatli, turishi - viqorli yoki kamtarona, bo‘larning hammasi harakterni tashqaridan kuzatib o‘rganish belgilaridir.

Bundan tashqari ilm olamida juda ko‘plab urinishlar bo‘lgan. Ularda odamning turli tabiiy, tug‘ma xususiyatlariga harakterni bog‘lashga urinishlar bo‘lgan. Masalan, ***fizionomika*** odam yuz qirralari va ularning bir-biriga nisbati orqali, ***xiromantiya*** - qo‘l barmoqlari va kaftdagi chiziqlar orqali, ko‘z rangi va qarashlar, soch va uning xususiyatlari orqali o‘rganishga harakat qilingan. Juda katta shov-shuvga ega bo‘lgan Ch. Lombrozo, E. Krechmer, U. Sheldonlarning ***konstitutsion nazariyalari*** shaxs harakterini uning tashqi ko‘rinishi, tana tuzilishi bilan bog‘lab tushuntirishga o‘ringan. Bu nazariyalar juda qattiq tanqidga ham uchragan, lekin keltirilgan material, korrelyatsion tahlillar ma’lum jihatdan individual xususiyatlardagi tug‘ma, mavjud sifatlar bilan harakterologik sifatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik borligini isbot qilolgani uchun ham bu nazariyalar shu vaqtgacha o‘rganiladi.

Lekin harakter va uning rivojlanishi, namoyon bo‘lishi uchun umumiy qonuniyat shuki, u tashqi muhit ta’sirida, turli xil munosabatlar tizimida shakllanadi va sharoitlar o‘zgarishi bilan o‘zgaradi. Har bir kasb-hunar o‘zining

talablari majmui - professogrammasiga egaki, u shu kasb bilan shug‘ullanayotganlardan o‘ziga xos psixologik qirralar va xossalar bo‘lishini taqozo etadi (psixometriya). Shuning uchun ham vrachning, o‘qituvchining, muhandisning, harbiylarning, artistlarning va boshqalarning professoional sifatlari haqida alohida gapiriladi. Ana shu kasb sohiblari, ularning ish mobaynida ko‘rsatadigan individualligi ichida esa harakterologik o‘ziga xoslik katta ahamiyatga ega va buni nafaqat shaxsning o‘zi, balki uni o‘rab turgan boshqalar ham yaxshi bilishlari kerak.

**Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:**

Mavzu orqali shaxsning individual-tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi, shaxs iqtidori va qobiliyatlari keng tarzda tahlil qilingan. Temperamentlarni chuqur bilish va ularning amaliyot uchun ahamiyati bayon etilgan. Talaba-yoshlardagi qiziqishlarni diagnostika qilish yo‘llari ko‘rsatilgan. Individual psixologik xususiyatlarning kasb mahorati va shaxs barkamolligi bilan bog‘liqligi ochib berilgan. Yoshlarni mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiyalash va milliy g‘oyani shakllantirishning barkamol avlod tarbiyasidagi o‘rni keltirilgan.

**Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:**

Individuallik, qobiliyat, temperament, harakter, irodaviy sifatlar, emotsiyalar, iqtidor, istedod, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik.

**Glossariy:**

*Individuallik* – individning boshqalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o‘ziga xosligi, qaytarilmasligi.

*Qobiliyat* – shaxsning ma’lum faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini va osonlik bilan biror faoliyatni egallay olishini ta’minlaydigan individual psixologik xususiyati.

*Temperament* – shaxsning individual-psixologik xususiyatlari majmui bo‘lib, u kishida faoliyat va xulq-atvorning dinamik va emotsional tomonlari bilan harakterlanadi.

*Harakter* – kishidagi barqaror psixik xususiyatlarining individual birligi bo‘lib, shaxsning mehnatga, narsa va xodisalarga, o‘ziga va boshqa kishilarga munosabatlarida namoyon bo‘ladi.

*Emotsiya* – odam va hayvonlarning sub’ektiv ifodalangan ichki va tashqi qo‘zg‘oluvchilar ta’siriga javob reaksiyasi.

*Istedod* – shaxsning ma’lum faoliyatda ifodalanadigan qobiliyatining yuqori darajasi.

*Sangvinik* – temperament turlaridan bo‘lib, chaqqon, harakatchan, taassurotlari tez o‘zgaradigan, boshqalarga nisbatan dilkashlik, mehribonlik hislatlari bilan harakterlanadi.

*Xolerik* – temperament turi bo‘lib, hissiyot jo‘shqinligi, kayfiyatning tezda o‘zgarishi, hissiyotning muvozanatsizligi va umuman harakatchanligi bilan ajralib turishi xosdir.

*Flegmatik* – temperament turlaridan biri bo‘lib, harakatlar sekinligi, barqarorligi, emotsional xolatlarning tashqi ko‘rinishlari kuchli emasligida namoyon bo‘ladi.

*Melanxolik* - temperament turlaridan biri bo‘lib, psixik faollikning sust, tez ta’sirlanuvchanlik, xatto arzimagan narsalar uchun ham juda chuqur ta’sirotga berilishi bilan harakterlanadi.

***Mavzu yuzasidan topshiriqlar:***

Ko‘rilgan savollar:

1. Qobiliyatlar va ularning professional faoliyat bilan bog‘liqligi.
2. Qobiliyatlar, layoqat va iqtidor masalalari.
3. Inson qobiliyatlarini rivojlantirish shart - sharoitlari.
4. Temperament va uning tiplari.
5. Temperament va faoliyatning samaradorligi masalasi.
6. Temperament va faoliyatning individual uslubi.
7. Temperament va shaxs: tug‘ma va orttirilgan sifatlar.
8. Harakter va shaxsdagi barqaror sifatlar tushunchasi.
9. Harakterning psixologik strukturasi.
10. Harakter tipologiyasi.

***Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:***

1. “Individ” tushunchasi qanday ma’noni anglatadi?
2. “Individuallik” tushunchasining ma’nosi nima?
3. Shaxsning individual - tipologik xususiyatlariga nimalar kiradi?
4. Qobiliyat, iqtidor va iste’dod bir - biridan qanday farqlanadi?
5. Iqtidorli insonning tafovutli tomonlari nimada?
6. Qobiliyatlardagi tug‘ma va orttirilgan sifatlar nimasi bilan farqlanadi?
7. Temperamentnig qanday turlari mavjud?
8. Inson harakteriga ta’sir qiluvchi omillar nima?
9. Irodaviysifatlar qanday ko‘rinishga ega?
10. Emotsiyalar qanday aks etadi?

***Mustaqil ishlar mavzulari:***

1. Qobiliyat, iqtidor, iste’dod: o‘zaro bog‘liqlik va tafovutlar.
2. Individual tafovutlar va qobiliyat muammosi.
3. Shaxs iste’dodini o‘stirish muammosi.
4. Temperament tiplari va ularning psixologik tasnifi.
5. Faoliyatning individual stili.
6. Temperamentni o‘rganish usullari.
7. Harakterning shaxs umumiy tizimidagi o‘rni.
8. Harakterning shakllanishida tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarning roli.
9. Muloqotda namoyon bo‘ladigan harakter hislatlari.
10. Ma’naviy-axlokiy harakter fazilatlari va ularning shallanishi.
11. Mustaqillik davri Amaliy psixologiyasi va yoshlar harakteri.
12. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

**Tavsiya etiladigan adabiyotlar:**

1. G‘oziyevE.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
3. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
4. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye Amaliy psixologiya”. “Piter”, 2002.
5. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.

6. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
7. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
8. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
9. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
10. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
11. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
12. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
13. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
14. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis,
15. 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**

## 8-MA’RUZA.SHAXS TARAQQIYOTINING YOSHGA BOG‘LIQ XUSUSIYATLARI O‘RGANISHDA O‘SPIRINLIK VA YETUKLIK DAVRLARINI AMALIY PSIXOLOGIYASI VA AKMEOLOGIYA.

**REJA:**

8.1. Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy va genotipik omillar.
8.2. Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo‘lish.
8.3. O‘smirlik va o‘spirinlik davrlarida shaxs ijtimoiylashuvining o‘ziga xosligi.
8.4. Yoshlardagi attraksiya va emotsional munosabatlar.

### 8.1. Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy va genotipik omillar

Shaxs individual taraqqiyotining muhim omillaridan yana biri uning yoshiga bog‘liq bo‘lgan xususiyatlaridir. Chunki taraqqiyotning har bir yosh bosqichi o‘zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklari va o‘zgarishlariga ega bo‘lib, ular shaxsning harakteri, temperamenti, iqtidori, bilish jarayonlariga bevosita ta’sirini o‘tkazadi.

Yosh taraqqiyoti davrlarining ham sifat, ham mikdor o‘zgarishlariga ega bo‘lgan ko‘rsatgichlari borki, amaliy Amaliy psixologiya har bir yosh xususiyatlarini ana shu ikkala ko‘rsatgich nuqtai nazaridan o‘rganishi va shaxs xulqini boshqarish va ta’sir ko‘rsatishda ularga tayanmog‘i lozim. Umuman Amaliy psixologiyada isbot qilingan faktlardan biri shuki, turli davrlardagi inson taraqqiyoti o‘ta murakkab jarayon bo‘lib, har bir davrning o‘z qonuniyatlari mavjud. Har bir bosqichda shaxsning biror bir xususiyatlari o‘zining yetuklik fazasiga erishadi. Masalan, olamni sensor jihatdan bilishning yetuklik fazasi 18 - 25 yoshlarda (Lazarev ma’lumotlariga ko‘ra), intellektual, ijodiy yetuklik - 35

yoshlarda (Leman ma’lumotlari), shaxsning yetukligi 50 - 60 yoshlarga kelib eng yuqori nuqtasiga erishadi. Shunga o‘xshash xususiyatlar insonning butun umri mobaynida muttasil kamolga yetib, rivojlanib borishini ta’minlaydi. Shunisi harakterliki, har bir yoshda biror funksiyalarning rivojlanishi boshqa bir funksiyalarning susayishi hisobiga ro‘y beradi. Masalan, bolalikning ilk bog‘cha yoshida fazoga moslashuv juda kuchaysa, keyinchalik uning o‘rnini vaqtni adekvat idrok qilish kuchayadi. Qariyalarning biror narsalar xususida bilimdonligi, ma’lumotlar dunyosidagi yaxshi oriyentatsiyasi, psixomotorik funksiyalar va bevosita bilish jarayonlarining susayishi hisobiga ro‘y beradi. Xuddi shunday bolaning 3-5 yosh davri tilni, uning lug‘aviy va strukturaviy xususiyatlarini o‘zlashtirishga juda maqbul bo‘lsa, yetuklik davri bo‘lmish 45-55 yoshlarga kelib ayni shu sifat deyarli o‘zini yo‘qotadi («til qotib qoladi»).

Amaliy psixologiyaning maxsus tarmog‘i hisoblanmish yosh davrlari Amaliy psixologiyasining eng asosiy muammolaridan biri shuki, inson psixik taraqqiyotida qanday omillar - genetik, tug‘ma yoki orttirilgan, ijtimoiy omillar roli yetakchi ekanligi masalasidir. Bir tomondan, bolaning o‘z ota - onalaridan meros sifatida o‘zlashtirgan sifatlari, masalan, anatomo - fiziologik xususiyatlar, miya faoliyatining o‘ziga xosligi, tana tuzilishi (qo‘l, oyoq, yuz tuzilishi va boshq.) albatta psixologik jahatdan odam bolasining muhitga moslashuvi, unga erkin harakat qilishi, jarayonlarni ongida aks ettirishiga sabab bo‘ladi. Chunki oddiygina anatomik anomaliya holati (qo‘lning kaltaligi, bo‘yning juda kichikligi kabi) psixikaga va shaxsning jamiyatda o‘zini tutishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Lekin ikkinchi tomondan tashqi muhit ta’sirini ham kamsitib bo‘lmaydi. Masalan, agar bola maxsus o‘quv maskanlarida o‘qimasa, unga tarbiyaviy ta’sirlar ko‘rsatilmasa, uning rivojlanishi qanday bo‘lishini tasavvur qilish qiyin emas.

Bu muammolar ustida bosh qotirgan olimlar L. Vigotskiy, J. Piaje, S. Rubinshteyn, A. Leontev va ko‘plab boshqa psixologlar ikkala omil rolini ham inkor qilmagan xolda ijtimoiy muhitning yetakchi ta’siri to‘g‘risidagi fikrni baravar yoqlaganlar. Chunki to‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim-tarbiya, oila va undagi o‘zaro munosabatlarning harakteri, shaxs muloqotda bo‘ladigan ijtimoiy guruhlar, u tanlagan kasb va kasbdoshlari muhiti, nikoh va ma’lumot masalalarining qanday hal qilinganligi kabi qator ijtimoiy omillar shaxsning rivojlanishi, uning o‘z-o‘zini anglashi va o‘zgalarga munosabati, bilish jarayonlari hamda intellektual taraqqiyotida katta ahamiyatga egaligiga shubha yo‘q. Respublikamiz Prezidenti I. Karimov boshchiligida mustaqilligimizning dastlabki yillaridayoq boshlangan «Sog‘lom avlod uchun» shiorini amalga oshirish siyosati farzandlarimizning ham jismonan, ham ruhan, ham aqlan yetuk bo‘lishlariga qaratilgan. Jismonan sog‘lom tanada sog‘lom ruh bo‘lishi tabiiy.

### 8.2. Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo‘lish

Shu vaqtgacha Amaliy psixologiya ilmida shaxs taraqqiyotini davrlarga bo‘lib o‘rganishga juda katta e’tibor qaratilgan. Bir qancha davriy sxemalar ham taklif etilgan. Lekin shu sohada astoydil ijod qilgan har qanday olim o‘zining «davrlarini» taklif etavergan. Bu tushunarli, zero insonning hayotiy yo‘li va uning

asosiy lahzalari tarixiy taraqqiyot mobaynida o‘zgaradi, bir avloddan ikkinchi avlod taraqqiyotiga o‘tishning o‘zi ham qator o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Davrlarga bo‘lishga qaratilgan klassifikatsiyalarning o‘zi ham ikki turli bo‘ladi: juz’iy (alohida davrlarni yana qo‘shimcha davrlarga bo‘lish - «davrlar ichidagi davrlar») va umumiy (inson umrining barcha bosqichlarini o‘z ichiga olgan). Masalan, juz’iy klassifikatsiyaga J. Piajening intellektning rivojlanishini bosqichlarga bo‘lishini kiritish mumkin. U bu taraqqiyotni 3 bosqichda tasavvur qilgan:

- sensomotor intellekt bosqichi (0 - 2 yosh). Bunda asosan olti bosqich farqlanadi;
- konkret operatsiyalarni bajarishga tayyorlash va uni tashkil etish bosqichi (3 - 11 yoshlar);
- formal operatsiyalar bosqichi (12 - 15 yoshlar). Bu davrda bola nafaqat bevosita ko‘rib turgan narsasi, balki mavxum tushunchalar va so‘zlar vositasida ham fikr yurita oladi.

D.B. Elkoninning yosh davrlari bosqichlari ham shu guruhga kiradi va u ham bolalikning uch davrini farqlaydi: ilk bolalik, bolalik va o‘smirlik. Har bir bosqichning o‘ziga xos yetakchi faoliyati, o‘zgarishlari va rivojlanish shart - sharoitlari mavjud bo‘ladi va ularni bilish tarbiyachilar uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi. Har bir bosqichda faoliyat motivlari ham o‘zgaradi, ularning o‘zgarishi shaxs ehtiyojlari va talablari darajasining o‘zgarishiga mos tarzda ro‘y beradi.

Inson hayotining barcha davrini yaxlit tarzda qamrab olgan klassifikatsiyalardan biri butun jaxon olimlarining qaroriga ko‘ra, 1965 yili Fanlar Akademiyasining maxsus simpoziumida qabul qilingan sxema hisoblanadi. U quyidagi 6 - jadvalda keltirilgan. U B.G. Ananev, chet ellik olim Birrenlar taklif etgan klassifikatsiyaga yaqin bo‘lib, umumlashtirilgan toifalashdir.

*7-Jadval.*

| **Yosh davrlari** | **Erkaklarda** | **Ayollarda** |
|---|---|---|
| Chaqaloqlik | 1 – 10 kun | 1 – 10 kun |
| Emiziklik davri | 10 kundan 1 yoshgacha | 10 kundan 1 yoshgacha |
| Ilk bolalik | 1 – 2 yosh | 1 - 2 yosh |
| Bolalikning 1 - davri | 3 – 7 yosh | 3 - 7 yosh |
| Bolalikning 2 - davri | 8 - 12 yosh | 8 – 11 yosh |
| O‘smirlik davri | 13 - 16 yosh | 12 - 15 yosh |
| O‘spirinlik davri | 17 - 21 yosh | 16 - 20 yosh |
| O‘rta yetuklik davri: | | |
| birinchi bosqich | 22 - 35 yosh | 21 - 35 yosh |
| ikkinchi bosqich | 36 - 60 yosh | 36 - 55 yosh |
| Keksalik davri | 61 - 75 yosh | 56 - 75 yosh |
| Qarilik davri | 76 - 90 yosh | 76 - 90 yosh |
| Uzoq umr ko‘ruvchilar | 90 yoshdan ortiq | 90 yoshdan ortiq |

Taraqqiyotni yosh davrlarga bo‘lishda o‘ziga xos klassifikatsiyalar ham bor. Masalan, E. Erikson shaxs «Men» ining rivojlanish bosqichlarini ajratgan va har birida ham ijobiy, ham salbiy jihatlarni ajratgan.

1 - bosqich (ishonch - ishonchsizlik) - bu hayotning 1 - yili.
2 - bosqich (mustaqillik va qat’iyatsizlik) - 2 - 3 yoshlar.
3 - bosqich (tadbirkorlik va gunoh hissi) - 4 - 5 yoshlar.
4 - bosqich (chaqqonlik va yetishmovchilik) - 6 - 11 yoshlar.
5 - bosqich (shaxs identifikatsiyasi va rollarning chalkashligi) - 12 - 18 yoshlar.
6 - bosqich (yaqinlik va yolg‘izlik) - yetuklikning boshlanishi.
7 - bosqich (umuminsoniylik va o‘ziga berilish) - yetuklik davri.
8 - bosqich (yaxlitlik va ishonchsizlik) - keksalik.

Erikson klassifikatsiyasining o‘ziga xos qimmati shundaki, unda shaxsning o‘zi to‘g‘risidagi tasavvurlarining jamiyat ta’sirida o‘zgarishi nazarda tutiladi. Shunga o‘xshash bosqichlarga bo‘lishlar oxirgi paytda yana ko‘plab mualliflar tomonidan taklif etilmoqda (G. Grimm, D. Bromley va boshk.). Ularning barchasidagi umumiy mezon shuki, har bir taraqqiyot davri shaxs rivoji uchun nimani taklif etadi-yu, shaxs unda qanday rivojlanish ko‘rsatgichlariga ega bo‘ladi. Ularni tabiiy o‘zgarishlarda bilish va o‘rganish kerak, chunki busiz shaxs tarbiyasini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yib bo‘lmaydi. Masalan, maktab yoshidagi bolalarga qo‘yilgan talablar katta odamlar jamoasiga to‘g‘ri kelmaydi, yoki bog‘cha yoshidagi bola bilan til topishish bilan talaba bilan til topish o‘ziga xos pedagogik taktni va o‘sha yosh sohasida bilimdonlikni talab qiladi.

### 8.3. O‘smirlik va o‘spirinlik davrlarida shaxs ijtimoiylashuvining o‘ziga xosligi

O‘smirlik va o‘spirinlik davrlari maktab va boshqa ta’lim maskanlarida o‘qish davrlariga to‘g‘ri keladi. Bu davrdagi yetakchi faoliyat ***o‘quv faoliyati*** bo‘lib, unda bola bilim olish bilan bog‘liq, malaka va ko‘nikmalarni orttirishdan tashqari, shaxs sifatida ham muhim o‘zgarishlarga yuz tutadi.

**O‘smirlik davri** eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o‘smirlik 11-13 yoshni, katta o‘smirlik - 14 - 15 yoshlarni o‘z ichiga oladi. Bu davrning eng muhim hislati shundan iboratki, u bolalikdan o‘spirinlik, kattalikka, yoshlikdan yetuklikka o‘tish davridir.

O‘smirlik - organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan harakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro‘y beradi. Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo‘lib, bu ham bola fe’lining o‘zgaruvchan, dinamik va ba’zan noma’qulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular albatta asab tizimiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatib, bola tezga achchiqlanadigan yoki tormozlanish yuz berganda anchagacha depressiya holatidan chiqolmaydigan tushkunlikda qolishi ham mumkin.

O‘smir jismoniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil jinsiy balog‘at bo‘lib, u nafaqat psixik, balki ichki organlar faoliyatini ham belgilaydi. Shu bilan bog‘liq xolda ongli jinsiy mayllar, shu bilan bog‘liq noxush his - kechinmalar, fikrlar paydo bo‘ladiki, bola ularning asl sababini ham tushunib yetolmaydi. Psixik

taraqqiyotning o‘ziga xosligi shundaki, u muttasil rivojlanib boradi, lekin bu rivojlanish ko‘plab qarama-qarshiliklarni o‘z ichiga oladi. Bu taraqqiyot o‘quv jarayonida kechgani uchun ham to‘g‘ri tashkil etilgan o‘quv faoliyati bola psixikaning muozanati va uning turli fikr - o‘ylardan chalg‘ishiga zamin yaratadi. Ayniksa, diqqat, xotira, tafakkur jarayonlari rivojlanadi. Ayni shu davrda bola mustaqil ravishda fikrlashga intila boradi. Chunki bu davrda u ko‘proq o‘z fikr-uylari dunyosida mushohada qilish, olam va uning sirlarini bilishga, nazariy bilimlarni ko‘paytirishga intiladi. Buning sababi - yana o‘sha kattalikka o‘tish bo‘lib, bolada o‘ziga xos «kattalik» hissi paydo bo‘lib, bu narsa uning gapirishi va fikrlashlarida ham ifodalanadi. Shuning uchun ham maktabda berilgan mustaqillik va to‘g‘ri tashkil etilgan o‘qish sharoitlari, samimiylik muhiti unda mustaqil fikrlashiga katta imkoniyatlar ochishi va undagi ijodiy tafakkurni rivojlantirishi mumkin. Shunga bog‘liq tarzda o‘smirning o‘z falsafasi, o‘z siyosati, baxt va muhabbat formulasi yaratiladi. Mantiqan fikrlashga o‘rganishi esa unga o‘zicha aqliy operatsiyalarni amalga oshirish, tushunchalar va formulalar dunyosida harakat qilishga majbur qiladi. Bu o‘ziga xos ***o‘smirlik egotsentrizmining*** shakllanishiga - butun olam va uning qonuniyatlari unga bo‘ysunishi kerakday fikrning paydo bo‘lishiga olib keladi. Shuning uchun ham aynan o‘smirlik paytida bolalar o‘z ota-onalari bilan hadeb tortishaveradilar. Aniq bir to‘xtamga kelolmasa ham tortishish biror firkni izxor qilish ehtiyojining o‘zi unga juda yoqadi.

Shunday bo‘lishiga qaramay, o‘smirlik yuqorida ta’kidlanganidek, qarama - qarshiliklarga boy davrdir. Uni ba’zi olimlar «krizislar, tanazzullar» davri ham deb ataydilar. Sababi - bola ruhiyatida shunday inqiroziy holatlar ko‘p bo‘ladiki, u bu inqirozni bir tomondan o‘zi hal qilgisi keladi, ikkinchi tomondan, uni hal qilishga imkoniyati, kuchi va aqli yetishmaydi. Masalan, «kattalik hissiga» to‘skinlik qiladigan omillardan biri - bu ularning o‘z ota - onalaridan moddiy jihatdan qaramligi. Ruhan qanchalik o‘zlarini katta deb his qilmasin, o‘smir maktabga ketayotib, onasidan yoki otadan pul so‘raydi, ular esa bolaga bolalarcha munosabatda bo‘lib, ozginagina pul beradilar. Ikkinchidan, kattalarday bo‘lishni xohlaydi, lekin qiz bola onasining, o‘g‘il bola otasining kiyimini toshoyna oldida kiyib ko‘rsa, baribir yarashmaydi. Ya’ni, tashqi ko‘rinishdagi kamchiliklar - hali qaddu-qomatning kelishmaganligi, uning ustiga yuzlari va tanasida paydo bo‘ladigan noxush toshmalar uning ruhan salbiy hislarni boshdan kechirishiga olib keladi. Ya’ni, bu yoshni «arosat» yoshi ham deb atash mumkin, chunki katta bo‘lib katta emas, bola ham emas. Shularning barchasi o‘smirlik davridagi ruhiy tug‘yonlarga sabab bo‘ladi. Lekin shularga qaramay, bola o‘zi bilib, bilmay o‘z aqliy salohiyatini o‘stirishga intiladi, chiroyli fikrlashga tashna bo‘ladi va bu - uning psixik taraqqiyotidagi eng muhim o‘zgarish hisoblanadi.

O‘smir shaxsning takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo‘lgan omillardan biri - o‘quv faoliyati motivlaridagi sifat o‘zgarishidir. Kichik maktab yoshidagi boladan farqli, o‘smir endi faqat bilimlar tizimiga ega bo‘lish, o‘qituvchining maqtovini eshitish va «5» baholarni ko‘paytirish uchun emas, balki tengkurlari orasida ma’lum *ijobiy mavqeni egallash*, kelajakda yaxshi odam bo‘lish uchun o‘qish motivlari ustivor bo‘lib boradi. Lekin I.V. Dubrovinaning bergan ma’lumotlariga ko‘ra, o‘quv faoliyati motivlari orasida umuman bilish, yangi

bilimlarga ega bo‘lish motivi kuchsiz bo‘lgani sababli, ular maktabga borgisi kelmaydi, o‘qishga og‘rinib kelib, salbiy emotsiyalar va havotirlik hislarini boshdan kechiradilar (o‘rtacha 20% o‘quvchilar). Bu kattalarning o‘smir bilan ishlashini qiyinlashtiradi.

O‘smirning shaxs sifatida taraqqiyotida ikki xil holat kuzatiladi: bir tomondan, boshqalar, tengqurlar bilan yaqinrok aloqada bo‘lishga intilish, guruh normalariga bo‘ysunish, ikkinchi tomondan, mustaqillikning oshishi hisobiga bola ichki ruhiy olamida ayrim qiyinchiliklar kuzatiladi. O‘zgalarni anglash bilan o‘z-o‘zini anglash o‘rtasida ham qarama-qarshiliklar paydo bo‘ladi. Ko‘pincha o‘smir o‘z imkoniyatlarini yuqori baholaydi, boshqalar esa uning kuchi, irodasi va salohiyatiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Lekin shunday bo‘lsa-da, o‘zini nima qilib bo‘lsa ham hech bo‘lmaganda tengqurlar jamiyati tomonidan tan olinishiga erishishga intiladi va ular bilan muloqot hayotining ma’nosiga aylanib qoladi. Agar mabodo o‘smir shu davrda biror sabab bilan tengqurlari jamiyati tomonidan inkor qilinsa, u bunga juda katta mudhish voqeaday qaraydi, maktabga bormay qo‘yishi, hattoki, suitsidal harakatlar (o‘z joniga qasd qilish) ni ham sodir etishi mumkin.

O‘smirlik davridagi qiyinchiliklarning oldini olishning eng ishnochli va foydali yo‘li - bu uning biror narsaga turg‘un qiziqishiga erishish, faoliyat motivlarini mazmunliroq qilishdir. Masalan, shu davrda texnikaga qiziqib qolgan bola qiziqishini qondirish shart-sharoitining yaratilishi, bekor qolmasligiga erishish, har bir harakatini rag‘batlantirish, unga bir ish qo‘lidan keladigan odamday munosabatda bo‘lish katta pedagogik ahamiyatga ega. Uning qiziqishlarini bila turib, oldiga yangidan yangi maqsadlar qo‘yish - bola shaxsining rivojiga asosdir. Shundagina uning o‘z «Men»i to‘g‘risidagi tasavvurlari ijobiy, o‘z-o‘ziga bahosi ob’ektiv va adolatli bo‘ladi, o‘zining nimalarga qodirligi va kim ekanligi haqida yaxshi fikrlar paydo bo‘ladi.

**O‘spirinlik davri.** Yuqori sinfga o‘tgan o‘spirin Amaliy psixologiyasining o‘ziga xosligi shundaki, u hozirgi paytini, buguni va ertasini kelajak nuqtai nazaridan, istiqbolga nazar bilan qabul qiladi. Aynan shu davrga kelib, o‘spirin turli kasblarga qiziqa boshlaydi, o‘zining kelajakda kim bo‘lishini tasavvur qila boshlaydi. Demak, o‘z-o‘zini professional nuqtai nazardan ajratish, tasavvur qilish - o‘spirinlikning eng muhim yangiligidir. Professional taraqqiyotning asosiy bosqichlarini ajratar ekan, Ye.A. Klimov (1996), alohida ***«optatsiya»*** (lotincha so‘z: optatio - xohish, tanlov) bosqichini ajratadi va uning harakterli tomoni - odam tomonidan professional taraqqiyotning bosqichi tanlanishidir, deb e’tirof etadi. Optatsiya bosqichi 11 - 12 yoshdan 14 - 18 yoshgacha bo‘lgan taraqqiyot davrini o‘z ichiga oladi.

Biror aniq kasb - xunarni tanlash va o‘z faoliyatini shunga yo‘naltirish o‘spirin shaxsi uchun juda katta ahamiyatga ega. Ana shunday tanlovning adekvat va to‘g‘ri bo‘lishi o‘spirindagi bilish bilan bog‘liq qiziqishlar va professional yo‘nalishning shakllanganligiga bog‘liq bo‘ladi. Professional qiziqishlarning shakllanishining o‘zi olimlar tomonidan to‘rt bosqichli jarayon sifatida qaraladi. Uning **birinchi bosqichi** 12-13 yoshlarga to‘g‘ri keladi va o‘ta o‘zgaruvchanligi, shaxsdagi bilish jarayonlari va asl iqtidor bilan bog‘lanmaganligi bilan harakterlanadi. 14-15 yoshlarga to‘g‘ri keladigan **ikkinchi bosqichda** qiziqishlar

paydo bo‘ladi, ular ko‘p bo‘lib, bevosita bolaning bilish imkoniyatlari va shaxsiy xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi. **Uchinchi bosqichda** - 16-17 yoshlarda qiziqishlarning shunday integratsiyasi ro‘y beradiki, ular avvalo jinsiy xususiyatlar va shaxsdagi individual xususiyatlar bilan bog‘liq xolda rivojlanadi. Masalan, qizlar va o‘g‘il bolalar o‘zlariga mos va yarashadigan kasb-hunarni tanlay boshlaydilar. L. Golovey (1996) fikricha, **to‘rtinchi** - hal qiluvchi bosqichda qiziqishlar doirasi sezilarli darajada torayib, professional yo‘nalish shakllanaib bo‘ladi va u kasb tanlash bilan yakunlanadi.

O‘zining yuqori pog‘onasiga ko‘tarilgan qiziqishlar o‘spirinning professional yo‘nalishi va to‘g‘ri kasb-hunarni tanlashiga zamin yaratadi. Ular boladagi individual - psixologik xususiyatlar va jinsiy farqlar bilan bog‘liq bo‘lgani uchun ham o‘g‘il bolalar ko‘prok - texnik va iqtisodiy yo‘nalishlarni, qizlar esa - ijtimoiy-gumanitar va badiiy sohalar bilan bog‘liq kasblarni tanlaydilar.

Umuman, inson hayotida *professional o‘z-o‘zini anglash* katta o‘rin tutadi va u juda yoshlik paytidanoq shakllana boshlaydi. Bu jarayonni bosqichlarda tasavvur qilish mumkin.

Birinchi bosqich: bolalar o‘yini, bunda bola ilk yoshlikdanoq u yoki bu kasbga bog‘liq professional rollarni qabul qiladi va uning muhim elementlarini o‘zicha «o‘ynaydi» («o‘qituvchi», «doktor», «traktorchi», «futbolist», «artist» va shunga o‘xshash).

Ikkinchi bosqich: o‘smirlik fantaziyasi - bunda o‘smir o‘ziga juda yoqqan professional rolni hayolan egallaydi.

Uchinchi bosqich: kasb-xunarni dastlabki tanlash - o‘smirlik va ilk o‘spirinlik davriga to‘g‘ri keladi. Turli-tuman faoliyat turlari dastlab o‘smirning qiziqishlari nuqtai nazaridan («prokurorlikka qiziqaman, demak, yurist bo‘lishim kerak»), keyin uning qobiliyatlari nuqtai nazaridan («matematikani oson yechaman, matematik yoki muhandis bo‘lsammikan?»), va nixoyat, o‘smirdagi qadriyatlar tizimidagi ahamiyatiga qarab («nochor kasallarga yordam bergim keladi, vrach bo‘laman») toifalarga bo‘linadi va ajratiladi.

To‘rtinchi bosqich: amaliy qaror qabul qilish - kasbni tanlash. Bunda ikkita muhim jihat bor: konkret ixtisoslikni uning kvalifikatsiyasi xususiyatlari, ishning hajmi, og‘irligi, mas’uliyatliligi va unga yetarli tayyorgarlikning borligi. Lekin oxirgi sotsiologik ma’lumotlarga ko‘ra, oliy o‘quv yurtini tanlash, konkret kasb-hunarni tanlashdan oldinroq yuz bermoqda. Masalan, o‘spirin qiz «Men baribir Nizomiy nomli universitetga kiraman», deydi va so‘ngra konkret fakultet tanlanadi. Shuning uchun ham ko‘pincha, ixtisoslikdan, keyinchalik professiyadan «sovib qolish»lar ana shunday ustanovkalar bilan tushuntiriladi.

Bundan tashqari, kasb tanlashga ta’sir qiluvchi yana boshqa omillar ham borki, ularning hisobga olinishi ham ba’zan yoshlarning to‘g‘ri, o‘z imkoniyatlari va kobiliyatlariga mos kasb-hunarning tanlanmasligiga sabab bo‘ladi. Masalan, bunday omillarga oilaning moddiy shart-sharoiti, o‘qish joyining uydan uzoqligi, o‘quv tayyorgarligining saviyasi, emotsional yetuklik, sog‘likning holati va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash Milliy dasturining 1997 yilda qabul qilinishi Prezidentimiz ta’biri bilan aytganda, mustaqil fikrlaydigan, yuksak malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Joylarda tashkil qilinayotgan kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida tashkil etilgan Tashhis markazlari 9-sinfni tamomlagan yoshlarning iqtidori va layoqati, qiziqishlarini o‘z vaqtida aniqlash, uni psixologik metodlar yordamida diagnostika qilishni amalga oshiradi. Bu tadbirlar yoshlardagi kasb-hunarga bo‘lgan yo‘nalishni adekvat qilish, o‘z yashash joyidan uzoq bo‘lmagan sharoitda zarur, o‘z layoqatiga mos hunar egasi bo‘lib yetishishga yordam beradi.

## 8.4. **Yoshlardagi attraksiya va emotsional munosabatlar**

O‘smirlik va o‘spirinlik davrlari nafaqat professonal tanlov va kasb egallash uchun maqbul davr bo‘lmay, bu davr yoshlarning o‘zligini anglash, o‘z qadr - qimmatini bilish va boshqalarga nisbatan munosabatda bo‘lish tajribasini egallash davri hamdir.

O‘smir ham o‘spirin ham qancha ichki ruhiy iztirob, qarama-qarshilik, mas’uliyat onlarini boshidan kechirmasin, uning emotsional olami, atrof - muhitda ro‘y berayotgan hodisalarni ongida aks ettirishi katta o‘rin tutadi. Aynan o‘smirlik davri bola qalbida kim bilandir sirlashish, kimnidir o‘ziga eng yaqin kishi sifatida tan olish, uni ruhiyatida kechayotgan barcha o‘zgarishlardan vofiq etish istagi va ehtiyojini uyg‘otadi. Birinchi marta «do‘stlik», «muhabbat», «sevgi » tushunchalari ham aynan shu davrda paydo bo‘ladi. Shuning uchun ham yetuklik va keksalik davridagi kishilar ham o‘smirlik va o‘spirinlik yillarini eng beg‘ubor, jozibali va yoqimli sifatida xotirlaydilar.

Bu taraqqiyot davri **attraksiya** deb atalmish hissiyotning paydo bo‘lishi uchun eng maqbul davrdir. ***Attraksiya*** (lotincha attrahere - yoqtirtirish, o‘ziga jalb etish) - *bu bir insonning boshqa bir insonga ijobiy munosabati asosida yoqishi va yoqtirishi, o‘zaro moyillikni tushuntiruvchi emotsional hisdir.* Bu bir odamda boshqa bir odamga nisbatan shakllanadigan ijtimoiy ustanovkaning bir ko‘rinishi bo‘lib, simpatiya - yoqtirishdan tortib, to sevgi muhabbat kabi chuqur emotsional bog‘liqlik ham shu his asosida paydo bo‘ladi. Ijtimoiy Amaliy psixologiyada ushbu hissiyotning asl sabablari ijtimoiy motivlar - sheriklarning bevosita bitta makon va zamonda ekanliklari, ularning tez - tez uchrashib turishlari, uchrashuvlar tezligi, suhbatdoshlar o‘rtasidagi masofa, hissiyotlarning tarbiyalanganligi kabi omillar ta’sirida paydo bo‘lishi va uning kechish mexanizmlari o‘rganiladi. Tadqiqotlar bu kabi emotsional munosabatlar aynan balog‘at yoshi arafasida rivojlanishini isbot qilgan. Shunisi ahamiyatliki, attraksiyaning namoyon bo‘lishi, uning kuchi va mazmuni o‘smir - yoshning shaxs sifatida o‘zini idrok qilishi, o‘z-o‘zini hurmat qilishi va o‘zgalarga nisbatan munosabatlarda toqatliroq bo‘lishiga bevosita ta’sir ko‘rsatar ekan. Shuning uchun ham ana shu davrda o‘smir va o‘spirin atrofida u yoqtirgan va uni yoqtiradigan odamlarning bo‘lishi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, uning aksi bola ruhiy azoblanishining sabablaridan hisoblanadi.

***Do‘stlik.*** O‘smirlik va o‘spirinlik yoshida paydo bo‘ladigan barcha muammolarni yechish va u bilan o‘rtoqlashish uchun bolaga do‘st kerak. Psixolog tili bilan aytganda, do‘st - bu «alter-Ego», ya’ni ikkinchi «Men» bo‘lib, u o‘sha paytdagi «Men»ning bir qismi sifatida idrok qilinadi. Bu shunday odamki, shaxs u bilan barcha dardu-hasratlarini muhokama qiladi, muammolarini uning oldiga to‘kib soladi. Do‘stlikning boshqa intim, emotsional hissiyotlardan farqi shuki, u odatda bir jins vakillari o‘rtasida bo‘ladi va do‘stlar odatda 2 kishi, ayrim xollarda 3-4 kishi bo‘lishi mumkin.

Do‘stlikning ham ko‘zlagan *maqsadlari* bo‘ladi: u amaliy, ish - faoliyat bilan bog‘liq, sof emotsional (ya’ni, muloqot ehtiyojlarini qondirish), ratsional (intellektual muammolarni hal qilishga asoslangan), axloqiy (o‘zaro insoniy sifatlarni takomillashtirishga xizmat qiluvchi) bo‘lishi mumkin. Do‘stlikning asosiy sharti - *o‘zaro bir-birini tushunish*. Shu shart bo‘lmasa, do‘stlik haqida gap bo‘lishi mumkin emas. Agar ana shunday tushunish bo‘lsa, do‘stlar gap-so‘zsiz ham qiliqlar, yuz ifodasi, yurish - turishga qarab ham bir - birlarini tushunib olaveradilar.

Ikki jins vakillari o‘rtasida ham do‘stlik bo‘lishi mumkin, faqat u ko‘pincha tanishuv bilan sevgi-muhabbat o‘rtasidagi oralikni to‘ldirishga xizmat qiladi. Do‘stlarga xos bo‘lgan sifatlarga bir-birini ayash, g‘amxo‘rlik qilish, ishonch, shaxsiy muammolarga befarq bo‘lmaslik, qo‘llab-quvvatlash, mehr kabilar kiradi. Ularning ardoqlanishi do‘stlikning uzoq davom etishi va ikkala tomon manfaatiga mos ishlarni amalga oshirishga undaydi. Do‘sti yo‘q o‘smir yoki o‘spirin o‘zini juda baxtsiz, nochor hisoblaydi. Ayniksa, agar do‘sti xoinlik qilsa, uning kutishlariga zid ish qilsa, bu holat juda qattiq ruhiy iztiroblarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham har bir yosh o‘z do‘stini hafa qilib qo‘ymaslik, uning ko‘ngliga qarab ish qilishga harakat qiladi. Agar ilk o‘spirinlikda do‘stlik mazmunan ancha yuzaki, bevosita muloqot maqsadlari asosida tashkil etilgan bo‘lsa, yosh o‘tgan sari u hayot mazmuni va yuksak qadriyatiga aylanib boradi.

**Sevgi.** Agar do‘stlik attraksiya namoyon bo‘lishining birinchi ko‘rinishi bo‘lsa, sevgi qalblar yaqinlashuvining muhim alomatidir. *Sevgi* - bu nafaqat hissiyot, balki boshqalarni seva olish qobiliyati hamda sevimli bo‘la olishdir. Shuning uchun ham o‘smirlar va o‘spirinlar uchun bu hissiyotning borligi juda katta ahamiyatga egadir. Aynan o‘smirlir va ilk o‘spirinlikdagi sevgi beg‘ubor, tiniq, samimiy bo‘lib, yosh o‘tgan sari uning mazmuni boyib, boshqa qadriyatlar ham o‘rin egallay boshlaydi. To‘g‘ri, o‘smir bilan o‘spirin sevgisida ham sifat farqlari bor. Masalan, o‘smirlar bir-birlariga mehr qo‘yishganda ko‘proq sheriklarning tashqi qiyofalari, intellektual imkoniyatlari va ijtimoiy mavqelariga e’tibor beradilar. Haqiqiy sevgi o‘spirinlik yillarining oxirlarida paydo bo‘lib, uning asosiy mezoni endi tashqi belgi va afzalliklar emas, balki insoniy fazilatlar bo‘lib xizmat qiladi.

Sevgi - bu shunday tuyg‘uki, u bir shaxsning ikkinchi shaxs ustidan mutloq ustunligi yoki afzalligini inkor etadi. Bunday hissiyot esa sevgi bo‘lmaydi. Shuning uchun ham o‘spirinlik yoshidagi yigit va qizlar guruhda muloqotda bo‘lishni va bunda teng huquqli munosabatlar bo‘lishini xohlaydilar. Bu talab sevishganlar uchun ham qonun hisoblanadi. Do‘stlikdan farqli, bu yerda turli

ko‘rinishlar yoki turlarni ajratish mumkin emas. Bu hissiyot shundayki, u tomonlarni faqat axloqan va ma’naviy jihatdan yaqin bo‘lishini taqozo etadi. Sevgan yurak ma’naviy jihatdan yaxshi, ulug‘ va ijtimoiy jihatdan manfaatli ishlarni qilishga qodir bo‘ladi. To‘g‘ri, ko‘pchilik ota-onalar o‘quvchilik yillarida paydo bo‘lgan sevgi hissidan biroz cho‘chiydilar, uni cheklashga, hattoki, qizlarga ta’qiqlashni ham afzal ko‘radilar. Lekin aynan shu hisning borligi yoshlarni ulug‘vorroq, samimiyroq, har narsaga qodir va kuchliroq qiladi. Sevgida «ishi yurishmaganlarning» esa boshqa sohalarda ham ishi yurishmaydi. Ular o‘zlarini tushkun, baxtsiz, omadsiz hisoblaydilar.

Olimlar sevgining yoshlarda namoyon bo‘lishi va uning psixologik tahlilini o‘rganishgan. Ma’lum bo‘lishicha, sevgining dastlabki bosqichi - o‘zaro yoqtirib qolish - **simpatiya** bo‘lib, bunda asosan sevgi ob’ektining tashqi jozibasi rol o‘ynaydi. Masalan, o‘zbek xonatlasini chiroyli qilib tiktirib olgan qizchaning davrada paydo bo‘lishi, tabiiy ko‘pgina yigitlarning e’tiborini beixtiyor o‘ziga tortadi. Ulardan ko‘pchiligi birdaniga, bir vaqtda aynan shu qizchani «yoqtirib» qolishadi. Lekin davradagi qaysi yigit unga ham ma’lum jihatlari bilan yoqib qolsa, o‘zaro simpatiya shu ikki shaxs o‘rtasida ro‘y beradi. Vaqtlar o‘tib, bu ikki yosh bir necha marta uchrashib turishsa, oddiy yoqtirish sevgiga, jiddiyroq narsaga aylanishi mumkin. Shu narsa ma’lumki, aynan shu qonuniyatni bilgani uchun ham ko‘pchilik o‘spirinlar birinchidan, davralarda bo‘lishni, qolaversa, birovlarga yoqish uchun tashqi ko‘rinishlariga alohida e’tibor berishga harakat qiladilar. Yoqimtoy bo‘lishga harakat qilsa-yu, birortaning e’tiborini o‘ziga tortolmagan o‘spirin esa bu holatni juda chuqur qayg‘u bilan boshdan kechiradi. Agar xuddi shunday narsa bir necha marta surunkalik takrorlansa, o‘sha yosh davralarga ham bormay qo‘yadigan, o‘zi haqida yomon fikrlarga boradigan, faqat ayrim xollardagina hammani o‘ziga «dushman» bilib, hafa bo‘ladigan bo‘lib qoladi.

Eksperimental izlanishlarning ko‘rsatishicha, sevishganlik o‘spirin yoshlarning shaxs sifatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatib, uning hatti - harakatlarida namoyon bo‘ladi. Masalan, sevishganlar boshqalardan farqli, ikki marta ziyod o‘zaro gaplashishar, gaplari sira ado bo‘lmas ekan. Bundan tashqari, bundaylar sakkiz (!) marta ortiq bir - birlarining ko‘zlariga qarab vaqt o‘tkazisharkan.

Yana shu narsa aniqlanganki, sevgi bilan bog‘liq hissiyotlar har bir jins vakilida o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekan. Masalan, o‘spirin yoshlar qizlarga nisbatan romantizmga beriluvchan, tezginada yaxshi ko‘rib qoladigan bo‘lisharkan. Ularning tasavvuridagi sevgi ancha romantik, ideal ko‘rinishga ega bo‘ladi. Qizlar esa yigitlarga nisbatan sekinroq sevib qolishadi, lekin sevgini unutish, undan voz kechish ularda osonroq kecharkan. Agar yigitlar bir ko‘rishdayok yoqtirib qolgan qizni sevib ham qolishi ehtimoli yuqori bo‘lsa (eksperimentlarda sevgi bilan simpatiyaning korrelyatsion bog‘liqligi kuchli), qizlarda bunday bog‘liqlik ancha past ekan, ya’ni hamma yoqtirganlarini ham sevmas ekan, umuman simpatiyaning paydo bo‘lishi ham biroz qiyin ekan.

Bunday tashqari, o‘spirinlik yillaridagi sevgi va muhabbat hissi nafaqat qarama-qarshi jins vakiliga qaratilgan bo‘ladi, balki aynan shu davrda ota-onaning kadrlanishi va ularga nisbatan sevgi-muhabbat, yaqinlar - aka-uka, opa-singil, hayotda ibrat bo‘ladigan kishilarni yaxshi ko‘rish, Vatanni sevish kabi oliy hislar

ham tarbiyalanadi. Shuning uchun ham haqiqiy yuksak muhabbat sohiblari bo‘lmish yoshlarni tarbiyalash - jamiyatda insoniy munosabatlarni barqarorlashtirish, odamlar o‘rtasida samimiy munosabatlar o‘rnatish va ma’naviyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Ta’limning barcha bosqichida ma’naviy tarbiyaning ajralmas bo‘lagi sifatida ana shunday samimiy munosabatlarni tarbiyalash, targ‘ib etish, kerak bo‘lsa, yoshlarga ana shunday sevgi va sadoqat haqidagi qadriyatlarimizni ongga singdirishimiz kerak. Sevgi va muhabbat hislari keng ma’noda - Vatanga, yurtga, halqqa, borliqqa, kasbga va yaqin kishilarga qaratilgan bo‘lishi kerak.

**Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:**

Ushbu mavzu orqali shaxs Amaliy psixologiyasi va harakterining yoshga bog‘liqligi, yosh davrlari klassifikatsiyasi, har bir yosh davrining o‘ziga xosligi, yosh davrlari krizislari haqidagi ma’lumotlar keltirilgan. Yoshlardagi attraksiya va emotsional borlikning namoyon bo‘lishi, o‘spirinlik davridagi do‘stlik, sevgi va sadoqat hislarining ko‘rinishlari, ularni tarbiyalash yo‘llari ko‘rsatib utilgan. Yosh davrlari Amaliy psixologiyasi va akmeologiyaning kasb tanlash va kasbga yunaltirish muammolari bo‘yicha o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilingan. Bu kabi ma’lumotlar talabalarning o‘z-o‘zini anglashlariga va tengqurlari, atrofdagilar bilan yetarlicha o‘zaro tushunishlariga yordam beradi.

**Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:**

Juziy va umumiy davrlar, o‘smirlik davri, egotsentrizm, o‘spirinlik davri, attraksiya, simpatiya.

**Glossariy:**

*Egotsentrizm* – men, markaz ma’nosida individualizm va egoizmning eng tuban turi.

*Yosh davri nizolari* – o‘ziga xos, uncha uzoqqa cho‘zilmaydigan ontogenez davrlari bo‘lib, bu vaqtda keskin psixik o‘zgarishlar yuz beradi.

*Attraksiya* – bir kishini boshqa kishi ko‘rib qolganda, idrok etishda yuz beradigan tafakkur turi.

*Simpatiya* – bir kishida boshqasiga nisbatan kuzatiladigan moyillik va yoqimlilik hislarining ichki namoyon bo‘lishi.

***Mavzu yuzasidan topshiriqlar:***

Ko‘rilgan savolar:

1. Yosh davrlari Amaliy psixologiyasining predmeti va vazifalari.
2. Shaxs psixik taraqqiyotini harakatga keltiruvchi omillar.
3. Psixik taraqqiyotning genetik va ijtimoiy omillari.
4. Psixik taraqqiyot jarayonida shaxs va intellektual rivojlanish masalasi.
5. Shaxs psixik rivojlanishini davrlarga bo‘lish.
6. O‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi omillari
7. O‘spirinlik davri va professional yo‘nalish muammosi. Shaxs va kasb - xunar muammosi.
8. Attraksiya, uning mohiyati va ko‘rinishlari.
9. Sevgi va do‘stlik hislarining psixologik tabiati.

10. Yoshlarda yuksak ma’naviy - axlokiy sifatlarni tarbiyalash.

**Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:**

1. Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy omillar qanday?
2. Qanday genotipik omillar shaxs taraqqiyotiga ta’sir etadi?
3. Yosh davrlari qanday klassifikatsiyaga ega?
4. O‘smirlik davrining alohida belgilari qanday?
5. O‘spirinlik davri qanday xususiyatlari bilan ajralib turadi?
6. Attraksiya - qanday manoni anglatadi?
7. Do‘stlikning belgilari nimada?
8. Sevgining psixologik mohiyati nimada?
9. Simpatiya qanday ko‘rinishga ega?
10. Vatan tuyg‘usining shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillar nima?

**Mustaqil ishlar mavzulari:**

1. Yosh davrlar Amaliy psixologiyasida shaxs va taraqqiyot muammosi.
2. Yosh davrlari tasnifi.
3. Turli yosh davrlarni o‘rganish metodlari.
4. Attraksiyaning psixologik tahlili.
5. O‘spirinlardagi sevgi va sadoqat mezonlari.
6. Yoshlarni yuksak axlokiy munosabatlarga tayyorlash masalasi.
7. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

***Tavsiya etiladigan adabiyotlar:***


1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., 1997
2. G‘oziyevE.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
3. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
4. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
5. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
6. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
7. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
8. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
9. Ayzenk M. Psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
10. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
11. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
12. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
13. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
14. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.

15.Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 16.2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:**

1. **www.expert.psychology.ru**
2. **www.psycho.all.ru**
3. **www.psychology.net.ru**
4. **www.psy.piter.com**

## 9-MARUZA.SHAXS INSONIY MUNOSABATLAR TIZIMIDA. MUOMALA TEXNIKASI VA STRATEGIYASI. AMALIY PSIXOLOGIYADA IJTIMOIY TASIR MASALASI. SAMARALI TASIR SIRLARI.

**REJA:**

9.1..Insoniy munosabatlar Amaliy psixologiyasi.
9.2. Shaxslararo muomalaning shaxs taraqqiyotidagi o‘rni.
9.3. Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari.
9.4. Muloqot va uni o‘rganish muammolari.
9.5. Samarali ta’sir Amaliy psixologiyasi.

### 9.1. Insoniy munosabatlar Amaliy psixologiyasi

Shaxs - ijtimoiy munosabatlar mahsulii deyilishining eng asosiy sababi - uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o‘zaro ta’sir doirasida bo‘lishini anglatadi. Bu shaxsning eng yetakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi.

Muloqotning turi va shakllari turlichadir. Masalan, bu faoliyat bevosita «yuzma-yuz» bo‘lishi yoki u yoki bu texnik vositalar (telefon, telegraf va shunga o‘xshash) orqali amalga oshiriladigan; biror professional faoliyat jarayonidagi amaliy yoki do‘stona bo‘lishi; sub’ekt-sub’ekt tipli (diologik, sheriklik) yoki sub’ekt-ob’ektli (monologik) bo‘lishi mumkin.

Insoniy munosabatlar shunday o‘zaro ta’sir jarayonlariki, unda shaxslaro munosabatlar shakllanadi va namoyon bo‘ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar o‘rtasida ro‘y beradigan fikrlar, his-kechinmalar, tashvishu - quvonchlar almashinuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqotda bo‘lishgani sari, ular o‘rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari ular o‘rtasida umumiylik, o‘xshashlik va uyg‘unlik kabi sifatlar paydo bo‘ladiki, ular bir - birlarini bir qarashda tushunadigan yoki «yarimta jumladan» ham fikr ayon bo‘ladigan bo‘lib qoladi, ayrim xollarda esa ana shunday muloqotning tig‘izligi teskari reaksiyalarni - bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi. Masalan, oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig‘iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tig‘izlik oilaning barcha a’zolari o‘rtasida emas, uning ayrim a’zolari o‘rtasida bo‘lishi mumkin (ona - bola, qaynona - kelin va x-zo).

O‘zaro munosabatlarga kirishayotgan tomonlar munosabatdan ko‘zlaydigan asosiy maqsadlari - o‘zaro til topishish, bir-birini tushunishdir. Bu jarayonning murakkabligi, kerak bo‘lsa, «jozibasi», betakrorligi shundaki, o‘zaro bir xil til topishish yoki tomonlarning aynan bir xil o‘ylashlari va gapirishlari mumkin emas. Agar ana shunday vaziyatni tasavvur qiladigan bo‘lsak, bunday muloqot eng samarasiz, eng beta’sir bo‘lgan bo‘lar edi. Masalan, tasavvur qiling, uzoq vaqt ko‘rishmay qolgan do‘stingizni ko‘rib qoldingiz. Siz undan xol-ahvol so‘radingiz, lekin u tashabbusni sizga berib, nimaiki demang, sizni ma’qullab, gapingizni qaytarib turibdi. Bunday muloqot juda bemaza bo‘lgan va siz ikkinchi marta o‘sha odam bilan iloji boricha rasman salom - alikni bajo keltirib o‘tib ketavergan bo‘lardingiz. Ya’ni, muloqot faoliyati shunday shart-sharoitki, unda har bir shaxsning individualligi, betakrorligi, bilimlar va tasavvurlarning xilma-xilligi namoyon bo‘ladi va shunisi bilan u insoniyatni asrlar davomida o‘ziga jalb etadi.

Har qanday faoliyatdan zerikish, charchash mumkin, faqat odam muloqotdan, ayniqsa, uning norasmiy samimiy, bevosita shaklidan charchamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo ma’naviy jihatdan rag‘batlantiriladilar.

XX1 asrda yashar ekanmiz, odamning eng tabiiy bo‘lgan muloqotga ehtiyoji, uning sirlaridan habardor bo‘lish va o‘zgalarga samarali ta’sir eta olishga bo‘lgan intilishi yanada oshdi va buning qator sabablari bor.

Birinchidan, industrial jamiyatdan axborotlar jamiyatiga o‘tib bormoqdamiz. Axborotlarning ko‘pligi aynan inson manfaatiga aloqador ma’lumotlarni saralash, u bilan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishni taqozo etdi. Axborot XXI asrda eng nodir kapitalga aylandi va bu o‘z navbatida insonlarga zarur axborotlar uzatilishi tezligi va tempini o‘zgartiradi.

Ikkinchidan, turli kasb-faoliyat sohasida ishlayotgan odamlar guruhining ko‘payishi, ular o‘rtasida munosabatlar va aloqaninng dolzarbligi axborotlar tig‘iz sharoitda oddiygina muloqotni emas, balki professional, bilimdonlik asosidagi muloqotni talab qiladi. Umuman, XX1 asrning korporatsiyalar asri deb, bashorat qilayotgan iqtisodchilar ham bu korporatsiya insonlarning o‘zaro til topishlariga qaratilgan malakalarning rivojlangan, mukammal bo‘lishi haqida gapirmoqdalar. Undan tashqari, bu kabi korporativ aloqa ko‘p xollarda bevosita yuzma-yuz emas, balki zamonaviy texnik vositalar - uyali aloqa, fakslar, elektron pochta, Internet kabilar yordamida aniq va lunda fikrlarni uzatishni nazarda tutadi. Bu ham o‘ziga xos muloqot malakalarining ataylab shakllantirilishini taqozo etadi.

Uchinchidan, oxirgi paytlarda shunday kasb-hunarlar soni ortdiki, ular sotsionomik guruh kasblar deb atalib, ularda «odam-odam» dialogi faoliyatning samarasini belgilaydi. Masalan, pedagogik faoliyat, boshqaruv tizimi, turli xil xizmatlar (servis), marketing va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday sharoitlarda odamlarning ataylab muloqot bilimdonligining oshirilishi mehnat mahsuliini belgilaydi.

Shuning uchun ham muloqot, uning tabiati, texnikasi va strategiyasi, muloqotga o‘rgatish (sotsial psixologik trening) masalalari bilan shug‘ullanuvchi fanlarning ham jamiyatdagi o‘rni va salohiyati keskin oshdi.

### 9.2. Shaxslararo muomalaning shaxs taraqqiyotidagi o‘rni

Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy kiyofasi, fazilatlari, hattoki, nuksonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Jamiyatdan ajralgan, muloqotda bo‘lish imkoniyatidan mahrum bo‘lgan odam o‘zida individ sifatlarini saqlab qolishi mumkin, lekin u shaxs bo‘lolmaydi. Shuning uchun muloqotning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini tasavvur qilish uchun uning funksiyalarini tahlil qilamiz.

Har qanday muloqotning eng elementar funksiyasi - suhbatdoshlarning o‘zaro *bir-birini tushunishlarini* ta’minlashdir. Bu o‘zbeklarda samimiy salom-alik, ochiq yuz bilan kutib olishdan boshlanadi. O‘zbek halkining eng nodir va buyuk hislatlaridan biri ham shuki, uyiga birov kirib kelsa, albatta ochiq yuz bilan kutib oladi, ko‘rishadi, so‘rashadi, xol-axvol so‘raydi. Shunisi harakterliki, ta’ziyaga borgan chog‘da ham ana shunday samimiyatli qabulni his qilamiz. Bu kabi birlamchi kontakt usullari boshqa millat va halklarda ham bor, ya’ni bu jihat milliy o‘ziga xoslikka ega.

Uning **ikkinchi** muhim funksiyasi ijtimoiy tajribaga asos solishdir. Odam bolasi faqat odamlar davrasida ijtimoiylashadi, o‘ziga zarur insoniy xususiyatlarni shakllantiradi. Odam bolasining yirtqich hayvonlar tomonidan o‘g‘rilanib ketilishi, so‘ng ma’lum muddatdan keyin yana odamlar orasida paydo bo‘lishi faktlari shuni ko‘rsatganki, «mauglilar» biologik mavjudot sifatida rivojlanaveradi, lekin ijtimoiylashuvda ortda qolib ketadi. Bundan tashqari, bunday holat boladagi bilish qobiliyatlarini ham cheklashi ko‘plab psixologik eksperimentlarda o‘z isbotini topdi.

Muloqotning yana bir muhim vazifasi - u odamni u yoki bu faoliyatga hozirlaydi, ruhlantiradi. Odamlar guruhidan uzoqlashgan, ular nazaridan qolgan odamning qo‘li ishga ham bormaydi, borsa ham jamiyatga emas, balki faqat o‘zigagina manfaat keltiradigan ishlarni qilishi mumkin. Masalan, ko‘plab tadqiqotlarda izolyatsiya, ya’ni odamni yolg‘izlatib qo‘yishning uning ruhiyatiga ta’siri o‘rganilgan. Masalan, uzoq vaqt termokamerada bo‘lgan odamda idrok, tafakkur, xotira, hissiy holatlarning buzilishi qayd etilgan. Lekin ataylab emas, taqdir taqozosi bilan yolg‘izlikka mahkum etilgan odamlarning maqsadli faoliyatlar bilan o‘zlarini band etishlari u qadar katta salbiy o‘zgarishlarga olib kelmasligini ham olimlar o‘rganishgan. Lekin baribir har qanday yolg‘izlik va muloqotning yetishmasligi odamda muvozanatsizlik, hissiyotga beriluvchanlik, hadiksirash, havotirlanish, o‘ziga ishonchsizlik, qayg‘u, tashvish hislarini keltirib chiqaradi. Shunisi qiziqki, yolg‘izlikka mahkum bo‘lganlar ma’lum vaqt o‘tgach ovoz chiqarib, gapira boshlasharkan. Bu avval biror ko‘rgan yoki his qilayotgan narsasi xususidagi gaplar bo‘lsa, keyinchalik nimagadir qarab gapiraverish ehtiyoji paydo bo‘lar ekan. Masalan, bir M.Sifr degan olim ilmiy maqsadlarini amalga oshirish uchun 63 kun g‘or ichida yashagan ekan. Uning keyinchalik yozishicha, bir necha kun o‘tgach, u turgan yerda bir o‘rgimchakni ushlab oladi va u bilan dialog boshlanadi. «Biz, deb yozadi u, shu hayotsiz g‘or ichidagi tanxo tirik mavjudotlar edik. Men o‘rgimchak bilan gaplasha boshladim, uning taqdiri uchun qayg‘ura boshladim...»

Shaxsning muloqotga bo‘lgan ehtiyojining to‘la qondirilishi uning ish faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Odamlar, ularning borligi, shu muhitda o‘zaro

gaplashish imkoniyatining mavjudligi fakti ko‘pincha odamni ishlash qobiliyatini ham oshirarkan, ayniksa, gaplashib o‘tirib qilinadigan ishlar, birgalikda yonma-yon turib bajariladigan operatsiyalarda odamlar o‘z oldida turgan hamkasbiga qarab ko‘proq, tezroq ishlashga kuch va qo‘shimcha iroda topadi. To‘g‘ri, bu hamkorlikda o‘sha yonidagi odam unga yoqsa, ular o‘rtasida o‘zaro simpatiya hissi bo‘lsa, unda odam ishga «bayramga kelganday» keladigan bo‘lib qoladi. Shuning uchun ham amerikalik sotsiolog hamda psixolog Jon Moreno asrimiz boshidayoq ana shu omilning unumdorlikka bevosita ta’sirini o‘rganib, sotsiometrik texnologiyani, ya’ni so‘rovnoma asosida bir-birini yoqtirgan va bir-birini inkor qiluvchilarni aniqlagan va sotsiometriya metodikasiga asos solgan edi.

Shunday qilib, muloqot odamlarning jamiyatda o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining ichki psixologik mexanizmini tashkil etadi. Qolaversa, hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chiqarish qarorlarini yakka tartibda emas, balki kollegial - birgalikda chiqarish ehtiyoji paydo bo‘lganligini hisobga olsak, odamlarning muomala madaniyati va mulokat texnikasi mehnat unumdorligi va samaradorlikning muhim omillaridandir.

### 9.3. Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari

Odamlar bir - birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko‘zlagan maqsadlaridan biri - o‘zaro bir-birlariga ta’sir ko‘rsatish, ya’ni fikr-g‘oyalariga ko‘ndirish, harakatga chorlash, ustanovkalarni o‘zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir. *Psixologik ta’sir* - bu turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va hatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsata olishdir.

Ijtimoiy Amaliy psixologiyada psixologik ta’sirning asosan uch vositasi farqlanadi.

1. ***Verbal ta’sir*** - bu so‘z va nutqimiz orqali ko‘rsatadigan ta’sirimizdir. Bundagi asosiy vositalar so‘zlardir. Ma’lumki, nutq - bu so‘zlashuv, o‘zaro muomala jarayoni bo‘lib, uning vositasi - so‘zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham, dialogik nutqda ham odam o‘zidagi barcha so‘zlar zahirasidan foydalanib, eng ta’sirchan so‘zlarni topib, sherigiga ta’sir ko‘rsatishni xohlaydi.

2. ***Paralingvistik ta’sir*** - bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to‘xtashlar, duduqlanish, yo‘tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi. Shunga qarab, masalan, do‘stimiz bizga biror narsani va’da berayotgan bo‘lsa, biz uning qay darajada samimiyligini bilib olamiz. Kuyib - pishib, ochiq yuz va dadil ovoz bilan «Albatta bajaraman!», desa ishonamiz, albatta.

3. ***Noverbal ta’sirning*** ma’nosi «nutqsiz» dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir-birlariga nisbatan tutgan o‘rinlari, holatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir-birini bevosita his qilishlar, tashqi qiyofa, undan chiqayotgan turli signallar (shovqin, xidlar) kiradi. Ularning barchasi muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, suhbatdoshlarning bir-birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi. Masalan, agar uchrashuvning dastlabki daqiqalarida o‘rtog‘ingiz sizga qaramay, atrofga alanglab, «Ko‘rganimdan biram xursandman», desa, ishonasizmi?

Muloqot jarayonidagi harakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir - birlariga ta’sir ko‘rsatmoqchi bo‘lishganda, dastavval nima deyish, qanday so‘zlar vositasida ta’sir etishni o‘ylar ekan. Aslida esa, o‘sha so‘zlar va ular atrofidagi harakatlar muhim rol o‘ynarkan. Masalan, mashhur amerikalik olim Megrabyan formulasiga ko‘ra, birinchi marta ko‘rishib turgan suhbatdoshlardagi taassurotlarning ijobiy bo‘lishiga gapirgan gaplari 7%, paralingvistik omillar 38%, va noverbal harakatlar 58% gacha ta’sir qilarkan. Keyinchalik bu munosabat o‘zgarishi mumkin albatta, lekin halq ichida yurgan bir maqol to‘g‘ri: «Ust-boshga qarab kutib olishadi, aqlga qarab kuzatishadi».

Muloqotning qanday kechishi va kimning ko‘proq ta’sirga ega bo‘lishi sheriklarning rollariga ham bog‘liq. ***Ta’sirning tashabbuskori*** - bu shunday sherikki, unda ataylab ta’sir ko‘rsatish maqsadi bo‘ladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barcha yuqorida ta’kidlangan vositalardan foydaladi. Agar boshliq ishi tushib, biror xodimni xonasiga taklif etsa, u o‘rnidan turib kutib oladi, iltifot ko‘rsatadi, xol-ahvolni ham quyuqroq so‘raydi va so‘ngra gapning asosiy qismiga o‘tadi.

***Ta’sirning adresati*** - ta’sir yo‘naltirilgan shaxs. Lekin tashabbuskorning suhbatga tayyorgarligi yaxshi bo‘lmasa, yoki adresat tajribalirok sherik bo‘lsa, u tashabbusni o‘z qo‘liga olishi va ta’sir kuchini qayta egasiga qaytarishi mumkin bo‘ladi.

## 9.4. Muloqot va o‘rganish muammolari

**Oxirgi** yillarda «professionalizm» tushunchasi tez-tez ishlatiladigan bo‘lib qoldi. Chunki jamiyatda tub islohotlarni amalga oshirish, mehnat unumdorligini «inson omili» ni takomillashtirish hisobiga oshirish davr talabi bo‘lib qoldi. Ayniqsa, odamlarni boshqarish sohasidagi professionalizmga katta e’tibor qaratilmoqda. Juda ko‘pchilik mutaxassislar barcha bajaradigan funksiyalari orasida odamlar bilan til topishish, ularga ta’sir ko‘rsatish, ular faoliyatini to‘g‘ri tashkil qilish va boshqarish eng murakkablaridan ekanligini e’tirof etmoqdalar. Odamlar bilan normal munosabatlarni o‘rnata olmaslik, ayniqsa, biznes sohasida amaliy sheriklarning holatlari, kutishlarini aniqlay olmaslik, o‘z nuqtai nazariga o‘zgalarni professional tarzda ko‘ndira olmaslik, «birov» ni, uning ichki kechinmalari va o‘ziga bo‘lgan munosabatini aniq tasavvur qila olmaslik amaliy Amaliy psixologiyada ***kommunikativ uquvsizlik***, yoki ***diskommunikatsiya*** holatini keltirib chiqaradi. Bunda odamlar oddiy til bilan aytganda, bir - birlarini tushunolmay qoladilar, shuning oqibatida pishib turgan loyiha yoki yaxshi reja amalga oshmasligi, bir necha oylarga cho‘zilib ketishi mumkin.

Shuning uchun ham hozirgi zamon ijtimoiy Amaliy psixologiyasining tadbiqiy yo‘nalishida, boshqaruv Amaliy psixologiyasida katta yoshli odamlarni kommunikativ bilimdonlikka o‘rgatish, ularda zarur kommunikativ malakalarni hosil qilishga katta ahamiyat berilmoqda. Har bir korxona, xususiy firma yoki davlat muassasasini boshqaruvchi menejer, rahbar tayyorlash muammosi ana shu rahbarlarni, boshqaruvchilarni psixologik jihatdan odamlar bilan ishlashga o‘rgatish muammosini chetlab o‘tolmaydi. Umuman, hozirgi davrda har qanday mutaxassis - vrach, muhandis, o‘qituvchi, iqtisodchi, agronom, quruvchi, jurnalist,

madaniyatshunos yoki boshqalar ham kommunikativ malakalarga ega bo‘lmaguncha, bozor munosabatlari sharoitida tezda jamoaga kirishib, ko‘pchilik bilan til topishib, o‘z professional mahoratini ko‘rsata olmaydi. Har bir ziyoli inson boshqalar bilan hamkorlik qilish mahorati va san’atiga ega bo‘lishi kerak.

Bu vazifa odamlarni muomala va muloqot etikasiga o‘rgatishni har qachongidan ham dolzarb qilib qo‘ymoqda. To‘g‘ri, muloqotga kirishish - ijtimoiylashuv jarayonida barcha sifatlardan oldinroq shakllanadigan qobiliyatlardan, u tabiiy va hayotiy narsa. Bola tili juda yaxshi chiqib ulgurmay, atrofidagilar bilan aktiv muloqotga kirisha boshlaydi. Lekin masalaning paradoksal tomoni ham shundaki, yillar o‘tgan sari ongli, aqlli odam har bir gapini uylab gapiradigan, har bir qadamini uylab bosadigan bo‘lib qoladi, bu uning jamiyatdagi mavqesini belgilovchi vositadir. Bu muloqotga kirishishga ruhan tayyorlanishning ahamiyatini ham odam anglashini taqozo etadi. Shunday qilib, ana shu eng tabiiy va bir qarashda oddiy inson faoliyati shu qadar murakkab va serqirraki, uning mexanizmlarini o‘rganish, guruhlarda to‘g‘ri munosabatlarni tashkil etish va odamlarni samarali muloqotga o‘rgatish muammosi bugungi ijtimoiy Amaliy psixologiyaning muhim masalalaridandir.

Ma’lumki, gaplashayotgan odamlar biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ana shu ikki qirraning qanchalik o‘zaro mosligi, bir-birini to‘ldirishiga bog‘liq ekan. Noto‘g‘ri tasavvurlardan biri shuki, odamni muomala yoki muloqotga o‘rgatganda, uni faqat gapirishga, mantiqan asoslangan so‘zlardan foydalanib, ta’sirchan gapirishga o‘rgatishadi. Uning ikkinchi tomoni - tinglash qobiliyatiga deyarli e’tibor berilmaydi. Mashxur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi «Yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir» deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo‘lishini nazarda tutgan edi.

Mutaxassislarning aniqlashlaricha, ishlayotgan odamlar vaqtining 45%i tinglash jarayoniga ketar ekan, odamlar bilan doimiy muloqotda bo‘ladiganlar 35 - 40 % oylik maoshlarini odamlarni «tinglaganlari» uchun olarkanlar. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, kommunikatsiyaning eng qiyin sohalaridan hisoblangan tinglash qobiliyati odamga ko‘proq foyda keltirarkan.

Shuning uchun bo‘lsa kerak, nemis faylasufi A. Shopengauer «Odamlarni o‘zingiz to‘g‘ringizda yaxshi fikrga ega bo‘lishlarini xoxlasangiz, ularni tinglang» deb yozgan ekan. Darhaqiqat, agar siz kuyunib gapirsangizu, suhbatdoshingiz sizni tinglamasa, boshqa narsa bilan ovora bo‘laversa, undan ranjiysiz, nafaqat ranjiysiz, balki u bilan aloqani ham uzasiz. O‘qituvchi gapirayotgan paytda uni tinglamaslik odobsizlikning eng keng tarqalgan ko‘rinishi deb baholanishini bilasizmi?

Nima uchun biz ko‘pincha yaxshi gapiruvchi, so‘zlovchi bo‘la olamiz-u, yaxshi tinglovchi bo‘la olmaymiz? Psixologlarning fikricha, asosiy halaqit beruvchi narsa - bu bizning o‘z fikr-o‘ylarimiz va xohishlarimiz og‘ushida bo‘lib qolishimizdir. Shuning uchun ham ba’zan rasman sherigimizni tinglayotganday bo‘lamiz, lekin aslida hayolimiz boshqa yerda bo‘ladi. Tinglashning ham xuddi gapirishga o‘xshash texnikasi, usullari mavjud. Ularning turi ham ko‘p, lekin asosan biz kundalik hayotda uning ikki usulini qo‘llaymiz: ***so‘zma - so‘z qaytarish*** va ***boshqacha talqin etish***. Birinchisi, suhbatdosh so‘zlarining bir qismini yoki

yaxliticha qaytarish orqali, sherikni qo‘llab-quvvatlashni bildiradi. Ikkinchi usul esa - sherigimiz so‘zlarini tinglab, undagi asosiy g‘oyani muxtasar, o‘zimizning talqinimizda ifoda etish. Ikkala usul ham sherik uchun muhim, chunki u sizning tinglayotganingizni, hattoki, undagi g‘oyalarga qarshi emasligingizni bildiradi. Bunday tashqari, biz yaxshi tinglayotgan bo‘lib, «Yo‘g‘-e?», «Naxotki?», «Qara-ya?», «Yasha!» luqmalari bilan ham suhbatdoshimizni gapirishga, yanayam o‘z fikrlarini oydinlashtirishga chaqirib turamiz.

Demak, aslida bizdagi gapirayotgan shaxs yetakchi, u suhbatning mutloq xokimi, degan tasavvur unchalik to‘g‘ri emas. Yaxshi tinglashda ham shunday kuch borki, u suhbatdoshni Sizga juda yaqinlashtiradi, ishonchni tug‘diradi. Chunki muloqot jarayonidagi eng qimmatli narsa - bu axborotning o‘zi. Tinglayotgan odam ma’nili, yaxshi dialogdan faqat yaxshi, foydali ma’lumot oladi. Gapirgan esa aksincha, o‘zidagi borini berib, gapirmaydigan suhbatdoshdan «teskari aloqani» olib ulgurmay, hech narsasiz qolishi ham mumkin. Shuning uchun muloqotga o‘rgatishning muhim yo‘nalishlaridan biri - odamlarni faol tinglashga, bunda barcha paralingvistik va noverbal omillardan o‘rinli foydalanishga o‘rgatishdir.

Professional tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi:

- *aktiv holat.* Bu - agar kreslo yoki divan kabi mebel bo‘lsa, unga bemalol yastanib yoki yotib olmaslik, suhbatdoshning yuzidan tashqari joylariga qaramaslik, mimika, bosh chayqash kabi harakatlar bilan uning har bir so‘ziga qiziqayotganligingizni bildirishni nazarda tutadi;
- *suhbatdoshga samimiy qiziqish bildirish*. Bu nafaqat suhbatdoshni o‘ziga jalb qilib, balki keyin navbat kelganda o‘zining har bir so‘ziga uni ham ko‘ndirishning samarali yo‘lidir.
- *o‘ychan jimlik*. Bu suhbatdosh gapirayotgan paytda yuzda mas’uliyat bilan tinglayotganday tasavvur qoldirish orqali o‘zingizning suhbatdan manfaatdorligingizni bildirish yo‘li.

Agar biz suhbatdoshimizni yaxshi, diqqat bilan tinglasak, bu bilan biz unda o‘z-o‘ziga hurmatni ham tarbiyalaymiz. Demak, tinglash jarayoni ko‘pchilik tasavvur qilgani kabi unchalik passiv jarayon emas ekan. Uning muloqotning samarali bo‘lishidagi ahamiyati nihoyatda katta. Chunki tinglash qobiliyati gapiruvchini ilhomlantiradi, uni ruhlantiradi, yangi fikrlar, g‘oyalarning shakllanishiga sharoit yaratadi. Shuning uchun ma’ruzachi professorning har bir chiqishi va ma’ruzasi agar talabalar tomonidan diqqat bilan tinglansa, bu pedagogik muloqotdan ikkala tomon ham teng yutadi.

Agar muloqot jarayonida ishtirok etuvchi ikki jarayon - gapirish va tinglashning faol o‘zaro ta’sir uchun teng ahamiyatini nazarda tutsak, bu jarayon katnashchilarining psixologik savodxonligi va muloqot texnikasini egallashining ahamiyatini anglash qiyin bo‘lmaydi. Shuning uchun ham ijtimoiy Amaliy psixologiyada odamlarni samarali muloqotga ataylab o‘rgatishga juda katta e’tibor beriladi. Bu boradagi fanning o‘z uslubi bo‘lib, uning nomi ***ijtimoiy psixologik trening*** (IPT) deb ataladi. IPT - muloqot jarayoniga odamlarni psixologik jihatdan hozirlash, ularda zarur kommunikativ malakalarni maxsus dasturlar doirasida qisqa

fursatda shakllantirishdir. Eng muhimi IPT mobaynida odamlarning muloqot borasidagi bilimdonligi ortadi.

***Amaliy muloqot treningi*** - IPTning bir ko‘rinishi bo‘lib, u yoki bu professional faoliyatni amalga oshirish jarayonida zarur bo‘ladigan kommunikativ malaka, ko‘nikma va bilimlarni hosil qilishga qaratilgan tadbirdir. Guruh va jamoalarda muloqot treningi vositasida muzokaralar olib borish, ish yuzasidan hamkorlik qilish yo‘l-yo‘riqlarini birgalikda topish, katta auditoriya oldida so‘zlashga o‘rgatish, majlislar o‘tkazish, janjalli, nizoli holatlarda o‘zini to‘g‘ri tutish malakalari hosil qilinadi. Bundagi asosiy narsa - trening katnashchilari ongiga birovlarni tushunish, o‘zini o‘zga o‘rniga qo‘ya olish, boshqalar manfaatlari bilan o‘zinikini uygunlashtira olish g‘oyasini singdirishdir. Treninglar mobaynida *guruhiy munozaralar, rolli o‘yinlarning* eng optimal variantlari sinab, mashq qilinadi.

## ***Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:***

Ushbu mavzu mobaynida shaxs uchun muhim bo‘lgan muomalaning texnikalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar keng tarzda keltirilgan. Verbal, noverbal va paralingvistik ta’sir vositalarining amaliyotda qo‘llanish usullari ko‘rsatilgan. Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari va shart-sharoitlari, ijtimoiy institutlarining bu jarayondagi o‘rni: “Oila-bog‘cha-mahalla-maktab-maxsus va oliy ta’lim muassasalari - mehnat jamoalari” tizimidagi o‘rni tahlil qilingan.

## **Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:**

Psixologik ta’sir, verbal ta’sir, paralingvistik tasir, noverbal ta’sir.

## **Glossariy:**

*Dialog* – ikki va undan ortiq kishilarning o‘zaro og‘zaki gaplashishi**.**

*Dialogik nutq* – nutq turlaridan bo‘lib, bunda so‘zlovchilar barobar teng, birgalikda faollik ko‘rsatadi.

*Monologik nutq* **–** bir odamning o‘z fikrlarini og‘zaki yoki yozma ravishda ifodalash nutqi.

*Muloqot* **–** ikki yoki undan ortiq odamlarning o‘zaro bir-biriga ta’sir etishi.

## ***Mavzu yuzasidan topshiriqlar:***

Ko‘rilgan savollar:

1. Muloqot va insoniy munosabatlar Amaliy psixologiyasi.
2. Muloqotning inson hayotida tutgan o‘rni va funksiyalari.
3. Muloqotning psixologik tizimi.
4. Muloqotning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati. Yolg‘izlik.
5. Muloqotning texnikasi muammosi. To‘g‘ri gapirish san’ati.
6. Tinglash, uning psixologik mohiyati va texnikasi.
7. Muloqotning yosh va individual xususiyatlari.
8. Samarali muloqot sirlari.

## ***Seminar mashq‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:***

1. Muloqot qanday amalga oshiriladi?
2. Muloqotga ehtiyoj qanday sabablarga asosan yuzaga keladi?
3. M uloqot qanday vazifalarni bajaradi?

4. Psixologik ta’sir vositalari qanday?
5. Ta’sirning adresati - kim hisoblanadi?
6. Professional tinglash texnikasiga nimalar kiradi?
7. Ijtimoiy psixologik trening nima?
8. Treningga qo‘yiladigan talablar qanday?
9. Rolli o‘yinlarning mohiyati nimada?
10. Guruhiy munozaralar qanday o‘tkaziladi?

***Mustaqil ishlar mavzulari:***

1. Inson va hayvon muloqotining o‘ziga xos tomonlari.
2. Bolalar va kattalar muloqotining o‘ziga xosligi.
3. Amaliy muloqotning texnikasi va strategiyasi.
4. Ta’sirchan muomala sirlari.
5. Sharq allomalari muloqot etikasi va mahorati haqida.
6. Shaxs intellektual taraqqiyotida muloqotning roli.
7. Auditoriya bilan muloqotning sirlari va etikasi.
8. Insoniy munosabatlar etikasi va Amaliy psixologiyasi.
9. Bozor munosabatlari sharoitida shaxslararo munosabatlarni takomillashtirish muammosi.
10. Odamlarni shaxslararo muomalaga o‘rgatish yo‘llari. IPT.
11. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

***Tavsiya etiladigan adabiyotlar:***


1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston kelajagining poydevori.- T., 1997
2. G‘oziyevE.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
3. G‘oziyevE.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
4. Mayers D. Sotsialnaya psixologiya. - M., 1997
5. “Amaliy psixologiya.”Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
6. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
7. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
8. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
9. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
10. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
11. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000
12. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
13. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
14. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
15. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.

**16.**Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
17.Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis,
18.2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha adabiyotlar ro‘yhati:**

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

## 10-MA’RUZA. GURUHLARDA IJTIMOIY FAOLIYATNI TASHKIL ETISH. GURUHLARNING TURLARI. GURUHIY O‘ZARO MOSLIK, LIDERLIK VA KONFORMIZM HODISALARI.

**REJA:**

10.1. Shaxs va guruh. Referent guruh.
**10.2.** Guruhlarning turlari.
**10.3.** Guruh o‘lchamlari va uning tizimi.
**10.4.** Jamoalarda psixologik o‘zaro moslik.
**10.5.** Guruhdagi psixologik muhit va uni o‘rganish.

### Shaxs va guruh. Referent guruh

Shaxslararo munosabatlar asosan guruh sharoitida, shaxs ma’lum insonlar davrasida, guruhida, jamoada bo‘lgan takdirda ro‘y beradi. Shuning uchun ham mutaxassislar jamoalarda ro‘y beradigan shaxslararo ta’sirning qonuniyatlari va mexanizmlarini bilishlari va ularni guruhda odamlar mehnatini tashkil etishda albatta inobatga olishlari kerak.

Har bir shaxsning fe’l-atvorida, hatti-harakatlarida u mansub bo‘lgan millat, halk, xudud, professoinal toifa, mehnat qiladigan jamoasi, yaqin atrofdagi mukim guruhi, oilasining ta’siridan paydo bo‘lgan sifatlari va xususiyatlari bo‘ladi. Tarixiy shart-sharoit, davr, davlat tuzimi va o‘sha jamiyatdagi siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy ta’sirlar haqida yuqorida gapirgan edik. Bu ta’sir ***makro bosqichdagi ta’sirlar*** deb atalib, yaqin muhitning tasiri - ***mikro bosqichdagi ta’sirlar*** deb yuritiladi. Ikkala bosqichdagi ta’sirlar ham ijtimoiy psixologik nuqtai nazardan ahamiyatli va tarbiyaviy mohiyatga egadir. Chunki har bir sharoitda shaxs o‘ziga xos ijtimoiy rollarni bajaradi va o‘zining «qiyofasini» namoyon etadi. Mehnat jamoasida professoinal rollarni bajarish jarayonidagi xulq-atvori shaxsning ma’naviy va psixologik ko‘rinishidagi asosiy omil bo‘lib, katta yoshdagi odam Amaliy psixologiyasini tubdan o‘zgartirish uchun uning professional faoliyatini ham o‘zgartirish kerak, deyiladi.

Shunday qilib, shaxsga bir vaqtning o‘zida turli ijtimoiy guruhlarning ta’siri bo‘lib turadi. To‘g‘ri, ma’lum davrda bir ijtimoiy guruhning shaxsga ta’siri sezilarliroq va ahamiyatliroq, ikkinchisiniki esa sal kamroq bo‘ladi. Masalan, o‘quvchilik yillarida maktabdagi o‘quvchilar guruhining ta’siri mahalladagi o‘rtoqlar davrasinikidan kuchliroq bo‘lishi, yangi xonadonga kelin bo‘lib tushgan qiz uchun yangi oila muhitining ta’siri talabalik guruhinikidan kuchliroq bo‘lishi tabiiy. Lekin har bir alohida daqiqada biz doimo ma’lum guruhlar ta’sirida bo‘lamiz. Xo‘sh, guruhning o‘zi nima? ***Guruh - ma’lum ijtimoiy faoliyat***

*maqsadlari asosida to‘plangan, muloqot ehtiyojlari qondiriladigan insonlar uyushmasidir.* Demak, guruh uchun ikkita asosiy mezon mavjud: biror faoliyatning bo‘lishligi (mehnat, o‘qish, o‘yin, muloqot, maishiy manfaatlar) hamda u yerda odamlarning o‘zaro muloqoti uchun imkoniyatning mavjudligi.

Har bir shaxs uchun taraqqiyotning har bir alohida bosqichida shunday odamlar guruhi bo‘ladiki, u ularning niyatlari, qiziqishlari, harakat normalari, g‘oya va fikrlariga ergashishga tayyor bo‘ladi, harakatlaridan andoza oladi, ularga taqlid qiladi. Bunday guruh Amaliy psixologiyada ***referent guruh*** deb ataladi. Amerikalik sotsiologlar referent guruhlarning bir necha turlarini farqlaydilar.

*Normativ guruhlar* - bu shaxs uchun shunday insonlar guruhiki, ularning normalarini u ma’qullaydi, ularga amal qilishga hamisha tayyor bo‘ladi. Bunday guruhlarga birinchi navbatda oilani, diniy yoki milliy uyushmalarni, professoinal guruhlarni kiritish mumkin. Masalan, o‘zbek halki uchun dasturxon atrofiga o‘tirgan zaxoti yuzga fotiha tortish, mezbonlarning mehmonlarga «Xush kelibsizlar» deyishlari norma hisoblanadi va har bir oilada shunday harakatlarga nisbatan ijobiy ustanovka shakllanadi. Bunda bola uchun referent rolini ota-onasi, kattalar, mahalladagi hurmatli insonlar o‘ynaydi.

***Qiyoslash guruhlari*** - bu shunday guruhki, shaxs o‘sha guruhga kirishni, uning ma’qullashiga muxtoj bo‘lmaydi, lekin o‘z harakatlarini yo‘lga solishda unga asoslanadi va korreksiya qiladi. Masalan, talabalar guruhida shunday yoshlar bo‘lishi mumkinki, shaxs ular bilan umuman muloqotda bo‘lmaydi, ularning fikrlari yoki qarashlarini yoqlamaydi, lekin bu guruh aynan o‘shalarga o‘xshamaslik va o‘z ustida ko‘proq ishlashga o‘zini safarbar qilish uchun kerak. Yoki talaba yoshlar sessiya yakunlariga ko‘ra differensial stipendiya oladilar. O‘rtacha o‘zlashtiruvchi talaba uchun «hamma talabalar» oladigan stipendiya mikdorini nazarda tutib, o‘zini tinchlantiradi, a’lochi esa, o‘zinikini nafaqat oddiy, o‘rtachalar bilan balki, davlat stipendiyalari oladiganlar bilan ham solishtiradi. Ko‘rsatgichlar qanchalik yuqori bo‘lsa, shunga mos da’vogarlik darajasi ham yuqori bo‘ladi, shaxsning qiyoslash guruhlari ham ortiqroq bo‘ladi.

***Negativ guruhlar*** - shundayki, shaxs ularning hatti-harakatlaridan ataylab voz kechadi, chunki ular shaxsiy qarashlardan mutloq farq qiladi. Masalan, ikki qo‘shni bir-biri bilan murosalari kelishmasa, hattoki, devorlarini oqlashda ham biri tanlagan rangni ikkinchisi tanlamaydi. Biri «oq» desa, ikkinchisi - aksincha, «qora» deb turaveradi.

## Guruhlarning turlari

Kundalik hayotda shaxs muloqotda bo‘ladigan, vaqtini birgalikda o‘tkazadilar kishilar guruhi ham turli xil bo‘ladi. Masalan, agar odamlar ko‘chada tasodifiy hodisani tomoshabini bo‘lib turishgan bo‘lsa, ularni Amaliy psixologiya tilida guruh emas, **agregatsiya(olomon)** deb atashadi. haqiqiy guruh uchun o‘sha odamlarning barchasiga aloqador umumiy faoliyat va hamkorlik qilish, bir-birlariga ta’sir ko‘rsatish imkoniyati bo‘lishi kerak. Amerikalik psixolog Ch. Kuli hamkorlikning darajasi mezoniga ko‘ra guruhlarni birlamchi va ikkilamchi turlarga bo‘lib o‘rganishni taklif etgan edi. *Birlamchi guruhda* shaxslararo o‘zaro ta’sir

«yuzma-yuz, bevosita» ro‘y beradi. Masalan, oila davrasidagi, sinfdagi, hisobchilar xonasida o‘tirganlar birlamchi guruhga misoldir.

*Ikkilamchi guruhlarda* har doim ham odamlarning bevosita muloqotda bo‘lish imkoniyatlari bo‘lmaydi. Ular o‘rtasidagi munosabat va o‘zaro ta’sir bilvosita bo‘ladi. Masalan, yirik bir tashkilotdagi tizimlar orqali muloqot, kasaba uyushmasiga birlashgan odamlar, «Vatan» taraqqiyoti partiyasi a’zolarining bog‘liqligi ikkilamchi guruhga misol. Ularda ham umumiylik bo‘ladi, masalan, o‘sha partiyani oladigan bo‘lsak, ular Qashqadaryoda bo‘ladimi, Farg‘onadami, baribir umumiy g‘oya atrofida birlashishadi, a’zolik badallarini vaqtida to‘lab turishadi, saylov oldi kompaniyalarida bir - birlarini qo‘llab-quvvatlab turadilar.

Ko‘pincha guruhlarni rasmiy va norasmiy turlarga ham bo‘lib o‘rganishadi. *Rasmiy guruhdagi* munosabatlar rasmiy normalar va huquq burchlar tizimi bilan belgilangan bo‘ladi. Masalan, guruhda boshliq bilan xodimlar o‘rtasidagi munosabatlarni ta’minlovchi guruh rasmiy bo‘lsa, *norasmiy* - ichki, bevosita psixologik munosabatlarni ta’minlovchi guruh hisoblanadi. Masalan, do‘stlar guruhi, yoki talabalar guruhidagi barcha qizlarning tanaffus paytidagi muloqoti guruhi.

Turli guruhlar inson hayotida bir necha funksiyalarni bajaradilar:

a) ijtimoiylashtiruvchi funksiya;

b) instrumental, ya’ni, aniq mehnat funksiyalarni amalga oshirishga imkon beruvchi muhit;

v) ekspressiv - odamlarning o‘zgalarning tan olishlari, hurmatga sazovor bo‘lish, ishonch qozonishini ta’minlash;

g) qo‘llab-quvvatlash, ya’ni, qiyin paytlarda, muammolar paydo bo‘lganda odamlarni birlashtirish funksiyasi.

R.S.Nemov kichik ijtimoiy guruhlarning quyidagi klassifikatsiyasini taklif etgan. (7 - rasm)

7-rasm.

**KICHIK GURUHLARNING TURLARI**

| | |
|---|---|
| Shartli (nominal) | real (hakikiy) |

| | |
|---|---|
| tabiiy | laboratoriya tipli |

| | |
|---|---|
| *Formal (rasmiy)* | *Noformal (norasmiy)* |
| *kuchsiz rivojlangan* | *Kuchli rivojlangan* |
| *korporatsiya* | *Jamoalar* |
| *referent* | *Noreferent* |

### Guruh o‘lchamlari va uning tizimi

Guruhlar ulardagi odamlar soniga ko‘ra *katta va kichik guruhlarga* bo‘linadi. Amaliy psixologiyada ko‘proq kichik guruhlar o‘rganiladi. Uni necha kishi tashkil etishi, necha kishi hamkorliklagi faolityati ko‘proq samara berishi

masalasi amaliy ahamiyatga egadir. Ko‘pchilik olimlar guruhning boshlangich nuqtasi sifatida miqdor jihatdan ikki kishini - *diadani* tan olishadi. Polyak olimi Yan Shepanskiy bunga qo‘shilmasa-da (uning fikricha kamida uch kishi - triadadan boshlanadi), har qalay diada o‘ziga xos uyushma sifatida tan olingan. Masalan, yangi oila qurib, birga yashayotgan kishilar, sevishganlar, ikki do‘st - o‘ziga xos kichik guruh. Har qanday kichik guruhga xos sifat shuki, uning a’zolari bir-birlari bilan bevosita muloqotga kirishish, «yuzma-yuz» bo‘lish imkoniyatga ega bo‘ladi. Har bir kishi uchun shu guruh juda ahamiyatli bo‘lib, uning normalariga o‘zi xohlab-xohlamay bo‘ysuna boshlaydi. Kichik guruhning chegarasi masalasi ham ko‘p muhokama qilinadi.

G.M. Andreeva bu chegarani 12-15 kishi deb hisoblasa, amerikalik Moreno o‘z vaqtida bu chegarani 30-40 gacha surgan edi. Lekin bizningcha, uning yuqori chegarasi necha kishi bo‘lishidan qat’iy nazar, o‘zaro bevosita muloqot imkoniyatini berishi va har bir a’zo bir-biriga ta’sir ko‘rsata olishi kerak.

Har bir o‘ziga xos psixologik tizimga ham ega. Uni tashkil etuvchi elementlar nisbatan barqaror bo‘lib, ular guruh a’zolari xulq-atvorini muvofiqlashtirib turadi. Avvalo guruhning ***maqsadini*** ajratish kerak. Maqsad - odamlarni jamoa mehnati atrofida uyushtirib, birlashtiruvchi psixologik elementdir. Masalan, barcha talabalarning maqsadi - o‘qish, professoinal malaka orttirib, mutaxassis bo‘lib yetishish.

Guruhning ***avtonomligi darajasi*** ham ma’lum ahamiyatga ega omil, chunki har bir a’zo umumiy maqsad asosida birlashgan bo‘lsa ham, ularning har birining o‘z burch va vazifalari bor va shu nuqtai nazardan har bir odam o‘z imkoniyatlarini o‘zicha ishga solib, o‘zaro munosabatlarga sabab bo‘ladi.

Guruhning psixologik tizimga ta’sir etuvchi omillarga yana ularning jinsiy, yosh jihatdan, ma’lumoti va malakasi nuqtai nazaridan farq qiluvchi va uyg‘unlikni tashkil etuvchi omillar ham kiradi.

Guruhning ***uyushganligi*** ham dinamik ko‘rsatgichlardan bo‘lib, shu nuqtai nazardan har bir guruh bir-biridan farq qiladi. Masalan, odamlar hamkorlikda bajarayotgan ishning qiziqarli va hamma uchun manfaatli ekanligi, guruh normalarining a’zolar tomonidan umuman olganda qabul qilinishi, qadriyatlar tizimini tasavvur qilishdagi fikrlar mosligi uyushqoqlikning mezonlaridir.

Guruhning tizimi yana uning katta-kichikligiga ham bog‘liq. Masalan, 5-10 kishidan iborat guruhdagi munosabatlar yaxshiroq, uyg‘unroq va faoliyat samaraliroq hisoblanadi. Chunki bunday guruhlarda norasmiy muloqot uchun ma’qul sharoit mavjud bo‘ladi. Bunday guruhlarda «guruhbozlik» degan illat ham bo‘lmaydi. Guruhning hajmi ortib borgan sari ularda rasmiyatchilik, rasmiy yuzaki munosabatlar ko‘payadi va bu odamlar o‘rtasidagi insoniy munosabatlarda o‘z aksini topadi.

### Jamolarda psixologik o‘zaro moslik

Guruh hayoti va undagi a’zolarning o‘zlarini yaxshi his qilishlari ko‘p jihatdan ularning hamkorlikda ishlay olishlari va bir-birlariga ijobiy munosabatda bo‘la olishlariga bog‘liq. Bu hodisani tushuntirish uchun Amaliy psixologiyada psixologik moslik tushunchasi mavjud. ***Psixologik moslik deganda***, guruh a’zolari sifatlari va qarashlarining aynanligi emas, balki ular ayrim sifatlarining mos

kelishi, qolganlarining kerak bo‘lsa, tafovut qilishi nazarda tutiladi. Moslikning mezoni sifatida N. Obozov quyidagilarni ajratadi:

a) faoliyat natijalari;

b) a’zolarning sarflagan kuch - energiyalari;

v) faoliyatdan qoniqish.

Ikki xil o‘zaro moslik farqlanadi: psixofiziologik va ijtimoiy psixologik. Birinchi holatda faoliyat jarayonida odamlarning bir xil va mos tarzda harakat qila olishlari, reaksiyalar mosligi, ish ritmi va tempidagi uyg‘unliklar nazarda tutilsa, ikkinchisida ijtimoiy xulqdagi moslik - ustanovkalar birligi, ehtiyoj va qiziqishlar, qarashlardagi monandlik, yo‘nalishlar birligi nazarda tutiladi. Birinchi xil moslik ko‘proq konveyer usulida ishlanadigan sanoat korxonalari xodimlarida samarali bo‘lsa, bu oliygoh o‘qituvchilari, ijodiy kasb egalarida iloji yo‘q va bo‘lishi mumkin emas, ularda ko‘proq ijtimoiy psixologik moslikning ahamiyati kattadir.

O‘tkazilgan tadqiqotlar psixologik moslikning ko‘plab qirralari bo‘lishi mumkinligini isbot qildi. Asosan shuni unutmaslik kerakki, qaysi faoliyat va uning maqsadi odamlarni birlashtirgan bo‘lsa, o‘sha maqsadni idrok qilish va birgalikda anglash istagida uyg‘unlikning bo‘lishi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘ladi.

## Gruppaviy qarorlar qabul qilishda o‘zaro ta’sir masalasi

Guruhda odamlarning bir-birlarini yoqtirishlari yoki aksincha, inkor qilishlari ko‘pincha turli xil qarorlar qabul qilish jarayonida ro‘y beradi. Grupaviy qarorlar qabul qilish individual qarorlar qabul qilish jarayonidan tubdan farq qilmaydi. Ikkalasida ham avval muammo aniqlanadi, ma’lumotlar to‘planadi, bir nechta takliflar ilgari suriladi va nixoyat, eng ma’quli qabul qilinadi. Lekin guruhda bu jarayon biroz boshqacharoq kechadi va nizolar ko‘pincha aynan shu jarayon bilan bog‘liq bo‘ladi.

Amerikalik psixolog T. Mitchellning fikricha, o‘zaro ta’sir gruppa sharoitida quyidagi omillar vositasida ro‘y beradi:

1) ayrim a’zolar boshqalariga nisbatan ko‘proq gapirishga moyil bo‘ladilar;

2) yuqoriroq mavqega ega bo‘lgan shaxslar qarorlar chiqarish jarayonida ham boshqalarga tazyiq o‘tkazishadi;

3) guruhda ko‘p vaqt o‘zaro fikrlardagi kelishmovchiliklarning oldini olishga ketib qoladi;

4) guruhda ayrim odamlar ta’sirida asosiy maqsaddan chetlash va maqsadga nomuvofiq qarorlar qabul qilish xollari kuzatiladi;

5) barcha a’zolar o‘zlari sezmagan holda konformlilikka berilishlari va guruh ta’siriga tushib qoladilar. Shuning uchun ham ba’zan majlisni olib boruvchi rais kun tartibini e’lon qilgan bo‘lsa-da, undan chalg‘ib ketishi va o‘rinsiz qarorlar qabul qilishi mumkin.

Lekin gruppaviy qarorlar qabul qilish jarayonining eng katta ijobiy tomoni shundaki, unda ko‘plab fikrlar tug‘iladi va o‘rtaga tashlanadi. Bu fikrlar shunday sharoit yaratadiki, oxir-oqibat alohida individual fikrlardan biroz bo‘lsa-da, farq qiladigan original yangi fikr paydo bo‘ladi. Shuning uchun ham rahbarlik san’ati ko‘pchilik fikriga tayangan xolda oxirida eng ma’kul qarorga kela olishdir. Lekin salbiy tomoni shundaki, gruppaviy muzokara va qarorlar qabul qilish jarayoni

ba’zi a’zolarda loqaydlik («Menga nima, ular gapirishyapti-ku» kabi), tashabbussizlik («Baribir meniki qabul qilinmaydi, gapirim nima qildim?» kabi) illatlarini ham paydo qilishi mumkin. Bu o‘sha muhitda ayrim odamlar fikri doimo qo‘llab - quvvatlangan, ayrim odamlarga e’tibor, imtiyoz berilgan sharoitlarda rahbarning aybi bilan ro‘y beradi.

Xoffman o‘z eksperimentlarida gruppaviy qarorlar qabul qilishga guruhning tarkibi ta’sir qilish mumkinligini isbot qilgan. Uning fikricha, yaxshi, sifatli, ijobiy fikrlar va qarorlar guruh tarkibi har xil (geterogen tarkib) bo‘lgan sharoitlarda uning tarkibi bir xil (gomogen) bo‘lgandan ancha ko‘p va sifatli bo‘ladi. Gomogen guruhlarda (masalan, taxminan bir xil o‘zlashtiradigan talabalar guruhi) qarorlar qabul qilish mobaynida konfliktlarning kam bo‘lishi va qarorlar tezda qabul qilinishi aniqlangan.

Har qalay qarorlar qabul qilish jarayoni psixologik jihatdan *tavakkalchilikka* asoslanishi ham isbotlangan. Lekin tavakkalchilik darajasi guruh sharoitida individual holatdagidan ancha past bo‘lar ekan. O‘rtacha guruh a’zosining bu o‘rindagi fikri: «Tavakkal shu gapni aytaychi, noma’qul bo‘lsa, guruh bor-ku, ular ma’qullashgan-ku?». Demak, guruh sharoitida qabul qilingan har qanday qaror mohiyatan ijtimoiy harakterli bo‘lib, uning to‘g‘ri va foydali, natijali bo‘lishida rahbarning roli katta bo‘ladi.

## Guruhdagi psixologik muhit va uni o‘rganish

Guruh va jamoalar to‘g‘risida gap ketganda, ko‘pincha uning «ma’naviy muhiti», «psixologik muhiti» degan iboralar ishlatiladi. Chunki bu narsa o‘sha yerdagi ishning yaxshiligi, faoliyatning samarasi bilan bog‘lanadi. *Ijtimoiy psixologik muhit deganda, biz o‘sha guruhning a’zolari fikrlari, hissiyotlari, dunyoqarashi, ustanovkalar va o‘zaro munosabatlaridan iborat bo‘lgan emotsional-intelletual holatni tushunamiz.* Bu o‘rindagi asosiy omil - bu a’zolarning o‘zaro munosabatlaridir. Ma’lumki, o‘zaro munosabatlar ish yuzasidan, faoliyat maqsadlari va mazmuni bilan hamda bevosita bir - birlarini yoqtirish-yoqtirmaslikka asoslangan insoniy emotsional hissiyotlar ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Professional faoliyatni bajarish jarayonida tabiiy birinchi tipli munosabatlar ustivor bo‘lib, ikkinchilarining harakteri birinchisidan kelib chiqadi. Do‘stlar to‘plangan davradagi muhit esa aksincha, bevosita simpatiyalarga tayanadi.

Ijtimoiy Amaliy psixologiyada ana shunday psixologik muhitni eksperimental tarzda o‘rganishga katta e’tibor beriladi. Eng keng tarqalgan usullardan biri sotsiometriya bo‘lib, uning asoschisi amerikalik olim Jon Moreno hisoblanadi. Sotsiometriya lotincha «so cietas» - jamiyat, va «metreo» - o‘lchayman so‘zlaridan olingan bo‘lib, guruhdagi shaxslararo munosabatlarni o‘lchashga qaratilgan texnikadir. Nazariy sotsiometriya uning muallifi fikricha, jamiyatdagi barcha nizolar, muammolarni yechishning usullaridan biri - insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish va shunga ko‘ra, jamiyatda o‘zgarishlarni amalga oshirish kerak, degan g‘oyaga asoslanadi. Amalda esa har bir jamoalarda maxsus sotsiometrik so‘rovlar o‘tkaziladi va uning natijalari tashkiliy jarayonlarda inobatga olinadi.

Lekin oxirgi paytlarda sotsiometriyaga nazar o‘zgargan, uning yuzlab modifikatsiyalari, turlari ishlab chiqildi. Ahamiyatlisi shuki, uni haqiqatdan ham guruhdagi ma’naviy-psixologik muhitga ta’sir etuvchi emotsional munosabatlarni aniqlashda mutaxassis tomonidan ishlatish mumkin. Bunda har bir guruh a’zosi tanlov sharoitiga solinadi, ya’ni u yoki bu sharoitda, vaziyatda yoki faoliyatni bajarishda o‘ziga yoqqan (yoqmagan ham) sherigini guruhdoshlari orasidan tanlashi kerak. Masalan, maktab o‘quvchilariga «Kim bilan birga dars tayyorlashni xoxlarding? », «Kim bilan maktab yer uchastkasidagi hasharda yonma-yon turib ishlashni istarding?», mehnat jamoalarida esa «Boshliq tomonidan berilgan muhim topshiriqni ikki kishi bajarishi kerak bo‘lsa, sheriklikka kimni olgan bo‘lardingiz?», talabalarda «Xorijga o‘qishga yuborishsa, guruhdoshlaringdan kimlar senga sherik bo‘lishini istaysan?» kabi savollar bilan murojaat qilinadi. So‘rov anonim bo‘lib, har bir ishtirokchi 3-5 tagacha tanlash huquqiga ega bo‘ladi. Natijalar jadvalga solinib, qayta ishlanadi va hattoki, grafik tarzida chiziladi. Quyida mehnat jamoasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan sotsiometrik testdan biri havola etilgan.

Test uchun quyidagi savollarni taklif etish mumkin:

1. Guruhingizdagi odamlar orasidan bevosita doimo u bilan ishlashni xoxlagan uch kishining nomini yozing:

1.

2.

3.

2.Siz bilan birga ishlaydigan hamkasblaringizdan kimlar bilan birga bo‘sh vaqtingizni o‘tkazishni xoxlardingiz.(uch kishi)

1.

2.

3.

3.Hamkasblaringizdan o‘z ishini zo‘r mahorat bilan bajaradigan uch kishining nomini yozing:

1.

2.

3.

Metodika guruhdagi odamlar bir-birlarini yaxshi bilgan taqdirdagina o‘tkaziladi. Ma’lumotlarni qayta ishlash har bir xodimning to‘plagan tanlovlarini sanash va tahlil qilishga asoslanadi. Ular asosida guruhdagi liderni va liderlik stilini aniqlash mumkin. Sotsiometriya korxona tarkibida kadrlar zahirasini shakllantirish, har bir xodimning reytingini aniqlash orqali ularda liderlik sifatlarining borligini o‘rganishga imkon beradi.

**Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:**

Ushbu mavzuda shaxslararo munosabatlar tizimida guruhlar batafsil tahlil qilingan. Shaxs shakllanishida muhim bo‘lgan referent guruhlarga alohida tavsif berilgan. Bu esa talabaning o‘zini qurshab turgan guruh a’zolarini yanada

chuqurroq anglash imkoniyatini beradi. Jamoalardagi psixologik o‘zaro moslik va uning ahamiyati keltirilgan. Talabalarning bo‘lg‘usi mehnat faoliyatlarini unumli bo‘lishida bu omilning nechog‘lik muhim ekanligi ular tasavvuriga singdiriladi. Guruhlardagi psixologik muhit va uni o‘rganish bo‘yicha amaliy tavsiyalar va metodikalar mavzuning qanchalik ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi. Guruhlardagi liderlik hodisasi, uning “rahbar” tushunchasidan farqi, liderlikning sifatlari va ta’sir uslublari hayotga bog‘lab tushuntirilgan.

**Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:**

Referent guruh, agregatsiya, rasmiy, norasmiy guruh, uyushganlik, psixologik moslik, sotsiometriya.

**Glossariy:**

*Guruh* **–** odamlarning birgalikdagi faoliyat mazmuni yoki muloqotda bo‘lish harakteri kabi qator belgilarga asoslangan ijtimoiy jamoa.

*Jamoa* – maqsadlari jamiyat maqsadiga ms keladigan umumiy faoliyat bilan birlashgan odamlar guruhi.

*Jamoaning negizi* – umuiy fikr, maqsad va ishlab chiqarishag taalluqli qarorlarni shakllantiruvchi jamoa a’zolari.

*Kichik guruh* – a’zolari birgalikdagi faoliyat bilan shug‘ullanuvchi va bevosita shaxslararo munosabatda bo‘luvchi kishilar guruhi.

*Referent guruh* – shaxsning har tomonlama ishongan, o‘ziga yaqin tutgan guruhi.

***Mavzu yuzasidan savollar va topshiriqlar:***

Ko‘rilgan savollar:

1. Shaxs va guruh muammosi. Guruhlar klassifikatsiyasi.
2. Guruh va jamoalarning psixologik xususiyatlari.
3. guruhlarda xulq normalri va qadriyatlarning shakllanishi.
4. Guruhlardagi dinamik jarayonlar.
5. Ijtimoiy psixologik o‘zaro moslik va uning mezonlari.
6. Sotsiometrik texnika va uni amaliyotda qo‘llash.

***Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar:***

1. Guruhga qo‘yiladigan talablar nimada?
2. Referent guruh deb nimaga ataladi?
3. Referent guruh turlari qanday?
4. Guruhlarning qanday turlari mavjud?
5. Psixologik moslik deganda nima tushuniladi?
6. Moslikning qanday mezonlari mavjud?
7. Ijtimoiy psixologik muhit deganda nima tushuniladi?
8. Sotsiometriya usuli qanday qo‘llaniladi?
9. Etnopsixologik nimani o‘rganadi?
10. Guruhning uyushganligi nima?

***Mustaqil ishlar mavzulari:***

7. Gruppaviy faoliyatning samaradorligi.
8. Jamoalarda ro‘y beradigan psixologik hodisalar.
9. Jamoaning shaxsga ijobiy va salbiy ta’siri.
10. Jamoalarni boshqarishning samarali usullari.
11. Mehnat jamoalarining konkret shaxsga ijobiy ta’siri.

12. Jamoaning ma’naviy muhitini shakllantirish omillari.
13. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

***Tavsiya etiladigan adabiyotlar:***

1. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2005.-96 b.
2. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
3. G‘oziyev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2001
4. G‘oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
5. Mayers D. Sotsialnaya psixologiya.- Spb, 1997
6. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
7. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
8. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
9. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
10. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
11. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
12. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
13. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.

13. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.

14. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.

15. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.

16. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.

17. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha adabiyotlar ro‘yhati:**

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

## 11- MA’RUZA. GURUH SHAROITIDA ZAMONAVIY O‘QITISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK TEXNOLOGIYALARI.

**REJA:**

11.1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shartlari.

11.2. Faol o‘qitish metodlari va ularni tashkil etish.
11.3. Darsda munozara, breynshtorming va treninglarni o‘tkazish.
11.4. Bahs turlari. Yozma bahsni o‘tkazish qoidalari.

## 11.1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shartlari

Ma’lumki, har qanday pedagogik jarayonning asosiy maqsadi - ta’lim oluvchida bilim, malaka va ko‘nikmalar hosil qilishdir. Bu narsa ma’lumotlar almashinuvi orqali ro‘y beradi. Pedagogik muloqot jarayonidagi ma’lumotlar almashinuvi asosan uch shaklda amalga oshiriladi:

1. Monolog;
2. Dialog;
3. Polilog.

***Monolog*** - ma’ruzachi yoki o‘qituvchining tinglovchilar yoki o‘quvchi - talabalar qarshisiga chiqib nutq so‘zlashi, darsni bayon etishidir. Ayni shu usul ta’lim-tarbiya jarayonidagi asosiy vosita ekanligi to‘g‘risida ongimizga o‘rnashib qolgan tasavvur mavjud. Bu holatda gapiruvchi ma’lumotlarning asosiy tayanch manbai hisoblanadi va faqat undangina faollik talab qilinadi. Monolog egasi o‘zi mustaqil tarzda ma’lumot mazmunini tinglovchilarga yetkazish va o‘z mavqeini ta’kidlash imkoniga ega bo‘ladi. Lekin auditoriya, ya’ni tinglovchilar unga nisbatan ancha passiv mavqeda bo‘ladilar va bu narsa ma’lumotning faqat kichik bir qisminigina idrok qilish va eslab qolishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘qituvchi bu kamchilikning oldini olish uchun auditoriyani faollashtirishning boshqa yo‘llarini qidirishga majbur bo‘ladi.

***Dialog*** - o‘quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida o‘qituvchi bilan birgalikda va hamkorlikda muhokama qilish yo‘lidir. Shuning uchun bu usul tinglovchilarni nafaqat faollashtiradi, balki auditoriyada ijodiy muhitning bo‘lishi va fikrlar almashinuvidan har bir ishtirokchining manfaatdorligini ta’minlaydi. Ya’ni, tinglovchilar o‘quv jarayonining ob’ektidan ***uning sub’ektiga*** aylanadilar.

Dialog jarayonida o‘qituvchi bilan o‘quvchilar o‘rtasida fikrlar almashinuvi, bilimlarni o‘zaro muhokama qila olish uchun real sharoit yaratiladi. Lekin dialogni tashkil etishdan avval o‘qituvchi auditoriyaning u yoki bu xususda bilimlar va tasavvurlarga ega bo‘lishini inobatda olishi zarur, aks xolda o‘zaro muloqot samarasiz va mazmunsiz tortishuvga aylanib ketishi mumkin. Dialog jarayonida uni tashkil etgan shaxs auditoriyaning u yoki bu muammo yuzasidan bilimlarini diagnostika qilish va shunga mos tarzda o‘zishini tashkil etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Aynan shu holat dialogning eng muhim psixologik ahamiyatidir.

***Polilog*** - guruh ichidagi munozaradir. U tinglovchilar yoki o‘quvchilarning faolligini yanada oshirish, ulardagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish maqsadida ishlatiladi. Polilog jarayonida guruh a’zolarining har biri muhokama qilinayotgan masala yuzasidan o‘zfikrini bildirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, o‘qituvchi esa ushbu jarayonning tashkilotchi sifatida o‘quvchilar yoki talabalar faoliyatiga bevosita aralashmaydi. Bu usul dars mavzusi ko‘prok nazariy harakterli bo‘lib, yangi g‘oyalardan ularning amaliy jihatlari keltirib chiqarilishi zarurati bo‘lganda qo‘l keladi. Lekin bu usul mashg‘ulotlar yoki muloqot darslari endi boshlangan paytda o‘tkazilishi maqsadga muvofiq emas, chunki polilog uchun o‘qituvchi bilan

hamkorlikda ishlash tajribasidan tashqari yoshlarga o‘sha soha yuzasidan ma’lum bilimlar majmui hamda hamkorlikda ishlash tajribasi zarur. Dialog va polilog texnikasini yaxshi egallagan muallim munozara yoki bahsni samarali tashkil etishga layoqatli bo‘ladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, munozarani samarali tashkil etish qobiliyati o‘z-o‘zidan shakllanmaydi, buning uchun o‘qituvchi umuman munozara metodikalarining mohiyati va uni tashkil etish yo‘llarini ilmiy-amaliy jihatdan bilishi kerak.

## 11.2. Faol o‘qitish metodlari va ularni tashkil etish

Bahsning samarali bo‘lishi eng avvalo bahslashuvchilarning bir-birlariga nisbatan fazoviy joylashuvlariga bog‘liq. Tinglovchi va muzokarada qatnashuvchilarning fazoviy joylashuvlari va ularning psixologik mavqelarining mohiyati muhim bo‘lganligi bois biz ushbu xolatlarni keltiramiz:

- Sinf sharoiti. Bu - an’anaviy dars o‘tkazish shakli bo‘lib, tinglovchilar bir-birlarining yuzlarini ko‘rish imkoniyati cheklangan va doska oldidagi o‘qituvchiga va u bayon etayotgan mazmunga nisbatan tinglovchilarning mavqelari, mas’uliyati turlicha. Bu sharoitda bahs o‘tkazish mumkin emas. Chunki sinfda oxirgi qatorda o‘tirgan bola bilan birinchi qatorda o‘tirganning darsga munosabati keskin farq qiladi. Tinglovchining psixologik mavqei - **«Men» - o‘yindan tashqarida»**.
- **«Men» - o‘yinda»** deb ataluvchi holat: tinglovchilar doira shaklidagi stol atrofida joylashadilar va o‘rtaga tashlangan mavzu yuzasidan erkin fikr almashish, hattoki, ayrim ijtimoiy rollarga ham kirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, hatto boshlovchi ham «qatorda» o‘tiradi. «Ishchanlik o‘yinlar» va boshqa rolli o‘yinlar ana shunday sharoitda o‘tkazilishi mumkin.
- **«Men»- munozarada»** deb ataluvchi bu holat ayni bahs - munozaralar o‘tkazish uchun qulay, chunki unda shaxs o‘z fikrini dadil aytish uchun imkoniyatni his qiladi. Odatda bunday bahslar to‘rtburchak stol atrofida uyushtiriladi.
- **«Men» - hamkorlikdaman»** degan bu holat kattaroq guruhlar tarkibida tashkil etiladi. Munozara a’zolari to‘rt-besh kishidan bo‘lib alohida stollar atrofida o‘tirib, har bir guruh o‘z qarorini chiqaradi. «Munozara» klublari» faoliyati shu tarzda tashkil etiladi.

Bu keltirilgan har bir xolat baxs qatnashuvchilarida o‘ziga xos ruhiy tayyorgarlik va mas’uliyat hissini keltirib chiqaradi.

Demak, dars mobaynida o‘qituvchi mavzuning harakteri va u shakllantirish lozim bo‘lgan bilim, malaka va fazilatlarga mos tarzda munozara sharoitini tanlashi va shunday keyingina mashg‘ulotni boshlashi kerak. Ko‘rinib turibdiki, an’anaviy sinfda tashkil etiladigan mashg‘ulotlarning samaradorligi deyarli yo‘q, chunki ular oldingi qatorlarda utirgan tinglovchilarning faolligigagina yo‘naltirilgan, qolganlar «o‘yindan tashqari» holatda, bu narsa ularning dars mazmuniga munosabatlarida bevosita aks etadi.

Kichik, tor doiralardagi kompakt guruhlarda uyushtirilgan munozaralarning ***erkin mavzuli, yo‘naltirilgan va aniq ssenariyli disput*** turlari mavjud bo‘lib, bu

tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining muloqot tajribasiga bog‘liqdir («disput» so‘zining lug‘aviy ma’nosi - «fikrlayapman», «tortishayapman», degan ma’noni bildiradi). Kichik guruhlardagi munozaralardagi asosiy narsa - guruh a’zolarining tanlangan mavzu xususiyatiga qarab, har biriing o‘z fikr mulohazalarini oxirigacha bayon etish imkoniyatlarining borligidir. Bunday guruhda boshlovchi ham qatorda o‘tirib, mavzuning yechimini batamom hal bo‘lmaguncha faol muloqotlarning ishtirokchisi bo‘lishi mumkin. Lekin asosiy rol guruhning a’zolariga yuklanganligini va bevosita ajralib chiqqan norasmiy lider asosiy bahs yurituvchi bo‘lishi mumkinligini unutmasligi zarur. Bunday gurunglar turli sharoitda ko‘pincha bahs ishtirokchilari uchun tabiiy sharoitlarda (masalan, sinfda, talabalar auditoriyalarida, ish xonalarida va b.k.) o‘tkazilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Agar baxlashuvchilar guruhi odatdagidan kattaroq hajmda (masalan, 30 kishigacha) bo‘lsa, unda munozarani uyushtirishning o‘ziga xos tomoni bor. Bu xolda bahs guruhi shartli ravishda uchga bo‘linadi. Birinchi guruh - **«fikrlarni jamlovchilar» - generatorlar** guruhi deyiladi; ikkinchisi - **«tanqidchilar»** va uchinchi guruh - **«fikrlarni tezlatuvchilar» - katalizatorlar»** deb ataladi. Har bir ajralgan guruhninig o‘ziga xos funksiyalari bor: «generatorlar» o‘rtaga tashlagan muammo yoki bahs mavzusi bo‘yicha o‘zlaridagi barcha fikrlarni o‘rtaga xolis tashlaydilar. Guruh a’zolaridan biri - lider - ularni jamlab, fikrlar ikkiga bo‘lingan taqdirda ham ularni umumlashtirib bayon etadi. So‘ngra o‘yinga «tanqidchilar» kirishadi. Ularning vazifasi - eshitgan fikrlariga tanqidiy munosabat bildirish, ya’ni tanqidiy nuqtai nazardan ular ichidagi «mag‘zini» va «puchak» fikrlarni saralash. Shundan keyin vaziyatga qarab, yana so‘z «generatorlar» ga yoki «katalizatorlar» ga berilishi mumkin. Bildirilgan fikr va takliflarda mabodo hisobga olinmay qolgan jihatlar yoki noo‘rin fikr bo‘lsa, yoki mohiyatan shu mavzuga aloqador bo‘lgan, lekin ikkala tomon hisobga olmagan biror jihat aniqlansa, tomonlar diqqatini aynan shunga qaratishi kerak. So‘ngra «tezlatuvchilar» bahsni davom ettirishga ruhsat berib, agar uni yakun qilish taqozo qilinsa, ikkala guruhnnig o‘yiniga xolis baho bergan xolda munozarani to‘xtatishi mumkin. Ular ko‘pincha ikkala guruh uchun xolis orbitorlar - «hakamlar» rolini o‘ynaydilar.

Maktabda bir sinf doirasida yoki talabalar guruhida axloqiy ma’naviy mavzuda bahs uyushtirganda, yuqoridagi usulni qo‘llash imkoniyati bo‘lsa, suhbatdoshlarning *uchburchak shakldagi berk stol* atrofiga o‘tirishlari mumkin. Demak, bahslashuvchilarning joylashishlari ham bu o‘rinda ma’lum ahamiyat kasb etadi.

Katta guruhlarda bahs yoki munozara uyushtirilganda, boshlovchining roli ayniqsa kattadir. Chunki u har bir guruhdagi tortishuvlar va fikr almashinuvlarning boshida turmog‘i kerak bo‘lsa, ular faoliyatini maqsadga muvofiq tarzda yo‘naltirib turmog‘i lozim. Kichik guruhdagidan farqli ularoq, katta guruhlarda boshlovchi u yoki bu ichki guruhga yon bosmasligi yoki ularni o‘zining shaxsiy fikriga majburan ergashtirmasligi kerak. Aks xolda, u o‘zining faoliyati bilan boshqalar tashabbusiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi va bahsning yo‘nalishini buzib qo‘yishi mumkin. Shuning uchun katta guruhlar uyushtiriladigan munozarannig

mavzusi oldindan tanlangan va unga boshlovchi ma’lum ma’noda tayyor bo‘lishi shart.

### 11.3. Darsda munozara, breynshtorming va treninglar o‘tkazish texnologiyasi

Munozaralar yuritishning yana bir shakli borki, uning nomini rus tilida «mozgovaya ataka», inglizchasiga «brain storming» deb ataladi. Bizning tilimizda bu tushunchannig aniq analogik tarjimasi yo‘q, lekin uni «miyaga xujum» yoki «fikrlar to‘qnashuvi», «fikrlar jangi maydoni» deb atash mumkin. Metodning psixologik mohiyati shundaki, oddiy munozarada bahslashuvchilar ko‘proq ongli, asosli fikrlarni bayon etishga harakat qiladilar. Bunda esa bahslashuvchilarga miyaga qanday fikr qo‘yilib kelsa, uni tanqidsiz va asoslamay erkin, «tilga nima kelsa», lekin navbatma-navbat aytish imkoniyati beriladi. Bu narsa ko‘proq muammo ancha notanish, savol murakkab yoki noaniq bo‘lgan sharoitlarda qo‘l keladi. Ya’ni, bunda «erkin assotsiatsiyalar»ga imkon beriladi va oxir oqibat guruhning o‘zi ma’lum ratsional «mag‘izni» ajratib oladi.

Bu usulni birinchi marta amerikalik olim **A.Osborn** 30-yillardayoq taklif etgan va bu usul yordamida yirik loyihalarni rejalashtirish va oldindan uning natijalarini bashorat qilishda ma’lum yutuqlarni qo‘lga kiritgan edi. Lekin keyinchalik mutaxassislar uni faqat nostandart, o‘ziga xos yechimi bo‘lgan vazifalarni muhokama qilgandagina qo‘llash mumkin, degan fikrni bildira boshladilar. Birok to‘g‘ri tashkil etilgan breyshtormingning amaliy afzalliklari ko‘p. Faqat bunda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

1. Jumlalar juda qisqa bo‘lishi kerak, ularning asoslanishi shart emas.
2. Har qanday jumla yoki fikr tanqid qilinishi mumkin emas, ya’ni fikrlar tanqiddan xolidir.
3. Mantiqiy fikrlardan ko‘ra, fantastik yoki qo‘qqisdan, tasodifan miyada paydo bo‘lgan fikr muhimroq.
4. Fikr yoki bildirilgan qisqa mulohaza qayd etiladi.
5. Bildirilgan fikr yoki g‘oyalar u yoki bu ishtirokchiniki, deb ajratilmaydi, ya’ni ular - muallifsizdir.
6. Fikr yoki yaxshi g‘oyalarni tanlash alohida «tanqidchilar» yoki guruhnnig norasmiy liderlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yuqoridagi ta’kidlangan guruh katta bo‘lgan sharoitda bahs uyushtirishda ham generator, ya’ni fikrlarni birlamchi jamlovchilarlarga ushbu usulda ishlashga imkon berish tajribada yaxshi natija beradi. Chunki o‘tkazilgan tekshiruvlar va ko‘plab sinov mashg‘ulotlarining ko‘rsatishicha, aynan shu guruhda breynshtorming usulining qo‘llanilishi turli-tuman va qarama-qarshi fikrlarning bayon etilishiga sharoit yaratadi. Aks xolda muhim muammolar bo‘yicha munozarani boshlash va unda fikrlar rang-barangligiga erishish juda qiyin bo‘ladi. Bu usul ayniksa, kattalar auditoriyasida juda yaxshi samara beradi.

Bahsda ishtirok etish va undan manfaatdorlik hissi har bir ishtirokchida shakllanishi shart va bunda boshlovchi - o‘qituvchining roli katta. Amaliy mashg‘ulotlarni bahs-munozara shaklida o‘tkazilishi bolalarga oldindan aytilishi va ularning tayyorgarlik ko‘rishlari uchun savollar berilib qo‘yilishi maqsadga

muvofikdir. Bahs ishtirokchilari hayajonlanmasliklari uchun mashg‘ulot boshlanishidan avval ularning o‘zlarini erkin tutishlari uchun ayrim **yengillashtiruvchi mashqlar,** boshqacha qilib aytganda**, psixogimnastik mashqlar** o‘tkazish tavsiya etiladi. Masalan, ana shu maqsadda o‘tkaziladigan psixogimnastik mashqlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1.O‘qituvchi guruhni aylana shaklida turishlari so‘raydi va a’zolarni navbatma-navbat o‘rtaga chiqib, guruh bilan xohlagan tarzda, lekin samimiy salomlashishni so‘raydi. Keyin guruhdan kimning salomi ko‘proq yoqqanini so‘raydi.

2.Guruh a’zolari o‘qituvchi atrofida yarim aylana shaklida turishadi. Navbat bilan guruh a’zolari o‘rtaga chiqib, xoxlagan a’zo bilan so‘zsiz, lekin ochiq yuz bilan mimika vositasida salomlashish va biror fikrni bildirishi so‘raladi.

3.Hamma doira shaklida o‘tiradi va o‘qituvchi olib kelgan koptok navbat bilan muloqot katnashchilariga otiladi, faqat kimga otilsa, o‘sha odamning kuchli, yaxshi bir sifati aytilib, so‘ngra yana otiladi. O‘qituvchi koptokning albatta har bir kishiga tegishini nazorat qiladi.

Bu kabi mashqlar munozara katnashchilari o‘rtasida o‘zaro tanglikning bo‘lmasligi va o‘z fikrini bayon etayotganda o‘qituvchidan tortinmasligi uchun o‘ziga xos trening hisoblanadi.

O‘qituvchi munozarani boshlar ekan, ishtirokchilar ongiga quyidagilarni yetkaza olishi kerak:

a) mashg‘ulot har bir ishtirokchiga albatta foydali bo‘ladi va ular bir-birlariga yordam berish uchun kelganlar;

b) munozara o‘zaro muloqotning bir shakli bo‘lib, har bir ishtirokchi bir-biriga ochiq va samimiy munosabatda bo‘lsin;

v) munozara ishtirokchilarning o‘zaro tajribalarini almashinishlari uchun qulay sharoitdir;

g) fikr bayon etishda kerak bo‘lsa tavakkal qilaylik, lekin indamaslik shiorimiz bo‘lmasin;

d) munozara paytida ko‘p yozish shart emas;

e) agar biror narsa tushunarli bo‘lmasa, uni so‘rashdan tortinmang;

j) bilgan bilimlarimizni bir-birimizdan ayamaymiz, chunki boshqalar ham bundan manfaatdor bo‘lsinlar, «yashiringan bilim - bilim emas» ligini unutmaylik!

### 11.4. Bahs turlari. Yozma bahs o‘tkazish usullari

Agar mashg‘ulotlar bir-birlarini yaxshi tanimaydigan boshlangich guruhlarda boshlangan bo‘lsa, «tanishish» mashqlarini o‘tkazish, albatta ishni kichik guruhlardan boshlash lozim. Bunda **erkin yunaltirilmagan bahs** shaklini qo‘llash o‘rinliroq. Bunda o‘qituvchi ishtirokchilarga bir-birlarini yaxshi tanib olsalar, birgalikda harakat qilsalar, umumiy ish uchun manfaatli bo‘lgan natijalarga erishish mumkinligini tushuntirishi lozim.

Agar ishtirokchilar biror *yangi ma’lumotlarga ega bo‘lish*, murakkabroq masala yuzasidan umumiy nuqtai nazarga ega bo‘lish va mantiqiy xulosalarga erishishni maqsad qilgan bo‘lsalar, unda dars avvalida o‘qituvchi yoki oldindan tayyorgarlik ko‘rgan guruh a’zosi ma’ruza qilishi, ma’ruza yuzasidan keyin bahs

uyushtirilishi, dars oxirida imkon bo‘lsa, o‘qituvchi o‘zi tayyorlagan tarqatma materiallarini har bir a’zoga berishi kerak. Faollashtiruvchi usullar materiallar kulga berilgach, ishga solinadi.

Agar darsning yoki amaliy mashg‘ulotning maqsadi tinglovchilardagi ***aniq qobiliyatlarni rivojlantirish,*** malakalarni oshirish va yangi tajribadan foydalanish bo‘lsa, unda bahsning predmeti avvalo tajriba almashinuvga qaratilishi, bunda ayrim mashqlar ham bajarilishi, ularning natijalari tahlil qilinishi, rolli o‘yinlarni bajarishgacha olib borilishi kerak. Bunda o‘qituvchining roli ancha mas’uliyatli bo‘lib, u mashg‘ulotgacha konkret yo‘riqnomalarni o‘quvchilarga berishi va guruh ishini muntazam kuzatib, nazorat qilib turadi.

Agar munozara darslarining maqsadi - ishtirokchilarning ***yangi, mustaqil fikrlarga kelishi***, ularni shaxsiy tajriba va vaziyatlarga bog‘lab aytib berishlariga olib kelish bo‘lsa, unda o‘qituvchi «Men» - munozaradaman» holatida guruhli bahsni kichik guruhlarda tashkil etishi, ularda alohida holatlar va vaziyatlarning tahliliga barchaning diqqatini qaratishi, ishtirokchilarni turli rollarni tasavvur qilishga majbur qila olishi va oldindan tayyorlab qo‘yilgan savolnomalarni dars oxirida tarqatib, shakllangan yangi g‘oyani ajratib olishi kerak. Demak, bu shakldagi ish har bir ishtirokchidan puxta tayyorgarlikni va aniq ko‘nikmalarni talab qiladi.

Bahs shaklida mashg‘ulot o‘tkazganda, qabul qilinadigan qarorlarning ahamiyati katta. Qarorlarning samarali bo‘lishi uchun quyidagilarni yodda tutish kerak:

- mashg‘ulot boshlanishidan oldin o‘qituvchi tahlil qilinishi lozim bo‘lgan muammoni belgilaydi va unga qay tarzda munosabat bildirilishi lozimligini tushuntiradi;
- qisqa bo‘lsa-da, bu muammoning oldingi darslarga bog‘liqligi, uyga berilgan vazifa, muhokama qilinadigan masalaga oid muhim faktlar esga tushiriladi;
- bahs katnashchilari kichik guruhchalarga (4-5 kishi) bo‘linib, mashg‘ulot oxirida fikrlar umumlashtirilishi uchun kog‘ozlar taxt qilib qo‘yiladi;
- guruhda ishlash mobaynida bildirilgan fikrlarning afzal va kamchilik tomonlari haqidagi o‘z mulohazalarini og‘zaki yoki yozma tarzda qarorlar shaklida bayon etadilar;
- ish yakunida guruhning vakillari o‘z guruhining ishi to‘g‘risida gapirib, ularni boshqalarniki bilan qiyoslaydi. Zarurat bo‘lsa, o‘qituvchi har bir guruhning qarorlarini o‘zaro qiyoslab, savollarga javob beradi, noaniqroq qarorlarga o‘z munosabatini bildiradi.

Pedagogik amaliyotda bahsning mohiyati ko‘pincha faqat og‘zaki dialoglar va tortishuvlar tarzida tasavvur qilinadi. Lekin og‘zaki bahslarning yanada samarali va ta’sirchan bo‘lishi uchun yozma bahs shakli ham qo‘llaniladi. Bu usul o‘quvchilarning berilgan mavzu sohasidagi bilimlarini yanada chuqurlashtirish, munozara madaniyatini oshirish va har bir fikrni asoslash qobiliyatini rivojlantiradi. O‘qituvchi esa o‘quvchi yoki talabalarning bilimlarini asosli baholash va bilimdonlikni to‘la ma’noda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu

usul ayniksa, milliy g‘oya va milliy mafkurani shakllantiruvchi fanlar - ijtimoiy-gumanitar fanlar yuzasidan o‘tkazilsa yanada samarali bo‘ladi.

O‘quvchilar oldindan mavzu bilan tanishtiriladilar, uyga berilgan topshiriqlar orasida qay biri yozma tarzda o‘tkazilishi ma’lum qilinadi. Yozma bahs o‘tkaziladigan kuni o‘qituvchi uni quyidagi tarzda amalga oshiradi:

1.O‘qituvchi guruhni ikkiga bo‘ladi va ularni alohida qatorlarga o‘tkazadi. Har bir guruh mavzu bo‘yicha qaysi nuqtai nazarni himoya qilishini ma’lum qiladi. Masalan, birinchi guruh bolalarning aqliy darajalarini muntazam o‘lchab turish va shu orqali ta’lim muassasalariga jalb etishni himoya qilsa, ikkinchi guruh - bu fikrni asosli tarzda inkor qiladi.

2.Shundan so‘ng o‘qituvchi qarama-qarshi guruh a’zolarini juftlaydi va ularga nomeri yozilgan varoqlarni tarqatadi. Har bir ishtirokchiga biror fikrni yozma asoslashga 5 daqiqadan beriladi. Yozma dalillar ravon tushunarli tilda, asosli tarzda yozilishi kerak.

3.Yozilgan varakchalar qarama-qarshi sheriklarga beriladi. Ular o‘z «raqiblari» fikriga qarshi fikrni 8-10 daqiqa mobaynida o‘ylab, yozishlari kerak bo‘ladi va narigi tomondagi sherigiga beradi.

4.Yozma dalillar almashinuvining bunday tartibi 2-3 marta takrorlanadi, har safar har bir o‘quvchi sherigining dalil-isbotini diqqat bilan o‘rganib chiqib, javob qaytaradi. Oxirgi raundda o‘quvchilarning o‘zlariga yakunlash imkoni beriladi va yozma ishlar yig‘ib olinadi.

5.O‘qituvchi yozma baxlarni yakunlashda tomonlarga «Qarshi tomonning eng yaxshi dalil-isboti qaysilar bo‘ldi?» deb so‘raydi va o‘quvchilar bilan oldindan kelishgan xolda ular bilimlarini yakka-yakka yoki guruhiy baholaydi.

Yuqorida keltirilgan yozma bahslarni o‘tkazish tamoyillari Fred Nyumen materiallari asosida tayyorlandi. Uylaymizki, bizning sharoitimizda ham bu usullar ancha samara beradi.

## Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:

Ushbu mavzuda auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari, o‘quv faoliyatini samarali bo‘lishi uchun faol o‘qitish metodlari va ularni tashkil etish usullari batafsil bayon etilgan. Yangi pedagogik va didaktik texnologiyalar joriy etishning psixologik xususiyatlari tahlil etilgan. Dars mobaynida munozara, breynshtorming va treninglarlarni o‘tkazish usullari talabalarga amaliy tarzda o‘rgatiladi. Har qanday muammoni yechish uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan bahs turlari va asosan yozma bahsni o‘tkazish qoidalari tushuntirilgan. “Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi” va “Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun” da o‘qitishning yangi texnologiyalari va o‘qituvchi-pedagoglarga qo‘yilgan yangi talablar bilan talabalarni tanishtiriladi. “O‘qituvchi ” omilining bozor munosabatlariga o‘tish va kasb mahoratiga yuksak talablar qo‘yilgan davrdagi salohiyati va o‘rni ko‘rsatilgan. Talabalar bilimlarini reyting usulida baholashning pedagogik va psixologik afzalliklari va xususiyatlari tahlil qilinadi. Mavzu orqali talabalar har qanday faoliyatda zamonaviy usullarni amaliyotga tadbiq qilish ko‘nikmalaridan xabardor bo‘lishadi.

## Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar:

Bahs, breynshtorming, trening, yozma bahs, polilog, dialog, monolog, munozara.

## Glossariy:

*Monolog* – ma’ruzachi tomonidan nutq so‘zlanishi, ma’ruzachi aktiv, tinglovchi passiv bo‘lgan jarayon.

*Dialog* – muammoni ikki kishi o‘rtasida muxokama etilishi jarayoni.

*Polilog* – guruh ichidagi munozara bo‘lib, barcha ishtirokchilar faoolashuvi kuzatiladi.

*Breynshorming* – aqlga xujum – baxslarni tashkil etishda qo‘llaniladigan interfaol usuldir.

*Trening* – mashq qilmoq, guruxlarda muloqotning samarali tashkil etish usuli bo‘lib, shaxsning muloqotga o‘rgatish va obro‘li bo‘lishini rivojlantirish maqsadida o‘tkaziladi.

## *Mavzu yuzasidan savollar va topshiriqlar:*

Ko‘rilgan savollar:

1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari.
2. Faol o‘qitish metodlari va ularni tashkil etish.
3. Darsda munozara, breynshtorming va treninglarni o‘tkazish.
4. Bahs turlari. Yozma bahsni o‘tkazish qoidalari.

## Seminarda muhokama uchun savollar:

1. Pedagogik muloqotda ma’lumotlar almashuvi qanday shaklda amalga oshiriladi?
2. Monolog, diolog va poliloglar qanday qo‘llaniladi?
3. Munozaraning qanday turlari mavjud?
4. Breynshtorming qanday talablarga ega?
5. Trening qanday talablarga ega?
6. Yozma bahsni o‘tkazish usullari kanday?
7. Katalizatorlar deb nimaga aytiladi?
8. Generatorlar kimlar?
9. “Tanqidchilar” qanday yo‘l tutadi?
10. Erkin yo‘naltirilgan bahs shakli kanday?

## Mustaqil ishlar mavzulari:

1. Talim jarayonida pedagogik muloqotning o‘ziga xos tomonlari.
2. Munozara metodlarning ijtimoiy psixologik ahamiyati.
3. Katta va kichik guruhlarda munozaralarni tashkil etish qoidalari.
4. Breynshtorning va uni o‘tkazish texnologiyalari.
5. Bahsda samarali ishtirok etish tamoyillari.
6. Yozma bahslar kerakmi?
7. *Shuningdek, TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

## Tavsiya etilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori.- T.: 1998.- 64 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risidagi Qonuni”, T., 1997.

3. Karimov I. A. O‘zbekistonda demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari.- “Turkiston”, 2002 yil 31 avgust
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demoqratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2005.-96 b.
5. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
6. G‘oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
7. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot.-T.: Universitet, 1999.- 96 b.
8. Karimova V.M. va boshk. Mustaqil fikrlash. - T.: Shark.-2000.- 112 b.
9. Mayers D. Sotsialnaya psixologiya perev.S angl.-SPb.: «Piter»,1999 – 688
10. Metodi effektivnogo obucheniya vzroslix. Uchebno-metodicheskoye posobiya. (Avtorskiy kollektiv) - Moskva - Berlin, 1998 - 124 s.
11. Prikladnaya sotsialnaya psixologiya. / Pod. red. A. Suxova i A.Dergacha.- M, 1998 - 688 s.
12. Sushkov I.R. Psixologiya vzaimootnosheniy. - M.: Akademicheskiy Proyekt, 1999.- 448s.
13. Chaldini R. Amaliy psixologiya vliyaniya. - SPb.: «Piter», 2000,-272 s.
14. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
15. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
16. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
17. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
18. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
19. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
20. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
25. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
26. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
27. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
28. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
29. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha adabiyotlar ro‘yhati:**

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

**Mustaqil ishlash uchun mashq va topshiriqlar:**

1. Breynshtorming uchun quyidagi mavzularni taqlif etish mumkin:
2. yomon rahbar - bu ...
3. yaxshi («yomon»)maruza - bu ...
4. Men loqaydlik qilsam - ....
5. XXI asr yoshlari qanday bo‘ladi?...
6. Boshqa planetalardagi tirik mavjudotlar...
7. 2 minut vaqt ichida turli mavzularda ommaviy maruzalar matnini tayyorlash yoki koralash. Mavzular - «Yoshlar muammosi», «O‘zbek ayollari masalasi», «Rahbarlik mansabmi yoki talantmi?», «Men rahbar bo‘lganimda» va xokazo.
8. «TANISHUV»: Turli yosh, jins, kasb-kordagi shaxslarning tanishuvi saxnalari, turli variantlarda uynaladi.
9. «XUSHOMAD QILISH»o‘yini. Guruh azolari bir-birlariga xushomad qila boshlaydilar. Maqsad: guruhdagi shaxslararo tanglikni bartaraf etish va psixoemotsional yengilik berish.

Bahs - munozaradan so‘ng dars ishtirokchilariga quyidagi savolnomani tuldirish uchun berish mumkin.

Sana_____ Ismi, sharifi_____

1. Qaysi ishtirokchining fikrlari va xulqi munozaraga ko‘proq ijobiy tus berdi?

1._____ 2._____ 3. _____

1. Kimlarning fikriga Siz to‘la qo‘shilasiz?

1._____ 2. _____ 3._____

2.Kimlarning fikrlari Sizdagi fikrlarning tug‘ilishiga halaqit berdi?

1._____2._____3._____

3.Kichik guruh tarkibida kimlar bilan doimo ishlashni xohlardingiz?

1._____2._____3._____ Takliflaringiz:

**TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari:**

1. Vozrastnie osobennosti i problema formirovaniya samostoyatelnosti. (14517)
2. Sotsialno-psixologicheskiye problemi samostoyatelnosti. (14519)
3. Lichnost i duxovnost: konseptualniy apparat. (14528)
4. Psixologichsekiye aspekti formirovaniya mirovozzreniya i sennostnix oriyentatsiy. (14529)
5. Psixologichsekiy analiz deyatelnosti. (14535)
6. Motivatsionnaya sfera lichnosti i yee razvitiye v ontogeneze. (14538)
7. Produktivnoye mishleniye i yego razvitiye v obuchenii. (14541)
8. Sposobnosti i ix razvitiye v ontogeneze. (14540)
9. Metodiki testirovaniya intellekta shkolnikov i vzroslix. (14542)
10. Razvitiye kriticheskogo mishleniya v obuchenii. (14543)
11. Osobennosti stanovleniya lichnosti v yunosti. (14571)
12. Priroda sposobnostey i metodi yee issledovaniya. (14600)
13. Biologicheskoye i sotsialnoye v psixike cheloveka. (14609)
14. Tvorcheskoye i reproduktivnoye mishleniye. Usloviya formirovaniya tvorcheskogo mishleniya. (14613)

15.Diagnostika i korreksiya razvitiya lichnosti. (14623)
16.Psixologicheskiye shkoli i napravleniya. (13318)
17.Sotsialnie usloviya razvitiya lichnosti. (13319)
18.Lichnost i individualnost. (13320)

## “AMALIY PSIXOLOGIYA” PREDMETIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANI QO‘LLASH

### Birinchi usul

### 1-mavzu bo‘yicha O‘qitish texnologiyasi

| Fakultet, kafedra, ta’lim bosqichi | O‘quv predmeti | O‘quv dasturidagi mavzuning o‘rni |
|---|---|---|
| Fakultet «Xalqaro iqtisodiy munosabatlar » “Pedagogika va Amaliy psixologiya”, bakalavriat 3-bosqich | Amaliy psixologiya | 1-mavzu 2 soat |
| Dars jadvaliga ko‘ra ajratilgan soat va kun | O‘quv guruhlarining nomlanishi va shifri. Talabalar soni - 50 | Dots.F.A.Akramova |

| | |
|---|---|
| Dars mavzusi (tematik ma’ruza) | “Amaliy psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti. Yangicha tafakkur va milliy mafkura shakllanishi sharoitida psixologik bilimlarning tutgan o‘rni.” |
| Ma’ruza rejasi | 1.1. Yangi davr va Amaliy psixologiya.<br>1.2. Amaliy psixologiya fan sifatida.<br>1.3. Amaliy psixologiyaning predmeti.<br>1.4. Psixika va uning namoyon bo‘lish shakllari.<br>1.5. Amaliy psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o‘rni.<br>1.6. Amaliy psixologiyaning tarmoqlari |
| Asosiy tushuncha va atamalar | Amaliy psixologiya, psixik jarayonlar, psixologik holatlar, shaxs xususiyatlari, maxsus tarmoqlar. |
| Mustaqil o‘qish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati | 1. Karimov I.A. O‘zbekistonda demoqratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari.- “Turkiston”, 2002 yil 31 avgust<br>2. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demoqratlashtirish va yangilash, mamlakatni |

| | |
|---|---|
| | modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2005.-96 b.<br>3. Godfrua J. Chto takoye psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mir, 1992. -496 s.<br>4. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.<br>5. G‘oziyev E.G. Toshimov R. Menejment Amaliy psixologiyasi. T-2001<br>6. G‘oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.<br>7. Nemov R.S. «Amaliy psixologiya». Kn.1. - M., 2003<br>8. “Amaliy psixologiya” Uch. T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.<br>9. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003<br>10. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.<br>11. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.<br>12. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.<br>13. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya Amaliy psixologiya v sistemax “chelovek-texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.<br>**14.** Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd. Sentr VLADOS, 2003.320 s.<br>15. V.Karimova, F.Akramova. Amaliy psixologiya, T.: 2000.-172 b.<br>16. http://www.itevm.ruG‘publigvtionsG‘himvnG‘vrticle465G‘<br>17. http://cfin.ru |
| O‘quv jarayonining maqsadi | Talabalarda Amaliy psixologiya fani predmeti, psixika, uning namoyon bo‘lish shakllari, Amaliy psixologiyadagi dolzarb muammolar, yangicha sharoitda psixologik bilimlarni tutgan o‘rni, Amaliy psixologiyaning tarmoqlari haqida tushuncha hosil qilish va bilimlarini shakllantirish |
| Pedagogik vazifalar: Amaliy psixologiya predmeti, tushunchalari, asosiy vazifalari, dolzarb | O‘quv faoliyatining natijalari.<br>• Amaliy psixologiya fani predmeti, vazifalariga oid bilimlarni shakllantiradi;<br>• Amaliy psixologiyada asosiy bo‘lgan tushunchalar: psixik jarayonlar, psixologik xolat, individuallik va shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari, tashkil etuvchilarini tushuntiradi;<br>• Amaliy psixologiya fanining boshqa fanlar bilan |

| | |
|---|---|
| muammolari bilan tanishtirish; Psixika, uning namoyon bo‘lish shakllarini tushuntirish; Amaliy psixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi va ulardagi bog‘liqlikni ochib berish; Amaliy psixologiya ning asosiy tarmoqlarini mohiyatini tavsiflash; Talabalarga mustaqil ishlashi uchun “aqliy xujum”, “klaster” va “kategoriyali xulosa” amaliy mashqni taqdim etish(har bir bo‘lim yuzasidan). | integratsiyasi va tutgan o‘rnini tushuntiradi, asosiy harakteristikalarini ochib beradi;<br>• Amaliy psixologiyadagi dolzarb muammolarni va kelgusi faoliyatda ularni inobatga olish yo‘llarini tavsiflaydi;<br>• Amaliy psixologiyaning tarmoqlarini va ularning o‘rganish sohalarini tushuntiradi;<br>• O‘rganilgan mavzu yuzasidan mustaqil ravishda mashq-treningni bajaradi.<br>• “Nimani bilar edim?”, “Nimani bilishni xoxlar edim?”, “Nimani bilib oldim?” savollariga javobni mustaqil ravishda izlaydi. |
| O‘quv vositalari | Ma’ruza matni, slaydlar, jadvallar, sxemalar, katta hajmdagi qog‘ozlar, flamasterlar, skoytch, amaliy mashq-trening |
| O‘qitish shartlari | O‘quv auditoriyasi |
| Ushbu darsda talabalarga kerakli bilim tajribalari | Ijtimoiy fanlarga doir tushunchalar, bilim, tasavvurlar |

**Texnologik harita**

| Texnologik bosqichlar | **Faoliyat mazmuni** | |
|---|---|---|
| | O‘qituvchi | Talaba |
| I. O‘quv jarayoniga kirish (10 min) | Ma’ruza mavzusini e’lon qiladi, bakalavrlarni rejadagi asosiy savollar va tushunchalar, atamalar, foydalanadigan adabiyotlar bilan tanishtiradi. Shu jumladan bakalavrlarni rejalashtiradigan o‘quv natijalari va baholash kriteriyalari bilan tanishtiradi (1-ilova). | Ma’ruzalar tinglaydilar va zaruriy axborotlarni qayd etib boradi. |
| II.Asosiy bosqich (60 min) | 2.1. Quyidagi diqqatni jalb qiluvchi savollarga javob berishni taklif qiladi:<br>• Amaliy psixologiya haqida o‘zingizning fikringizni bildiring.<br>• Hozirgi davrda Amaliy psixologiyani o‘rganish nima uchun zarur deb hisoblaysiz?<br>• Amaliy psixologiyada qanday tushunchalar muhim deb o‘ylaysiz?<br>• Amaliy psixologiyada qanday muammolar kuzatiladi deb hisoblaysiz?<br>• Asosiy atamalar va tushunchalarni mohiyatiga ko‘ra o‘rnini belgilang.<br>Yuqoridagi savollar asosida savol-javob o‘tkazadi. (Bunda bir nechta javoblarni tinglaydi)<br>2.2. Bakalavrlarni bir nechta kichik guruhlarga bo‘ladi.<br>Har bir guruhda bittadan savol bo‘yicha ekspertlar tayinlanadi va ular boshqa guruhlar a’zolariga tushuntirish ishlari olib boradi.<br>2.3. Har bir guruh uchun ekspert varaqalarini tarqatib beradi (2-ilova) | Savollarni tinglaydi, ularga javob beradi va javoblarni tahlil qiladi.<br><br>6 kishidan iborat 5 guruhga bo‘linadi.<br><br>Guruh a’zolari birgalikda izlanib, ma’ruzalar matnida qo‘yilgan savolga javob izlaydilar.<br><br>Ma’lumotlarni sistemalashtiradi, o‘zaro fikr almashadi, chiziqli organayzerlar tuzib, ularni muhokamaga tayyorlaydilar. |

| | | |
|---|---|---|
| | 2.4. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. O'qituvchi maslahatchi sifatida javoblarni sharhlab boradi, aniqliklar kiritadi, xatolarni tuzatadi.<br>2.5. Taqdimot nihoyasida xulosalar qilib, har bir guruh ishtirokchilari diqqatini mavzuning asosiy savollarini yoritishga qaratadi. | Guruh sardorlari o'z guruhi ish natijalarini tayyorlagan materiallari asosida namoyish qiladi va guruh javoblarni asoslab beradi. |
| III. Yakuniy bosqich (10 min) | Mavzu bo'yicha umumiy xulosalar qiladi. Natijalarni aniqlaydi. Talabalar bilimini baholaydi. Mustaqil amaliy mashq bajarilishi yuzasida ko'rsatmalar beradi | Mustaqil amaliy mashq yuzasidan vazifalarni yozib oladilar. |

**1-ilova**

**Talabalar bilimini baholash mezonlari**

Ma'ruza darsinning reytingi
86-100% - 2 ball (a'lo)
75-85% - 1,7 ball (yaxshi)
55-70% - 1,4 ball (qoniqarli)

**Guruh natijalarini baholash kriteriyalari**

| Kriteriyalar | Ballarda | Foizda | Natijalar bahosi | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | 1-guruh | 2-guruh | 3-guruh | 4-guruh | 5-guruh |
| Ma'lumotlar to'liqligi | 0.8 | 40 | | | | | |
| Chiziqli tasavvur etish (illyustratsiya | 0.6 | 30 | | | | | |
| Guruh faoligi (talabalar soni | 0.3 | 15 | | | | | |
| Savolni tushunishi | 0.3 | 15 | | | | | |
| Ballar yig'indisi | 2 | 100 | | | | | |

**2-ilova**

**1-ekspert varaqasi**

Amaliy psixologiya fani predmeti va asosiy xususiyatlari (jadval ko'rinishida, mantiqiy-tuzulmaviy, klaster ko'rinishida taqdim etish)

**2-ekspert varaqasi**

Amaliy psixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi va o‘zaro ta’siri (jadval ko‘rinishida, mantiqiy-tuzulmaviy, klaster ko‘rinishida taqdim etish)

**3-ekspert varaqasi**

Amaliy psixologiyadagi dolzarb muammolar va ularning o‘ziga xos harakteristikalari (jadval ko‘rinishida, mantiqiy-tuzulmaviy, klaster ko‘rinishida taqdim etish)

**4-ekspert varaqasi**

Psixika va uning namoyon bo‘lish shakllari tahlili (jadval ko‘rinishida, mantiqiy-tuzulmaviy, klaster ko‘rinishida taqdim etish)

**5-ekspert varaqasi**

Amaliy psixologiyaning asosiy tarmoqlari (jadval ko‘rinishida, mantiqiy-tuzulmaviy, klaster ko‘rinishida taqdim etish)

**6-ekspert varaqasi**

ZXU (nimani bilar edim, nimani bilishni xoxlar edim, darsda nimani o‘rgandim) vazifasini taklif etiladi*(*jadval ko‘rinishida, mantiqiy-tuzulmaviy, klaster ko‘rinishida taqdim etish)

**Ikkinchi usul**

Ta’lim sifati va samarasini oshirish uchun mavzuni o‘tishda va bakalavrlarda mustaqil yondashuv tizimini shakllantirishda **pedagogik texnologiyani qo‘llash ssenariysini** keltiramiz.

***1-mavzu:*** “Amaliy psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti. Yangicha tafakkur va milliy mafkura shakllanishi sharoitida psixologik bilimlarning tutgan o‘rni**”** mavzusini olib borishda yangi pedagogik texnologiyani qo‘llash.

1. Biz bu darsda “aqliy xujum”, ya’ni “breynshtorming” usulidan foydalanamiz. Buning uchun doskani uchta qismga bo‘lib qo‘yiladi:

| Psixologik tushunchalar | Psixologik yo‘nalishlar | Psixologik Tavsiflar |
|---|---|---|
| • | • | • |

Shu tarzda guruh a’zolarini ham uch guruhga bo‘lamiz. Birinchi guruhga birinchi ustunni to‘ldirishni, uchinchi guruhga uchinchi ustunni to‘ldirish vazifasi beriladi.

2. Darsning birinchi qismida o‘z-o‘zidan Amaliy psixologiyaga bog‘liq kategoriyalar haqidagi fikrlar yuzaga chiqadi. Avvalgi guruhlarni saqlagan holda, talabalarga Amaliy psixologiya fanida muhim hisoblangan bu psixika va uning namoyon bo‘lish shakllarini mohiyatini tushunib olishga oid dars va vazifa taklif etiladi:

| Psixik jarayonlar | Psixologik xolatlar | Shaxsning xususiyatlari |
|---|---|---|
| • | • | • |

3. Vazifada ta’lim oluvchilar o‘zlari hayotlarida psixikaning namoyon bo‘lish shakllariga oid fikrlarini bayon etadilar. Shuning uchun o‘qituvchi tomonidan bu tushunchalarni qanday qilib insonda o‘rganish mumkinligini so‘raydi.

4. Amaliy psixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi va bog‘liqligini ham shu tarzda jadval ko‘rinishida ifodalanadi.

Har bir fan bilan o‘zaro bog‘liqlikni tahlil etib, undagi ham psixologik, ham fanga doir mexanizm aniqlanadi. Bu esa har bir fanda psixologik omilning ta’siri muqarrarligini anglash bilan birga, Respublikamiz miqyosida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarda “inson omili” bejiz qo‘yilmayotganligini to‘liq anglab olishga olib keladi.

Shuning uchun dars yakunida Ushbu jadvalni to‘ldirishni taklif etiladi:

| Nimani bilar edik? | Nimani bilishni xoxlaymiz? | Nimani bilib oldik? |
|---|---|---|
| • | • | • |

Bu jadvalni to‘ldirib kelish uyga mustaqil vazifa sifatida beriladi.

***Kutiladigan natija:*** **Darsda** hammani faollashtirish, yangi fanga astalik bilan olib kirish, har bir ta’lim oluvchida o‘z fikrini ifoda eta olishga erishish.Bu texnologiyani qo‘llash orqali dars maqsadi va mazmuniga talabalarning o‘zlari tezroq yetib keladilar va kelgusi faoliyatlarida nimalarga e’tibor berish lozimligini o‘zlari anglaydilar.

## “IQTISODIY AMALIY PSIXOLOGIYA” PREDMETIDA INFORMATSION TEXNOLOGIYANI QO‘LLASH

2-mavzu:

## “AMALIY PSIXOLOGIYANING ZAMONAVIY METODLARI VA ULARNI AMALIYOTGA TADBIQ ETISH. AMALIY AMALIY PSIXOLOGIYANING BOZOR MUNOSABATLARI SHAROITIDAGI IMKONIYATLARI”

**BO‘YICHA TAYYORLANGAN SLAYDLAR KELTIRILMOQDA 152-160-BETLAR**

**Amaliy psixologiya” fanining ma’ruzalar matnida foydalanilgan va o‘rganish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar ro‘yhati:**

**18.** Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori.- T.: 1998.- 64 b.
19. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risidagi Qonuni”, T., 1997.
20. Karimov I. A. O‘zbekistonda demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari.- “Turkiston”, 2002 yil 31 avgust
21. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demoqratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2005.-96 b.
22. Andreeva G.M. Sotsialnaya Amaliy psixologiya. Uchebnik.- M.: Aspekt Press, 1999.-376 s.
23. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
24. G‘oziyev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2001
25. G‘oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
26. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot.-T.: Universitet, 1999.- 96 b.
27. Karimova V.M. va boshk. Mustaqil fikrlash. - T.: Shark.-2000.- 112 b.
28. Karimova V.M., Sunnatova R. «Mustaqil fikrlash» o‘quv qo‘llanmasi bo‘yicha mashg‘ulotlarni tashkil etish uslubiyoti.-T.: Shark, 2000.- 16 b.
29. Mayers D. Sotsialnaya psixologiya perev. S angl.-SPb.: «Piter»,1999 - 688 s.
30. Metodi effektivnogo obucheniya vzroslix. Uchebno-metodicheskoye posobiya. (Avtorskiy kollektiv) - Moskva - Berlin, 1998 - 124 s.
31. Prikladnaya sotsialnaya Amaliy psixologiya. / Pod. red. A. Suxova i A.Dergacha.- M, 1998 - 688 s.
32. Sushkov I.R. Psixologiya vzaimootnosheniy. - M.: Akademicheskiy Proyekt, 1999.- 448s.
33. Chaldini R. Amaliy psixologiya vliyaniya. - SPb.: «Piter», 2000,-272 s.
34. “Amaliy psixologiya” Uch.T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
35. Amaliy psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
36. Gamilton. Ya.S. “Chto takoye psixologiya”. “Piter”, 2002.
37. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
38. Drujinina V. “Amaliy psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
39. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
40. Ayzenk M. Amaliy psixologiya dlya nachinayushix. “Piter”, 2000.
41. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
42. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoye posobiye dlya vuzov.- M.:IKS “MarT”, 2004-512 s.
43. Vospitay svoyego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
44. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax “chelovek texnika”: Ucheb.posobiye.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.

**45.**Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya Poznaniye sebya: Vliyaniye na lyudey:Posobiye dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
46.Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis,
47.2002. – 640 s.

**Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha adabiyotlar ro‘yhati:**

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com
5. http://psih.shopbrowser.ru/sbdir-4024.html
6. http://www.ref.nnov.ru/referat.shtml?Razdel=50&Id=...
7. http://www.magazine.mospsy.ru/nomer1/sobch1.shtm
8. http://www.psychology-online.net/software/disposit...
9. http://ncdo.levsha.ru/ncdo_recr.htm
10. http://science-education-books.webshops.ru/g10145
11. http://www.alfaconsultant.ru/collection/ref-order....
12. http://oz.by/books/more101335.html

## ILOVALAR

**Mustaqil ishlash uchun test va mashqlar:**

Shaxsni o‘rganish bo‘yicha praktikum:

| **O‘ZINGIZNI BAHOLANG** | **5** | **3** | **1** | **-3** | **-5** | **O‘ZINGIZNI BAHOLANG** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| OPTIMIST | | | | | | PESSIMIST |
| ISHONCH UYG‘OTADIGAN | | | | | | ISHONCH UYG‘OTMAYDI |
| ODAMLARNI TUSHUNADIGAN | | | | | | ODAMLARNI TUSHUNMAYDI |
| ODOBLI, TAKTLI | | | | | | BEODOB, TAKTSIZ |
| ERKIN, XUSHFE’L | | | | | | TORTINCHOQ |
| MUSTAQIL | | | | | | TOBE |
| O‘ZIGA ISHONCHLI | | | | | | O‘ZIGA ISHONCHSIZ |
| DADIL | | | | | | YUVOSH |
| KIRISHUVCHAN | | | | | | PISMIQ |
| AKTIV, FAOL | | | | | | PASSIV, LANJ |
| JONSARAK | | | | | | LOQAYD, BEG‘AM |
| SHUBHASIZ | | | | | | HADIKSIRAGAN |
| YON BERUVCHI | | | | | | QAYTMAYDIGAN |
| ALTRUIST FAXM-FAROSATLI | | | | | | EGOIST ONGGI CHEKLANGAN |

Avval o‘zingizning profilingizni yuqoridagi sifatlar bo‘yicha belgilab, chizib chiqing, so‘ngra o‘rtoqlaringizdan aynan shu tarzda shu sxemada sizni baholab berishlarini iltimos qiling.

O‘zingiz chizgan va o‘rtog‘ingiz chizgan profillarni bir - biriga solishtirsangiz, o‘z - o‘zingizga bergan bahoni aniqlaysiz.

**Psixogeometrik test ; «Kimsiz : kvadrat, aylana, to‘rtburchak, uchburchak, zig-zag?»**

Ushbu test shaxsga aloqador bir qancha muhim harakterologik sifatlarni aniqlashga imkon beradi.

Tavsiya etilgan geometrik figuralardan qaysi biri Sizga yaqinligini belgilang va unga «1» raqami ko‘ying. Qolganlarni ham yoqishiga qarab, 5 gacha baholab chiqing.

Endi Sizga xos bo‘lgan psixologik xususiyatlar va fazilatlarni bilib oling.

**Kvadrat. Hayotiy** qadriyatlari: tartib, ish, an’analar, repo‘tatsiya.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiylari - tartiblilik, intizom, o‘z vaqtida ishlarni bajaradigan, ozoda-poqiza, qonunga bo‘ysunuvchi, mehnatsevar, chidamli, tirishkok, qat’iyatli, qarorlari qat’iy, so‘zining ustida turadigan, halol, oqil, aql bilan ish ko‘radigan, bosik, tejamkor, pishik.

Salbiylari - ko‘ngliga har xil fikrlar keladigan, bir yoqlama, pedant, o‘ta talabchan, mayda-chuydaga ham e’tibor beradigan, jiddiy, chidamli, qaysar, konservativ, yangilikdan cho‘chiydigan, fantaziyasi kambag‘al, pismiqroq, pishiq.

**Uchburchak.** Asosiy qadriyatlari: xokimiyat, liderlik, amal, mavqe, galaba, manfaat.

Asosiy psixologik sifatlari: Ijobiylari - yashxi lider, o‘ziga mas’uliyatlarni oladigan, har narsada asosiy, mohiyatni ko‘ruvchi, kuchini safarbar qila oladigan, galabaga erisha oladigan, o‘ziga ishonchli, qat’iyatli, tavakkalchi, g‘ayratli, to‘g‘ri so‘z, hissiyotlari boy, aqlli.

Salbiylari - egotsentrik, egoist, nazorat qilishni yaxshi ko‘radigan, o‘zgacha fikrlarga tokatsiz, ishga o‘ta beriluvchanlik, har narsadan manfaat qidiradigan, qaysar, impulsiv, beshavkat, tokatsiz, qo‘pol, raxmsiz, achchigi tez, zaharhanda.

**Aylana.** Asosiy qadriyatlar: insonlarga xizmat qilish, oila baxti va manfaati, bolalar, muloqot.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiylari - muloqotga ehtiyoj, kirishuvchanlik, hammabop, mehribon, g‘amxo‘r, sadoqatli, kuchli ijtimoiy intuitsiyaga ega, empatiya hissi kuchli, bag‘ri keng, qo‘li ochiq, hissiyotlarga beriluvchan, bosiq, yuvosh, kechirimli, janjaldan yiroq yuruvchi.

Salbiylari: o‘zgalar fikriga tobelik, betartib, o‘ta yumshok, talabchan emas, qati’yatsiz, narsalarni ayamaydigan, laqma, sentimental, ko‘ngli bo‘sh.

**Turtburchak.** Asosiy qadriyatlari: o‘zgarish, dinamika, azart.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiylari - intiluvchan, yangilikni qidiradigan, qiziquvchan, yaxshi ta’lim oladigan, ziyrak, sezgir, ishonuvchan, empatiya xos, samimiy, dadil, yaxshi o‘yinchi.

Salbiylari: Qat’iyatsiz, qarorlari mavhum, ish va so‘z birligi yo‘q, yengiltak, ishonuvchan, emotsional beqaror, sodda, o‘ziga bahosi past, lanj, unutuvchan, kechirimli.

**Zigzag.** Asosiy qadriyatlari: erkinlik, ijod, o‘zgarish.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiylari - yangilik, ijodga intilish, bilishga chankoklik, galayonchi, hayolparast, optimist, kelajakka intilgan, ruhi tetik, ekspressiv, tashabbuskor, aqlli.

Salbiylari: tartibsizlik, ko‘nimsizlik, o‘zgaruvchanlik, individualizm, ishonchsiz, qonunlarni buzuvchi, realistiq qarashning yo‘qligi, subutsiz, impulsiv, o‘zini namoyishkorona ko‘rsatadigan, zahar, kesatib gapiradigan.

Yuqoridagi test o‘z-o‘zini tahlil qilish malakalarini mustaxkamlaydi va o‘zini tarbiyalashga yordam beradi.

## T. Elersning shaxsning muvaffiqiyatga erishish motivatsiyasini o‘rganish metodikasi.

Quyida sizga 41 ta savol beriladi. Siz ularga «Ha» yoki «Yo‘q» deb javob bering.

1. Ikkita variantdan bittasini tanlash imkoniyati bo‘lganda, noma’lum vaqtga cho‘zib yotgandan ko‘ra, bittasini tezrok bajarishga kirishgan ma’kul.
2. Men 100 foizga ishni yaxshi bajara olishimga ishonchim bo‘lmasa, juda tez achchiqlanaman.
3. Men ishlayotgan chog‘imda shunday bo‘ladiki, men butun vujudim bilan unga kirishib ketgandayman.
4. Muammoli vaziyat paydo bo‘lganda, men oxirgilardan bo‘lib, qaror qabul qilaman.
5. Agar ikki kun qatorasiga ishsiz qolsam, men o‘zimni qo‘yarga joy topa olmayman.
6. Ba’zi kunlari mening yutuqlarimni o‘rtachadan past deb baholash mumkin.
7. Men o‘zimga boshqalarga nisbatan talabchanroqman.
8. Men boshqalarga nisbatan mehribonroq va g‘amxo‘rroqman.
9. Men qiyin bir ishdan bosh tortganimdan so‘ng, ko‘pincha afsuslanib, o‘zimni koyiyman, chunki bilamanki, agar shu ishni qilganimda, albatta, muvaffiqiyatga erishgan bo‘lardim.
10. Ish jarayonida men bir oz xordiq chiqarishlarga muxtoj bo‘laman.
11. Tirishqoqlik - mendagi asosiy sifat emas.
12. Mening ishdagi yutuqlarim har doim ham bir xil bo‘lavermaydi.
13. Meni o‘zim shug‘ullanayotgan ishdan boshqa ishlar o‘ziga rom etadi.
14. Men maqtashganidan ko‘ra, tanbex berishsa, kirishibroq ishlayman.
15. Men hamkasblarim meni ishchan odam deyishlarini bilaman.
16. Paydo bo‘lgan to‘siqlar qarorlarimni qat’iyroq qiladi.
17. Mening izzat - nafsimga tegish oson.
18. Ko‘tarinkiliksiz ishlagan chog‘larimni tezda sezishadi?
19. Ishni bajarish jarayonida men boshqalarning yordamiga tayanmayman.
20. Ba’zan men hozir bajarishim lozim bo‘lgan ishni keyinga qoldiraman.
21. Odam faqat o‘ziga ishonishi kerak.
22. Hayotda puldan ham muhimroq bo‘lgan narsalar kam.
23. Men muhim ishni bajarishim bo‘lgan paytlarda boshqa hech narsani o‘ylamayman.
24. Men boshqa ko‘pchilikka nisbatan izzattalab emasman.
25. Ta’til nixoyasida men odatda ishga qaytishimni o‘ylab, quvonaman.
26. Ishlagim kelgan paytlarda, men ishni boshqalarga nisbatan yaxshiroq va sifatlirok bajaraman.
27. Men tirishib, sidqidildan ishlaydigan odamlar bilan tez kirishib ketaman.
28. Men bekorchilik paytlarimda, o‘zimni behalovat his qilaman.
29. Men boshqalarga nisbatan ko‘prok mas’uliyatli ishlarni bajaraman.
30. Men o‘zim qaror qabul qilishim kerak bo‘lganda, buni sitqidildan yaxshi bajarishga intilaman.
31. Mening do‘stlarim meni ba’zan dangasa, deb koyishadi.
32. Mening yutuqlarim ma’lum ma’noda kasbdoshlarimga ham bog‘liq.
33. Rahbarning ra’yini qaytarish besamara ish.
34. Ba’zan qanday ishni bajarayotganligingni ham bilmaysan.
35. Ishim yurishmaganda, men betoqat bo‘lib qolaman.

36. Men odatda o‘z yutuqlarimga kam ahamiyat beraman.
37. Boshqalar bilan hamkorlikda ishlaganimda, mening ishim boshqalarnikidan samaraliroq bo‘ladi.
38. Ko‘pgina boshlab kuygan ishlarimni oxiriga yetkazmaganman.
39. Men ish bilan unchalik band bo‘lmagan odamlarga havas qilaman.
40. Men xukmronlikka va amalga intilgan odamlarga havas qilmayman.
41. Men o‘zimning haqligimga ishonsam, haqiqatni isbot qilish uchun har narsaga borishga tayyorman.

**K a l i t:**

Siz quyidagi savollarga «ha» deb javob bergan bo‘lsangiz, 1 balldan olasiz: 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41. Yana 1 baldan quyidagi savollarga «Yo‘q» deb javob bergan bo‘lsangiz olasiz: 6, 13, 18, 20, 24, 31. 36, 38, 39. To‘plagan ballarni hisoblab chiqing.

**Natija:**

1 baldan 10 balgacha: Sizdagi muvaffaqiyatga motivatsiya past;
11 baldan 16 gacha: motivatsiya darajangiz o‘rtacha;
17 baldan 20 balgacha: motivatsiya darajangiz anchagina yuqori;
21 baldan ortiq bal: yutuqka nisbatan motivatsiya Sizda juda yuqori.

**Testlar va mashqlar:**

1. Quyida sonlar qatori berilgan. Har bir qatorda tushirib qoldirilgan sonlarni toping va har bir qatordagi sonlarning o‘zaro bog‘liqlik prinsipini toping.
   2 7 3 7 4 7 - 6 7
   27 30 - - 39 42 45 48 51 54
   47 43 39 35 - - 23 19 15 11
   3 6 7 14 - - 31 62 63 126 .

**Test va topshiriqlar:**

Quyida mashxur olim K. Yungning harakter tipini aniqlash metodikasini keltirdik. Berilgan savollarga javob variantlaridan birini tanlash kerak.

Qaysi biri siz uchun muhimroq?

a) kichikkina do‘stlar davrasi;
b) ko‘pgina o‘rtoqlar davrasi.

Qanday kitoblar sizga ko‘proq yoqadi?

a) qiziqarli syujetli;
b) odamlar ruhiy kechinmalari aks ettirilgan.

Ishda nimaga ko‘prok yo‘l qo‘yishingiz mumkin?

a) kechikish;
b) xatoliklar.

Agar yomon ish qilib qo‘ysangiz:

a) juda qayg‘urasiz;
b) unchalik qayg‘urmaysiz.

Odamlar bilan qanday chiqishasiz?

a) juda tez va oson;
b) sekin, ehtiyotkorlik bilan.

O‘zingizni arazkash deb hisoblaysizmi?
a) ha;
b) yo‘q.
Chin dildan kulishga moyilmisiz?
a) ha;
b) yo‘q.
1. Siz qandaysiz?
a) kamgap ;
b) sergap.
2. Siz ochiqmisiz yoki hislaringizni birovlardan yashirasizmi?
a) ochiqman ;
b) yashiraman.
3. O‘z his-kechinmalaringizni tahlil qilishni yoqtirasizmi?
a) ha ;
b) yo‘q .
7. Ko‘pchilik davrasida bo‘lganda, Siz :
a) tinmay gapirasiz ;
b) boshqalarni tinglaysiz.
8. Tez-tez o‘zingizdan norozi bo‘lib turasizmi?
a) ha ;
b) yo‘q.
9. Biror nimalarni tashkil qilishni yoqtirasizmi?
a) ha ;
b) yo‘q.
10. Sirlaringiz yozilgan kundalik tutishni xoxlarmidingiz?
a) ha ;
b) yo‘q.
11. Biror narsaning qaroridan uni bajarishga tez o‘tasizmi?
a) ha ;
b) yo‘q.
12. Qayfiyatingizni tez o‘zgartira olasizmi?
a) ha ;
b) yo‘q.
13. O‘zgalarni ishontirib, ularga o‘z fikringizni o‘tkazishni yaxshi ko‘rasizmi?
a) ha;
b) yo‘q.
14. Sizning harakatlaringiz :
a) tez ;
b) sekin.
15. Siz bo‘lishi mumkin bo‘lgan noxush hodisalardan tashvishlanasiz?
a) tez-tez;
b) ba’zan.
16. Qiyin holatlarda Siz:
a) yordam so‘rashga shoshilasiz;
b) hech kimga murojaat qilmaysiz.

Metodikaning kaliti:

Javoblar ichidagi quyidagilar Sizdagi ekstroversiyani ko‘rsatadi: 1b, 2a, 3b, 5a, 6b, 7a, 8b, 9a, 10b, 11a, 12b, 13a, 14b, 15a, 16a, 17a, 18a, 19b, 20a. Mos kelgan javoblar sonini 5 ga ko‘paytiring.

0 - 35 ballar - introversiya;

36 - 65 ballar - ambiversiya;

66 - 100 ballar - ekstraversiya.

**Temperamentning psixologik xususiyatini aniqlash testi.**

| Savolning mazmuni | ha | yo‘q |
|---|---|---|
| 1. Davralarda tez-tez bo‘lishni yoqtirasizmi? | | |
| 2. Chiroyli, lekin ishonchsiz, noqulay narsalarga ega bo‘lishdan qochasiz? | | |
| 3. Kayfiyatingiz gox yaxshi, gox yomon bo‘lib turadimi? | | |
| 4. Gaplashayotganda juda tez gapirasiz? | | |
| 5. Sizga butun vujud bilan kirishadigan, mas’uliyatli ishlar yoqadi? | | |
| 6. Siz mish-mishlar tarqatganmisiz? | | |
| 7. Siz o‘zingizni juda quvnoq va baxtli hisoblaysizmi? | | |
| 8. Siz biror kiyimning bichimi, rangiga tez ko‘nikasiz va uni boshqasi bilan almashtirishni xoxlamaysiz? | | |
| 9. Sizni qo‘llab, quvvatlaydigan, sizni tushunadigan odamlarga muxtojlik sezasizmi? | | |
| 10. Siz juda tez yozasiz? | | |
| 11. Siz dam olish o‘rniga biror ish yoki mashg‘ulot qidirasizmi? | | |
| 12. Sizda va’dalarni bajarmaslik xollari ham bo‘ladimi? | | |
| 13. Sizda juda yaxshi, sadoqatli do‘stlar ko‘pmi? | | |
| 14. Siz mashg‘ul ishdan chalg‘ish va boshqa ishga ko‘nikishingiz qiyinmi? | | |
| 15. Sizni tez-tez nimagadir gunohkorlik hissi qiynaydimi? | | |
| 16. Siz shoshsangiz, shoshmasangiz ham baribir tez yurasiz? | | |
| 17. Maktabda siz juda qiyin masalalarni ham oxirigacha yechishga harakat qilardingiz? | | |
| 18. Siz ba’zan odatdagidan ko‘ra yomon fikrlayotganday bo‘lasizmi? | | |
| 19. Siz notanish odamlar bilan ham oson til topishasiz? | | |
| 20. Uchrashuv yoki suhbatlarda o‘zingizni qanday tutishingizni oldindan doimo rejalashtirasizmi? | | |
| 21. Siz ustingizdan kulishsa, yoki tanbex berilsa, juda tez xafa bo‘lib qolasiz? | | |
| 22. Gaplashayotganda, Siz qiliqlar qilasiz? | | |

| | | |
|---|---|---|
| 23. Ertalab ko‘pincha siz juda yaxshi dam olib, tetik bo‘lib uyg‘onasiz?<br>24. Sizda birovlar bilishini xoxlamagan fikrlar ham paydo bo‘ladimi?<br>25. Birovlar ustidan kulib, hazillashishni yaxshi ko‘rasizmi?<br>26. Biror fikr yoki g‘oyangizni birovlarga aytishdan avval uni obdon uylab olasizmi?<br>27. Tez-tez tushingizga daxshatli narsalar kiradimi?<br>28. Odatda Siz yangi materialni oson va tez o‘zlashtirasiz?<br>29. Siz shu qadar faolsizki, bir necha daqiqa ham tek turolmaysiz?<br>30. Achchig‘ingiz kelganda, o‘zingizni boshqara olmagan holatlar ham bo‘lganmi?<br>31. Zerikarli odamlar davrasini ham qiziqarli qilish qo‘lingizdan keladi?<br>32. Unchalik muhim bo‘lmagan qaror qabul qilish uchun ham Siz ancha uylanasiz?<br>33. Sizga har narsani yuragingizga juda yaqin olishingizni aytishgan?<br>34. Sizga tezlik va chaqqonlik talab qiluvchi o‘yinlar juda yoqadi?<br>35. Uzoq vaqtgacha biror ishni hal qilolmay qolsangiz ham, baribir uni yechimini topishga o‘rinaverasiz?<br>36. Sizda qisqa fursatga bo‘lsa ham o‘z ota-onangizdan achchiqlangan paytingiz bo‘lganmi?<br>37. Siz o‘zingizni ochiq, muloqotga kirishuvchan deb hisoblaganmisiz?<br>38. Odatda siz yangi ishga juda sekinlik bilan kirishasiz?<br>39. Sizda birovlardan kamchiligingiz borday tuyg‘u bo‘lganmi?<br>40. Siz odatda sekin ishlaydigan odamlar bilan ishlashga qiynalasiz?<br>41. Siz kun bo‘yi charchamasdan nimalar bilandir mashg‘ul bo‘la olasiz?<br>42. Sizda yo‘qotishingiz kerak bo‘lgan sifatlar bor?<br>43. Sizni ko‘pchilik beg‘am odam deyishadi?<br>44. Sizga yoqqan odamning sizga munosabati samimiy bo‘lgandagina uni yaxshi do‘st deb atay olasiz?<br>45. Sizning achchig‘ingizni keltirish oson?<br>46. Bahslar paytida siz osonlikcha javoblar topa olasiz?<br>47. Siz hech narsaga chalg‘imasdan, uzoq va samarali biror ish bilan mashg‘ul bo‘la olasiz?<br>48. Siz aqlingiz yetmagan narsalar haqida ham gapirgan | | |

| | | |
|---|---|---|
| paytlaringiz bo‘lganmi? | | |

Test quyidagi polyar sifatlarni aniqlashga imkon beradi: ekstroversiya - introversiya, rigidlik - egiluvchanlik, hissiyotga beriluvchanlik - emotsional muvozanatlilik, reaksiyalar tempi (tez-sekin), faollik (past - yuqori). Har bir sifat kod yordamida aniqlanadi. Buning uchun har bir qatordagi «ha» javobini hisoblab (kodda ularning nomerlari yozilgan), olingan natijani mos koeffitsiyentlarga ko‘paytirish kerak (3, 2 yoki 1 ga), so‘ngra shu ishni «yo‘q» javoblari uchun ham amalga oshirish kerak. Shundan keyin har bir temperament sifatini ifodalovchi sifatning umumiy bali chiqadi.

*Testning kaliti:*

| Temperament sifatlari | «ha» javoblar | ball | «Yo‘q» javoblar | ballar |
|---|---|---|---|---|
| Ekstroversiya | 1, 7, 23, 19, 25, 31, 37, 4, 43 | 3<br>2 | 2 | 1 |
| Rigidlik | 8, 26, 32, 2, 14, 20, 38, 44 | 3<br>2 | 37, 19, 46 | 2<br>1 |
| hissiy ko‘zg‘aluvchan | 15, 21, 33, 39, 45, 3, 9, 27 | 3<br>2<br>1 | | |
| reaksiya tempi | 4, 16, 28, 10, 22, 34, 40, 46, 17, 29, 37 | 3<br>2<br>1 | | |
| faollik | 5, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47, 10 | 3<br>1 | 38 | 1 |
| samimiylik | 30, 36, 42, 48, 6, 12, 18, 25, 24 | 3<br>2<br>1 | 23 | 1 |

Ishning yakunlanishi. Shkala bo‘yicha o‘z javoblaringizning samimiyligini aniqlang: yuqori - 13-20 ball, o‘rtacha - 8 - 12 ball, past - 0 - 7 ball. so‘ngra quyidagi «O‘rtacha baholar va temperament xossalarining namoyon bo‘lishi» jadvalidan foydalanib, yozma ravishda o‘zingizni baholang. Masalan, mening temperamentim yuqori ekstraversiya (24 ball), o‘rtacha egiluvchanlik (7 ball), yuqori hissiy muvozanat (5 ball), reaksiyalar tezligi tempi (14 ball), past faollik (9 ball) bilan harakterlanadi, deb yozing.

**O‘rtacha baho va temperament sifatlarining namoyon bo‘lish darajasi**

| ekstraversiya | rigidlik | emots. ko‘zgaluv-chanlik | reaksiyalar tempi | faollik |
|---|---|---|---|---|
| 22 - 26 | 16-23 | 18 - 20 | 20 - 22 | 24 - 26 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| juda yuqori<br>17 - 21<br>yuqori<br>12 - 16<br>o‘rtacha<br>7 - 11<br>yuqori<br>0 - 6<br>juda yuqori<br>introversiya | juda yuqori<br>12 - 15<br>yuqori<br>7 - 11<br>o‘rtacha<br>3 - 6<br>yuqori<br>0 - 2<br>juda yuqori<br>egiluvchan | juda yuqori<br>14 - 17<br>yuqori<br>8 - 12<br>o‘rtacha<br>4 - 7<br>yuqori<br>0 - 3<br>juda yuqori<br>muvozanat<br>lashgan | juda tez<br>14 - 19<br>tez<br>9 - 13<br>o‘rtacha<br>5 - 8<br>sekin<br>0 - 4<br>juda sekin | juda yuqori<br>21 - 23<br>yuqori<br>14 - 20<br>o‘rtacha<br>9 - 12<br>past<br>0 - 8<br>juda past |

## Intellektingizni tekshiring

## Test: «Muhim belgilarni ajrating ».

Har bir qatorda bitta so‘z qovuslar tashqarisida va beshta so‘z qovuslar ichida berilgan. Qovus ichidagi barcha so‘zlar tashqaridagiga ma’lum bir jihatdan bog‘langan. Siz ahamiyatli bog‘liqlikka ega bo‘lgan ikkitasini ajrating va uning ostiga chizing.

17. Bog‘ (o‘simlik, bog‘bon, kuchuk, devor, tuproq);
18. Daryo (kirgok, balik, balikchilar, suv, qayik);
19. Shahar (avtomobil, bino, omma, kucha, velosiped);
20. Omborxona (hashak, otlar, tom, mol, devor);
21. Kub (burchaqlar, chizma, tomonlar, tosh, daraxt);
22. Bo‘lish (sinf, bo‘luvchi, qalam, bo‘linma, qog‘oz);
23. Doira (diametr, olmos, iltimos, aylana, muhr);
24. O‘qish (ko‘zlar, kitob, rasm, muhr, so‘z);
25. Gazeta (hakikat, ilova, telegramma, kogoz, muharrir);
26. O‘yin ( harita, o‘yinchilar, jarima, jazo, qoida);
27. Urush ( aeroplan, pushkalar, jang, qurol, soldatlar).

## Test: «Murakkab analogiyalar».

Sizga mavhum tarzda o‘zaro bog‘langan 20 ta juft so‘zlar qatori berilgan. Yuqori kvadratda esa «Shifr» belgisi bilan 6 juft o‘zaro bog‘liq so‘zlar berilgan. Pastdagi juftliklar o‘rtasidagi mavxum bog‘liqlikni topgach, uni yuqorida kvadrat ichidagi nechanchi juftlikdagi belgiga mos kelishini, mos sonlarni doiraga olish yo‘li bilan belgilash kerak. Masalan, birinchi pastdagi juftlik «Qo‘rquv - qochish», bo‘lib, ular o‘rtasidagi mavxum bog‘liqlik kvadratdagi «5» juftlik xossasiga to‘g‘ri keladi, ya’ni, «Zaharlanish - ulim», demak, birinchi qatorda «5» sonini doiraga olasiz. Shunday tartibda qolganlarni ham davom ettiring. Vaqt - 3 minut. To‘g‘ri topilgan javoblar soniga ko‘ra qobiliyat baholanadi.

| |
|---|
| 18. Qo‘y - poda<br>19. Malina - meva |

| |
|---|
| 20. Dengiz - okean<br>21. Yorug‘lik - qorong‘ulik<br>22. Zaharlanish - o‘lim<br>6. Dushman - niyati buzuq |

19. Qo‘rquv - qochish ..... . . . . 1 2 3 4 5 6
20. Fizika - fan ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
21. To‘g‘ri - hak ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
22. Egat - chorbog‘ ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
23. Juft - ikki ..... . . . . 1 2 3 4 5 6
24. Suv - jumla ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
25. Tetik - bo‘shashgan ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
26. Erkinlik - iroda ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
27. Davlat - shahar ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
28. Maqtov - so‘kish ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
29. Qasos - yong‘in ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
30. Un - son ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
31. Yig‘lamoq - dodlamoq ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
32. Bob - roman ..... . . . . .1 2 3 4 5 6
33. Sokinlik - nafas ..... . . . . ..1 2 3 4 5 6
34. Dadillik - qahramonlik ..... . . . . ..1 2 3 4 5 6
35. Salkin - qahraton ..... . . . . ..1 2 3 4 5 6
36. Yolg‘on - ishonchsizlik ..... . . . . ..1 2 3 4 5 6
37. Kuylash - san’at ..... . . . . ..1 2 3 4 5 6

Sandiqcha - javon ..... . . . . ... 1 2 3 4 5 6

***Mashqlar:***

9.2. O‘z hayotingizda ro‘y bergan hodisa va vaziyatlardan ikkitasini eslangki, unda siz o‘zingizni juda ishonchli, dadil to‘tgansiz. Yana ikkitasini eslang; unda siz ishonchsizlikni namoyon qilgansiz. Shu vaziyatlardagi o‘z xulqingiz sabablarini tavsiflab bering.

9.3. Talabalik tajribangizda bo‘lib o‘tgan hodisalarning qay birida siz ziddiyatga duchor bo‘lib, janjalning oldini ololmagansiz? Uning sabablarini tahlil qiling.

9.4. Yaxshi tinglamaganingiz uchun yoki aksincha, sizni yaxshi tinglashmagani sababli muomaladan kunglingiz tulmagan holatlarni eslab, shunday holatning bo‘lmasligi uchun nimalarga e’tibor berish kerakligini o‘rtoqlaringiz bilan kelishib oling.

9.5. O‘zbek klassik adabiyotida chiroyli, madaniyatli xulqni aks ettirgan kaxramonlar va ularning munosabatlarini eslang va ularga hozirgi zamon Amaliy psixologiyasi nuqtai nazaridan xolis baho bering. (masalan, «O‘tgan kunlar», «Alisher Navoiy», «Boburnoma» kabi asarlar misolida).

**Testlar:**

**Test ; «O‘zgalarni tinglay olasizmi?»**

1. Sizningcha suhbatlashishdan maqsad nima?
   a) Suhbatdoshni yaxshirok o‘rganish

b) Biror masala bo‘yicha o‘zfikrini bildirish
v) fikr almashinish va muhokama qilish.

2.Sizga bolalar «Bulutlar qayerda uxlaydi?», “Buvilar kichkina bo‘lishganmi?” tarzida savollar berishadimi?
a) ha, tez-tez.
b) Hech qachon.
v) Ba’zan

1. Ertalab ishga yoki o‘qishga ketayotib, qo‘shiq xirgoyi qilasizmi?
a) ha, doimo bir xil ashulani
b) ha, odatda har xil ashulani
v) yo‘q, hech qachon

1. Yig‘ilish oxirida ma’ruzachiga savollar berasizmi?
a) ha, doimo nimanidir so‘rashga to‘g‘ri keladi
b) ba’zan, uning fikri bilan qo‘shilmaganimda
v) hech qachon

1. Do‘stingiz yoki kasbdoshingiz bilan suhbatlashgandan so‘ng o‘sha muammo yuzasidan o‘zqarashlaringizni o‘zgartirganmisiz?
a) ko‘pincha shunday bo‘ladi
b) ba’zan
v) hech qachon

6. Kim bilandir suhbatlashayotganda:
a) ko‘prok siz gapirasiz
b) ko‘prok suhbatdoshingiz gapiradi
v) ikkalangiz teng gapirasiz

1. Narxi bir xil bo‘lganda siz nimani harid qilishni afzal ko‘rasiz?
a) kitobni
b) gramplastinkani
v) kinoga pattani

1. Sherigingiz Sizga aloqasi bo‘lmagan o‘zmuammosi xususida gaplashmoqchi. Siz nima deb uylaysiz?
a) «qimmatli vaqtni yo‘qotdim-a»
b) «endi unga ta’sirim kuchlirok bo‘ladi»
v) «unga yordam beryapman»

3. Quyidagi jumlalarning qay biri sizning nuqtai nazaringizga to‘g‘ri keladi?
a) ayni muammo yuzasidan mutaxassisgina aniq fikrga ega bo‘lishi mumkin;
b) chiroyli gapirishni bilgan odam xoxlagan mavzusida ham gapirishi mumkin.
v) ko‘pincha mutaxassislarga o‘z muammolari va g‘oyalarini bayon etish uchun notiqlik malakasi yetishmaydi.

4. Suhbat chogida hayolingiz chalgib ketsa, nima qilasiz?
a) gapirayotganni tuxtatib, o‘sha yerni qaytarishni so‘rayman
b) suhbat oxirida so‘rash uchun o‘zim uchun noaniq joyni eslab qolaman
v) umuman menga hamma narsa ayon.

5. Ertalab radio orqali eshitgan axborot yoki qo‘shiqni qaytara olasizmi?
a) ha, doimo
b) ha, lekin esga tushirish uchun vaqt kerak

v) eslay olmayman

7. Estrada qo‘shiqchisida sizga ko‘prok nima yokadi?

a) ovozi

b) tashqi ko‘rinishi

v) sahnada o‘zini tutishi

8. Konsertlarga tushish siz uchun:

a) qoniqish hosil qiladigan hodisa

b) ko‘p qatori bo‘lish

v) yaxshi ko‘rgan xonanda bilan uchrashuv

9. Siz mexmondasiz, u yerda sizdan boshqa yana 5-6 kishi bor. Siz gap boshlaganingizda, ko‘pincha:

a) sizni hech kim tinglamaydi

b) hamma sizga maxliyo bo‘ladi

v) siz suhbatning tashabbuskori emassiz.

10. Siz jamiyatda ro‘y berayotgan barcha hodisalardan habardorsiz. Chunki siz:

a) muntazam televizor ko‘rasiz

b) radio eshitasiz

v) gazeta o‘qiysiz.

Test kaliti:

| Savollar | Javoblar | | | Savollar | Javoblar | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | a | b | v | | a | b | v |
| 1 | 2 | 1 | 3 | 9 | 1 | 2 | 3 |
| 2 | 3 | 1 | 2 | 10 | 3 | 3 | 1 |
| 3 | 2 | 3 | 1 | 11 | 3 | 2 | 1 |
| 4 | 2 | 3 | 1 | 12 | 3 | 1 | 2 |
| 5 | 2 | 3 | 1 | 13 | 3 | 1 | 2 |
| 6 | 1 | 2 | 3 | 14 | 2 | 3 | 1 |
| 7 | 3 | 1 | 2 | 15 | 3 | 3 | 1 |
| 8 | 1 | 2 | 3 | | | | |

**15-20 ball.** Siz o‘zgalarni tinglamaysiz. Balki siz o‘zgalarni tinglashdan oladigan foydaning qadrini bilmassiz, lekin siz bilim va tajriba uchun bu ishning foydasini bilishingiz zarur.

**25-30 ball.** Siz o‘rtacha tinglovchisiz. Siz uchun suhbat ma’lumot manbai va muloqot uchun yetarli asos emas. Sizdan ko‘p narsani o‘rganish mumkin, lekin o‘zingiz ham boshqalarda ko‘p narsa olishingiz mumkinligini, tanqid va e’tirozlar ham foydali ekanligini unutmang, ko‘prok boshqalarni tinglang.

**35-45 ball.** Sizda noyob sifat - o‘zgalarni tinglash va meyorida gapirish bor. Siz bilan suhbatlashish juda yaxshi, chunki suhbatdosh sizdan doimo naf oladi. Siz o‘zgalarning holatlarini tushunishga ham moyilsiz, ana shu noyob sifatni saqlang.

**Test. «Muloqotga kirishuvchanlik».**

Quyida berilgan 16 savolga «ha», «yo‘q», «ba’zan» deb javob bering:

1.Sizni amaliy uchrashuv kutmoqda. Uni betoqatlik bilan kutasizmi?

11. Sizni biror kasallik xoldan toydirmaguncha, vrachning oldiga borishni orkaga so‘ravermaysizmi?

12. Sizni biror mavzudagi axborot bilan yigilish, majlis va shunga o‘xshash tadbirda ma’ruza bilan chiqish topshirigi havotirga soladimi?
13. Sizga ilgari bormagan shaxringizga safarga borib kelishni taqlif etishdi. Shu safarga bormaslik uchun bor imkoniyatni ishga solasizmi?
14. O‘zingizdagi hissiy kechinmalar bilan kimlar bilandir o‘rtoqlashishni yaxshi ko‘rasizmi?
15. Kuchada sizga notanish odam biror iltimos bilan murojaat qilsa, sizning g‘ashingiz keladimi?
16. Siz «Otalar va bolalar» muammosi borligi va turli avlod vakillarining bir - birlarini tushunishlari qiyinligiga ishonasizmi?
17. Tanishingizga bir necha oy avval olgan qarz pulini eslatishga uyalasizmi?
18. Oshxona yoki restoranda sizga yokmaydigan taom berishdi, idishni chetga surib, achchigingiz kelganini yashira olasizmi?
19. Begona odam bilan yolgiz qolganingizda, u birinchi bo‘lib gap boshlasa, Sizga javob qaytarish malol keladimi?
20. Siz turli yerlarda odamlarning uzun navbatda turishganini ko‘rsangiz, toqatingiz toq bo‘ladimi. Navbatda turib kutishdan ko‘ra, o‘z niyatingizdan voz kechishni afzal ko‘rasizmi?
21. Biror janjalli vaziyatni muhokama qilishi kerak bo‘lgan komissiyaning a’zosi bo‘lishdan qo‘rqasizmi?
22. Sizda biror adabiyot, san’at va madaniyat asarlarini baholashning sof individual mezonlari bor va bu borada boshqalarning fikrini qabul qilmaysiz. Shundaymi?
23. Sizga juda tanish bo‘lgan masala bo‘yicha boshqalarning noto‘g‘ri fikrlarini tasodifan eshitib qolsangiz, indamay qo‘ya qolasizmi?
24. U yoki bu masalada yordam berishingizni so‘rashsa, siz bundan og‘rinasizmi?
25. O‘z nuqtai nazaringizni og‘zaki bayon etgandan ko‘ra, uni yozma tarzda ifodalashni afzal ko‘rasizmi?

Endi ballarni hisoblang:

«ha» - 2 ball, «ba’zan» - 1 ball, «yo‘q» - 0. Shu tarzda ballarni qo‘shib chiqqach, odamlarning qaysi toifasiga kirishingizni bilib olasiz.

**14-18 ball.** Sizning mulokatga kirishuvchanligingiz yaxshi, o‘rtacha. Siz ko‘p narsaga qiziqasiz, boshqalarni bajonidil tinglaysiz, o‘zgalar fikriga sabr-tokatlisiz, o‘zfikringizni bosiklik bilan izxor etasiz. Begonalar bilan uchrashuvga borish siz uchun unchalik noxush emas, lekin shovkin-suronli davrani yoktirmaysiz, odamlarning sergapi sizga yokmaydi.

**9-13 ball.** Siz mulokatga kirishuvchansiz. Qiziquvchan, sergap, turli masalalarda o‘zgalar bilan gaplashishni yaxshi ko‘rasiz. Yangi odamlar bilan tanishish, davraning diqqat markazida bo‘lishni yoqtirasiz. O‘zgalarning iltimoslarini bajarmasangiz ham qabul qilaverasiz. Achchigingiz tez, lekin tez soviysiz. Sizga sabr-toqat, qiyinchiliklar bilan to‘qnashganda jasorat yetishmaydi. Lekin astoydil xoxlasangiz, o‘zingizni yon bermaslikka ko‘ndirishingiz mumkin.

**4-8 ball.** Sizning muloqot malakangiz yomon emas, siz barcha ishlarning guvoxi bo‘lib yurasiz. Munozaralarda katnashishni yaxshi ko‘rasiz, biror masala yuzasidan yuzaki tasavvo‘rga ega bo‘lsangiz ham, o‘z fikringizni aytishni xohlaysiz. Ishni

oxiriga olib bora olmasangiz ham har qanday ishni boshlayverasiz. Shuning uchun ham rahbarlaringiz va kasbdoshlaringiz sizdan havotirda bo‘lishadi. Bu hakda o‘ylab ko‘ring.

**3 va undan kam ball.** Sizning kommunikativ malakalaringiz yaxshi emas, siz sergapsiz, har narsaga aralashaverasiz. O‘zingiz umuman behabar bo‘lgan narsalar xususida ham fikr yuritaverasiz. Ixtiyorsiz tarzda turli ziddiyatlar va janjallarning ishtirokchisiga aylanib qolasiz. Jizzaki, salga hafa bo‘ladigan odatingiz bor, shuning uchun odamlar siz bilan chiqisha olmaydilar. O‘zingizni tutish, sabr-tokatli bo‘lish uchun odamlarga hurmat bilan qarashga o‘rganing. Qolaversa, o‘z sog‘ligingiz haqida qayg‘uring, chunki bunday hayot tarzi izsiz bo‘lmaydi, asablaringiz charchab qolishi mumkin.